

Tarihte ve Günümüzde Kazakistanın Alfabe Meselesi

Yrd.Doç.Dr. Mehmet Kutalmış*

Özet: Alfabe meselesi son iki asır içinde Türk dünyasında ve Türkoloji’de en çok tartışılan ve halen gündemde olan sorunlardan biridir. Çok farklı görüşler, yıllarca süren ve hâlen de devam eden tartışmalara rağmen halk, aydınlar ve politikacılar arasında Latin alfabesi, 20. asırda ve günümüzde Türk dünyasının aydınlanma, kalkınma, bağımsızlaşma ve her alanda yükselme sembolü olmuştur.

Kazaklar 19. asrın ortalarından itibaren Arap alfabesini ve İlimskiy’nin Kazakça için uyarladığı Kiril alfabesini kullandılar. 1929-1940 arasında resmen içinde birkaç Kiril harfinin de bulunduğu Latin alfabesi kullanıldı. 1940’tan günümüze ise sadece Kiril alfabesi kullanılmaktadır.

Kazakistan’da alfabe değişikliği olacaksa, yeni alfabayı sağlıklı kullanabilmek ve devam ettirebilmek için ülkede yaşayan ve büyük bir orana sahip olan etnik unsurlar, ülkenin dış politikası, jeo-stratejik durumu vb. hususlar önceden hesaba katılmalı; halkın, aydınların ve özellikle Türkologların görüşleri alınmalıdır. Bu çalışmada Kazakistan’ın alfabe meselesi ekonomik, politik ve sosyo-kültürel yönden incelenmekte; yeri geldikçe bu konunun tarihteki durumuna da temas edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kazakça, Latin Alfabesi, Kiril Alfabesi, Kazakistanda Azınlıklar

Giriş

Alfabe meselesi son iki asır içinde Türk dünyasında ve Türkoloji’de en çok tartışılan ve halen gündemde olan sorunlardan biridir. Çok farklı görüşler, yıllarca süren ve hâlen de devam eden tartışmalara rağmen halk, aydınlar ve politikacılar arasında Latin alfabesi, 20. asırda ve günümüzde Türk dünyasının aydınlanma, kalkınma, bağımsızlaşma ve her alanda yükselme sembolü olmuştur. Türk kökenli cumhuriyetler arasında kabulünden sonra Latin alfabesini kesintisiz kullanabilen sadece Türkiye Cumhuriyeti’dir (Baldauf 1993; Brendemoen 1990; Ertem 1991; Landau 1991; Tekin 1997). Sovyetler Birli-

* Fatih Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / İstanbul
mkutalmis@tnn.net

ği'nin dağılmasından sonra, bağımsızlığa kavuşan bazı Türk Cumhuriyetleri ve Türk toplulukları, Latin harflerini kabul ederken veya kabulünü tartışırken, konu Kazak parlamentosunun gündemine gelmemiştir.

Kazakistan'ın anarşi ve huzursuzluğa yol açabilecek Uygur, Kırgız, Türkmen, Azerî, Tatar, Rus, Alman, Koreliler vb. etnik ve Müslüman, Yahudi, Hıristiyan, Ateist, Budist vd. dinî bir çok gruba sahip olmasına rağmen çok renkliliği huzur ve sükûnet içinde sürdürebilmesi kültür ve politika çevrelerinde ilgiyle karşılanmaktadır. Kazakistan'ı Latin alfabesi meselesinde Türkiye ve diğer Türk cumhuriyetleriyle mukayese etmek hiç de sağlıklı bir yaklaşım değildir. Kazakistan'ın bu sorununu pek çok yönden tahlil etmek gerekmektedir. Alfabe değiştirmeye karar verilirse, yeni alfabeyi sağlıklı kullanabilmek ve devam ettirebilmek için ülkede yaşayan ve büyük bir orana sahip olan etnik unsurlar, ülkenin dış politikası, jeo-stratejik durumu vb. hususlar önceden hesaba katılmalıdır. Ayrıca alfabe, kültürel değerleri taşıyan en önemli kanallardan biridir ve Kiril alfabesinin terk edilmesi ile Rusçanın taşıdığı kültürel unsurlar da büyük oranda zayıflayacaktır. Bu uygulamayı Türkiye'de Latin alfabesine geçişle Türkiye halkı yaşamış, Farsça ve Arapça ile olan sosyo-kültürel bağları kesilmiştir. Bu araştırmada söz konusu mesele ekonomik, politik ve sosyo-kültürel yönden incelenecektir. Günümüzdeki alfabe sorununun aynı zamanda tarihî temelleri de olduğundan yeri geldikçe bu konunun tarihteki durumuna da temas edilecektir.

2. Tarihte ve Günümüzde Kazaklar

1926 yılı nüfus sayımına göre bugünkü Kazakistan topraklarında yaşayan Kazakların toplam nüfusa oranı % 57,1 idi ve bunun % 91,7'si şehirlerden uzak bölgelerde yaşıyordu. Geniş bozkırlarda dağınık bir hâlde göçebe ve yarı göçebe hayat süren Kazaklar, Rus idaresi altında yaşayan Türk kökenli halklar arasında eğitim-öğretim bakımından en geri kalmış halklardan biri idiler (Arat 1977, 496-497).

Devlet idaresinde çalışanlar başta olmak üzere az sayıda Kazak Çağatayca; daha sonraki dönemlerde Tatarca ve Rus idaresine geçtikten sonra sınırlı sayıda Rusça eğitim aldı. Bugün Kazaklar, Orta Asya'nın en yüksek eğitim düzeyine sahip halklarından biridirler (Kazaxstan v Tsifrax 1993). Daha 20. asrın başında oturmuş bir alfabe sistemi, yaygın bir eğitim-öğretim müesseseleri bile olmayan bu halk, yaklaşık elli yıl içinde Avezov, Nurpeyisov ve Kekilbayev gibi dünya çapında edebiyatçı ve bilim adamları yetiştirebilmiştir.

Kazakistan, 1991 yılında eski SSCB'den bağımsızlığını ilân ettiğinde, ülkedeki Kazakların toplam nüfusa oranları % 43,2 idi. Kazaklar, dünya devletleri ara-

sında ülkeye adını verdiği hâlde ülke içinde azınlık konumunda olan nadir halklardan biri idi. Kıpçak grubuna mensup bir Türk kavmi olan Kazakların 7,5 milyonu Kazakistan'da, 1,5 milyonu da Kazakistan dışında, büyük bir kısmı eski Sovyetlerin değişik bölgelerinde, Çin'de, Afganistan'da, İran'da¹ ve Türkiye'de olmak üzere yaklaşık 9 milyondur (DeK 1993, 46). Kazakistan'da son yıllarda cereyan eden göç trafiği dikkat çekicidir. Özellikle Slav asıllı varlıklı veya iyi eğitilmiş genç aileler Kazakistan'dan Rusya, Beyaz Rusya, Ukrayna ve Almanya gibi ülkelere göç etmektedirler. Son beş yılda on binlerce Alman, Volga bölgesine veya Almanya'ya göç etmiştir. Bunun yanında eski Sovyet devlet ve topluluklarından, Çin'den, Türkiye'den, İran'dan bazı Kazaklar Kazakistan'a geri dönmüştür. Gerek eski Sovyetlerin değişik cumhuriyet ve bölgelerinde yaşayan Kazakların, gerekse eski Sovyet sınırları dışında olan Kazakların ülkeye geri dönüşü ile Kazak nüfusunun oranı hızla yükseltilmiştir. Bu tersine göçler Kazakların lehine neticelenmiştir: 1997 nüfus sayımına göre ülkenin toplam nüfusu 15.671.800'dir; Kazakların oranı % 51,8'dir (Statistika 1998, 8).

Kazaklar bugüne dek sırasıyla Orenburg, Kızılorda ve Almatı'yı başkent olarak kullanmıştır. Son olarak Akmola şehrinin Astana adıyla başkent yapılması Kazak millî politikası için büyük önem arz etmektedir. Bağımsızlık öncesi kendi ülkelerinde horlanan bir azınlık durumuna düşürülen Kazaklar, bugün ülkenin yönetimi başta olmak üzere her alanda söz sahibidirler. Bağımsızlığın ilk yıllarında parlamentoda çoğunluk Rusça konuşurken, bugün bu oran Kazakça lehine dönmüş, ülkede yaşayan Kazak olmayanların Kazakça öğrenmeye teşvik edilmesi ile Kazakçanın önemi artmıştır. Ülkeyi bağımsızlıktan önce Kazakistan-SSR başkanı, 1991'den bu yana da devlet başkanı olarak yöneten Nazarbayev, Kazakistan'ı ve Kazakları çok yönlü olarak düşünüyor ve hâl çareleri arıyordu (Nazarbayev 1991). Pek çok araştırmacı ve gözlemci şu kanaattedir ki, Kazakların dil ve sosyo-kültürel yapısını büyük oranda yok olmaktan kurtaran, Nazarbayev'in sakin, diplomatik ve etkin çalışmaları ile Sovyetlerin dağılması olmuştur.

3. Yazı ve Devlet Dili Olarak Kazakça

Önceki asırlarda gelişerek zengin bir sözlü edebiyat dili olan ve 19. asrın ikinci yarısından itibaren yazı dili olarak kullanılmaya başlanan Kazakça², 20. yüzyıl içinde kendisini yazılı alanda da geliştirmiş bir edebiyat ve bilim dilidir. Diyalекtleri arasındaki farklılıkların azlığı, yabancı kökenli kelimeleri kendisinin ses özelliklerine uydurması / Kazakçalaştırması, kelime hazinesi ve ifade kabiliyeti vs. yönlerden Türk lehçelerinin en zenginlerinden biridir. Bu konu ile

ilgili olarak iki Türkologun görüşlerini iktibas etmek yararlı olacaktır. Krueger, Kazak Manuel adlı eserinin girişinde Kazakça hakkında şunları söyler: “Bu basit el kitabı, batılı araştırmacı ve hümanistlerin daha çok dikkat ve özen gösterecekleri bu zengin dil ve kültüre sadece bir giriş olabilir.”³ Benzing de Kazakça için şunları kaydeder: “Dilbilim ve edebiyat tarihi nokta-i nazarından bakıldığında, Türk dillerinin ifade kabiliyeti bakımından en yüksek ve en zenginlerinden biri olan Kazakça’nın son derece ihmal edilmiş olmasına mütemadiyen üzüntü duyulabilir.”⁴ Kazakça’nın zenginleşmesinde en büyük pay yeniliklere ve gelişmeye meyyal Kazak halkı ve aydınlarıdır. Fakat bu gelişmede sovyet devriminin okullaşma ve aydınlanma politikalarıyla, zengin Batı edebiyat, bilim, sanat ve tefekkürünü tercümeler yoluyla Kazakça’ya ve Kazaklara aktaran Rusçanın da önemli rolü vardır.

Kazak hanlıkları döneminden kalma Kazaklara ait az sayıdaki eser ve yazılı vesikaların dili önce Çağatayca daha sonra ise Tatarca idi (Baldauf 1993; Kordabayev 1991; Sızdıkova 1984). Doğu ve Kıpçak Türkleri arasında Osmanlıca tesiri veya üslûbunun Fatih’ten itibaren oluştuğu / var olduğu, hatta Kıpçak ve Doğu Türkçesi ile Osmanlı Türkçesinin rekabet ettiği; fakat Osmanlıca ve Çağataycanın coğrafi, kültürel ve politik meselelerden dolayı Türk dünyasının iki edebî yazı dili olarak 20. yüzyılın başına kadar varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir (İnan 1953, 509). Sözlü ve yazılı Kazak edebiyatının tarihî tekâmülü hakkında Doskarayev & Sarıbayev şöyle der: “XIX. asrın birinci yarısında Kazakların yazılı edebiyatı yoktu. Matbaada basılan edebiyat kitapları ancak XIX. asrın ikinci yarısından sonra gün ışığına çıkmaya başlar.”⁵ 1905 devriminden sonra diğer Türk halkları gibi Kazaklar arasında da okuma-yazma ve basın-yayın faaliyetlerinde bir yoğunluk görülmektedir. Kazak gençlerinin bazıları eğitim için Ufa, Kazan, Moskova, Orenburg vd. şehirlere gittiler. Gittikleri yerlerde eğitim dili Tatarca veya Rusça idi. Genç Kazak aydınlarından Altınсарın, Velihanov, Baytursınov vd. 1906 yılından itibaren Kazakistan’ın değişik bölgelerinde Kazakça gazeteler çıkarmaya başladılar. 1937 yılından itibaren Kazakça ve Rusça, Kazakistan’ın resmî dilidir.

4. Başlangıçtan 1929 Yılına Kadar Arap ve Arap-Kiril Alfabeleri

Kazakistan’ın alfabe meselesinin tarihi oldukça renklidir. 1929 senesine kadar olan dönemde Arap alfabesine dayanan fakat 4 türlü imlâ hususiyeti gösteren uygulamalar görülür:

1. Çağatayca örneğinde yazılan en eski Arap harfli Kazakça metinlerin Osmanlı üslûbunda kaleme alındığı söylenebilir; Kazak sultanı Ebulhayr’ın Rus çarına yazdığı mektup örneğinde bu açıkça görülmektedir. Kazaklar birinci

sırada Arap harfli olup Tatarca ve Çağataycada kullanılan, Kazakça'nın telaffuzunu aksettirmeyen bir alfabe kullanmışlardır ki, bu türde "büyük, pâdişâh-ı a'zam, yollanmış" gibi Osmanlı Türkçesi kelime ve tamlamaları ile "mektubı 'arza" gibi imla hataları da vardır.

سز بيوك بادشاه اعظم حضرتلريكزه ايلچيمز بکه باطر ايله مکتوبی عرضه مز يوللانمش ایدی .

(Ebilkasimov 1988, 23), 'Siz büyük pâdişâh-ı a'zam hazretleriñize ilçimiz Beke Batır ile mektubı 'arzamız yollanmış idi', "Siz büyük (en büyük) pâdişah hazretlerine ilçimiz Beke Batır ile sunulan mektubumuz yollanmış idi."

2. Bunun yanında Kazakça'nın fonetik değerlerini kısmen aksettiren bir alfabe karşımıza çıkar:

دورت ياردر پيغمبردان قالدی خبر بوزمادی اننک سوزون صحابه لر.

(Kıssa-i Kırğız-Kazak Cırı 1880, 2), 'Dört yârdur payğambardan kaldı habar / Buzmadı anıñ sözüñ sahâbalar', "Dört dosttur peygamberden kaldı haber / Bozmadı onun sözüñü sahâbeler."

3. Yine Arap harflerini kullanan ve aynen İlminskiy'nin yaptığı gibi Kazak telaffuzunu yansıtan / konuşulduğu gibi yazılan (msl. jas < yaş; akşa < akça vb.) fakat oldukça az sayıda matbu eserde uygulanan bir alfabe kullanılmıştır:

شاشاسي قيز بالاسنان صرادی: بيركان آقشامدی قايدا قويدنک؟ بالا: براوکا بيردم.

(Altınсарin, İ., Mektûbât Kazak Tilindegi Xrestomatiya. 1896, 9), 'Şeşesi kız balasınan suradı: Birgen akşamdı kayda koyduñ? Bala: Birevge birdim.' "Annesi kız çocuğuna sordu: Verdiğim parayı nereye koydun? Çocuk: Birine verdim."

4. Usûl-i savtiye metodu ile basılan eserlerde de yukardaki hususiyetler kısmen kullanılmıştır:

جهر جوز ينيك هگبه کشیلدهری بير يکیگدهر!

(Baytursinov 1992, 172), 'Cer cüziniñ eñbekşilderi, birigiñder!' "Yer yüzünün emekçileri, birleşin!". Çok sınırlı da olsa bu sistem, askerlere kısa zamanda alfabeyi öğretmek gayesiyle Enver Paşa'nın girişimleriyle hatt-ı cedit veya Enverî adıyla bir dönem Osmanlı Devleti'nde de uygulanmıştır. Halen Çin idaresindeki Doğu Türkistan'da Kazak ve Yeni Uygurların kullandıkları Arap alfabesi de böyledir:

ئولار دونيا ننگ كؤ زندنمو كوگئلندنمو يراقتا قالغان ئوگه ي ئهولاد بولدي.

(Doğu Türkistan'ın Sesi, 2000, s. 52), 'Ular dünyanıñ közindin mü köñlindin mü yırakta kalğan ögey evlad boldı', "Onlar, dünyanın gözünden de gönlünden de uzakta kalan üvey evlât oldu." Bu sistemde Arapça ve Farsça kökenli kelimelerde bulunan bazı harfler yer almaz; bu durum sadece Kazakça için geçerli değil, Türkmençe, Tatarca gibi o dönemde bu sisteme uygun olarak yazılan Türk lehçeleri için de sözkonusudur. 1929 yılına kadar olan dönemde yer yer kullanılan Kazakça'daki Arap harfleri şunlardır: **ز ر د ج ت پ ب ا**

ي ه و ن م ل ك گ ك ق ع ش س (Kenesbayev et all. 1972, 67). Kazakça'da bulunan ğ harfi için bazen 'ayın, bazen de ğayın kullanılmıştır. Fakat bu metoda göre basılan eserlerde yer yer sad, tı gibi harflerin bulunması, bu usûlün de sistemleşmediğini göstermektedir. Kazak halkı Arapça ve Farsça kökenli kelimeleri işiterek öğrendiği için asıllarını değiştirerek / Kazakçalaştırarak almıştır. Bu konuda Arat şunları yazar: "Türk şive birlikleri arasında en geniş sâhayı işgâl eden Kazak şivesi, hudut sâhalarında diğer Türk şiveleri ile karşılıklı te'sirlerin vücûda getirdiği cüz'î ağız farkları müstesnâ, ses, ek ve kelime hazînesi bakımından, bir birlik teşkil etmektedir. /.../ Arapça ile Farsça'nın te'siri, Orta Asya ve Anadolu ile mukayese edilemeyecek derecede azdır. Kazakça'ya geçmiş olan yabancı kelimeler ancak kulak vâsıtası ile geçmiş olduğundan, bunlar Kazak ses kaidelerine tamâmiyle uymuş bulunmaktadır" (1977, 502-503). Kazakların kısmen ve bir dönem uyguladıkları, özellikle Gaspıralı İsmail'in yaygınlaştırdığı hece usûlüne dayanan ve Kazak lehçesinin farklılıklarını yazıda gösterebilen Arap alfabesi ise etkili ve uzun ömürlü olamamıştır.

Aslına uygun olarak Kazakçanın Kazaklar tarafından Kiril harfleriyle lehçe hususiyetlerini koruyarak yazıya geçirilmesi, İlminskiy ile başlamıştır. Bu yüzden İlminskiy haklı olarak Kazakçanın ilk araştırmacısı kabul edilir (Ebilkasımov 1974). İlminskiy bir misyoner olarak Kazakların arasında yaşamış, bu lehçeyi çok iyi öğrenmiş, onlar için Kiril alfabesine dayanan bir alfabe geliştirmiş ve bu alfabe ile tarihte Kazakça'yı ilk defa yazıya geçirmiştir. 1929'a dek Arap alfabesi kullanılırken aynı dönemde misyonerlerin öncülük ettiği kesim ve alanlarda Kiril alfabesi ile de Kazakça neşriyat yapılmıştır. İlminskiy'nin 1861'de kullandığı Kiril hurûfât sistemini esas alan alfabeti, 1940 sonrası dönemde Kazakça için uygulanan ve küçük değişikliklerle günümüze kadar kullanılan gelen alfabetinin de temelini oluşturmuştur (İlminskiy 1861, 6-7).

5. Kazakistan SSC’de Alfabe Tartışmaları ve 1929-1940 Arası Latin Alfabeti

Diğer Türk halklarında görüldüğü üzere 20. asrın başında Kazak aydınları arasında da alfabe meselesinde yoğun tartışmalar olmuştur. 1861-1929 arasında yapılan tartışmaları ana hatlarıyla üç grupta toplayabiliriz:

1. Arap alfabesini diğer Türk halkları gibi aynen kabul etmek, Arapça ve Farsça sözcükleri orijinaleri gibi yazmak isteyenler daha çok, Kazak halkının tarihî birikim ve İslâm kültürü ile yeni nesillerin irtibatını kesmemeyi ve diğer Türk halklarının, özellikle Tatar ve Özbeklerin yazılı kaynaklarından istifade edebilmesini düşünenlerdi. Arapça ve Farsça kelimelerin Arap alfabesi ile asılları gibi yazılması Türk halkları arasındaki çeşitli telaffuz farklılıklarını örtüyordu. Dolayısıyla vokal sistemi yönünden zayıf gibi görünen Arap alfabesi, çeşitli lehçe ve ağızlara sahip en azından Müslüman Türk halklarının kültürel miras ve irtibatını teminde mühim role sahipti (Johanson 1988; 1993).

2. Bazıları alfabeyi yeni öğrenenlerin yazıyı kısa zamanda kavrayabilmeleri için Arap alfabesinin modifiye edilmesini gerekli görüyordu. Yukarıda da ifade edildiği gibi bu metot Kazakistan’da 1929’a kadar yer yer kullanılmıştır.

3. Rus eğitimi almış olan bazı Kazaklar, Kazakistan’ın yeni bir kültürel dönemeçte olduğunu düşünerek, Kiril alfabesini kullanmak istiyorlardı. Latin alfabesi konusu, Kazakların gündemine ancak 1923’ten sonra girdi. Baytursinov da 1926 yılındaki “Bakü Türkoloji Kongresi”ne bu konuda bir tebliğ sunmuştu (1992, 417-425).

Arap alfabesinin bırakılıp Latin harflerinin kabul edilmesini /ettirilmesini, ileride yapılacak Kiril alfabesine geçiş için planlı ve aşamalı bir süreç olarak değerlendirmek mümkündür. Sovyet Rus idarecilerinin düşüncesi Kazak ve diğer Türk kavimlerini önce Arap hurûfât sisteminden, İslâm kültüründen ve Türk halkları arasındaki bağlardan koparmak, ileride uygun bir zamanda da Kiril alfabesine geçirmektir. Kazakça ve diğer Türk lehçelerinde o dönemde kullanılan Latin harflerinin içinde birkaç tane de Kiril harfi vardı (Kenesbayev et al. 1972, 73-74). Latin alfabesine geçildiği dönemde resmen Kiril alfabesine geçiş teklif edilseydi veya dayatılsaydı, Kazakların ve diğer Müslüman halkların tepkisi daha yüksek olabilirdi. Zira 1920-1930 arasında Kazakistan’da, Kırgızistan’da ve özellikle Özbekistan’da Bolşevikler henüz tam iktidara ulaşmamışlardı (Hayit 1992). Görüldüğü gibi, Sovyet idarecileri bu konuda devrim yerine evrimi tercih etmişlerdir.

6. 1940'tan Günümüze Kiril Alfabeti

Latin alfabesi daha on yaşında iken, özellikle ikinci dünya savaşı esnasında Kiril alfabesinin kabulü yönünde yoğun tartışmalar başladı (Baldauf 1993; Eröz 1969; Togan 1969). Sovyet sınırları dahilindeki diğer Türk halklarında olduğu gibi 1940 yılında Kazakistan'da da Kiril alfabesi kabul edildi. Bu dönemde Kiril alfabesine geçmeden kendi alfabesini devam ettirebilenler Ermenistan, Gürcistan gibi nadir SSR'ler ile Almanlar ve Yahudiler gibi topluluklar oldu. Kazakistan'ın bu dönemdeki alfabe meselesini özetler mahiyetteki şu cümleyi iktibas edebiliriz: "Kazak halkı, kendilerinin öteden beri kullanmakta oldukları Arap alfabesini 1929 yılında Latin alfabesiyle değiştirerek, 27 Ağustos 1940'tan sonra Rus yazı sistemine dayanan yeni alfabeği kabul etti."⁶ O günden beri aralıksız ve sadece Kiril alfabesi kullanılmaktadır. Denebilir ki, bu alfabenin kabulü ile birlikte Kazakların okur-yazarlık oranı yükseldiği gibi, Rusçanın öğrenilme ve kullanılma oranı da artmıştır; Kazaklar Rusçaya hâkim ve hatta onu anadili olarak kullanan Sovyet Türk halklarının başında gelmektedirler. Bunun yanında Kazakçadaki Rusça kelimelerin sayısı da yoğunluk kazanmıştır. İkinci dünya savaşından Sovyetlerin galip ayrılmasıyla Rus dil ve kültürü bir silindir gibi Kazakları ve bütün Türk halklarını âdeta ezip geçmiştir. Kazakların bugünkü sosyo-kültürel manzarası, Sovyet-Rus yönetiminin ağırlıklı olarak 1940-1980 arasındaki planlama, yatırım ve uygulamalarının neticesidir.

7. Alfabe Meselesi Tekrar Kazakların Gündeminde

Alfabe değişikliği hususunda bugün Kazakistan'da çok seslilik vardır. Bunları dört gruba ayırabiliriz:

1. Bazıları Göktürk ve Uygur alfabelerinin kullanılmasını savunmaktadırlar. Bu görüş uygulanabilir değildir; halk arasında taraftar bulamamıştır.
2. İkinci grubu Arap alfabesine tekrar dönülmesi gerektiğini düşünenler oluşturmaktadır. Yukarıda da ifade edildiği gibi Arap Alfabeti Kazakça için ideal bir hurûfât sistemi olmadı. Kazaklar, bugün Arap alfabesini kabul etseler bile, bu, diğer Türk ve İslâm halklarıyla kendileri arasında, kültürel bağları kuvvetlendirmede katkı sağlamayacaktır. Bir de Arapların ve Arap alfabesini kullanan diğer müslüman ulusların bile günümüzde eğitim, teknoloji ve özellikle elektronik haberleşmede Latin harflerini tercih etmeleri Arap harflerinin Kazaklar veya diğer Türk halkları tarafından kabulünü imkânsız kılmaktadır.

3. Bazıları Kiril alfabesinin ekonomik ve sosyo-kültürel yönden kullanılması gerektiğini düşünmektedirler. Kiril hurûfât sistemi bugüne kadar Kazakça için kullanımda en uygun alfabe olmuştur; hatta Kiril alfabesini kullanan diğer Türk lehçeleriyle karşılaştırdığımızda bu alfabe en sağlıklı uygulamasını Kazakça'da bulmuştur.

4. Son grupta Latin alfabesinin kabul edilmesini isteyenler yer almaktadır. Yaklaşık on yıllık bir süre de olsa (1929-1940) Kazaklar zaten bu yazı sistemini kullanmışlardır. Nüfus, ekonomi ve dış politikada Türk cumhuriyetlerinin en gelişmiş olan Türkiye ve Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan, Balkan ve Batı Avrupa Türk toplulukları Latin alfabesini kullanmaktadırlar. Latin alfabesinin kabulü ve kullanılması Kazakların dünya milletleri ve Türk kavimleriyle entegrasyon ve ilişkilerini yoğunlaştıracaktır.

Kazakistan alfabe sorununu tekrar gözden geçirecekse, makul ve baskın seçenekler sadece Kiril veya Latin alfabeleri olacaktır (krş. Kaydarov 1997).

8. Kazakistan'da Azınlıklar ve Kazakistan'ın Dil Politikası

Kazakistan, özellikle Sovyet ihtilâlinde sonra çok farklı ırkların, dillerin ve dinlerin barış içinde bir arada yaşadığı bir coğrafya hâline gelmiştir. Ruslar Kazakistan'ı âdeta rejim aleyhtarı kişi ve halkların (Almanlar, Çeçenler-İnguşlar, Ahıska Türkleri, Kırım Tatarları vd.) sürgün yeri olarak kullanmışlardır. Bunların dışında Yahudiler, Koreliler vd. de Kazakistan'da yerleşmişlerdir. Kazakistan, Orta Asya'nın çok dilli-kültürlü bir coğrafyası olmuştur; başlangıçta bu geçici bir süreç gibi görünmüş olsa da kalıcı bir gerçeğe dönüşmüştür. Nazarbayev'in çocukluğu ve gençliği de böyle bir ortamda geçmiştir ve onun anıları bu konunun çok güzel, canlı ve tatlı örnekleriyle doludur (Nazarbayev 1991).

Özellikle ikinci dünya savaşından sonra Kazakistan'da da diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi hâkim dil Rusça ve her alanda baskın unsur da Ruslar olmuştur. Fakat Sovyetlerin diğer yerlerinde olduğu gibi gerek Kazaklar gerekse diğer halklar millî kültür ve dillerini devam ettirme ve geliştirme hakkına sahiptiler. Bağımsızlık sonrası dönemde Kazak halkının ve Kazakçanın öne çıkması her yerde görülmektedir. Kazakça öğretimi ve kullanımı teşvik edilmekte, Kazak asıllı olmayanların Kazakça konuşmaları ve ülke dışında Kazakça'nın devlet ve konuşma dili olarak yaygınlaşması çalışmaları yoğun olarak uygulanmaktadır. Kazakistan'ın bugünkü azınlık ve dil politikası Sovyet dönemi uygulamalarından farklı değildir.

Kazak ve Rus olmayan halklar kendi dil ve kültürlerini devam ettirme ve geliştirme hakkına sahip olmalarının yanında, bu konuda devletten her türlü desteği almaktadırlar. Anayasanın 7. maddesine göre, Kazakistan, ülkede yaşayan halkların dillerini geliştirmelerini desteklemelidir (Dorojkin 2000; Dosmanbetov 1994; Hüseyinov 1999). Bu uygulama pek çok Batı Avrupa ülkesinde bile yoktur. “Kazakistan’da 122 farklı millet yaşamaktadır. Fakat bu kadar halk “Halklar Asamblesi”nde temsilcileri aracılığıyla ülke yönetimine seslerini duyurabilmektedir” (Cansever 2000, 15-16). Görüldüğü gibi Kazak olmayan halklar sadece kendi dil ve kültürlerini devam ettirebilme hürriyetine değil, yönetime katılma hakkına da sahiptirler. Kazakistan anayasasına göre Kazakistan devlet başkanının Kazakçayı iyi bilmesi / kullanması şarttır. Kazakistan’ın Türk asıllı vatandaşları için (Azeriler, Uygurlar, Tatarlar, Özbekler vd.) Kazakça hususunda hiçbir güçlük söz konusu değildir. Türk asıllı olmayan Kazakistan vatandaşlarının Kazakçayı benimsemeleri, öğrenmeleri ve kullanmaları Kazakistan’ın ekonomik, politik ve sosyo-kültürel gelişmesine paralel olarak gelişecek / değişecektir.

9. Kazakistan’ın Bugünkü Meseleleri ve Alfabe Konusuyla Bağlantıları

Her ülkenin kendine has problemleri ve çözüm yolları vardır. Kazakistan tarihî, sosyo-kültürel ve stratejik yönden diğer Türk cumhuriyetlerinden farklıdır. Kazakistan’ın ekonomisi ve yönetim biçimi ne olursa olsun, Rusya ve Rusça ile münasebeti ve Kiril alfabesine bağlılığı devam edecektir.

Kazakistan alfabe değişikliğine giderken ekonomik, etnik, stratejik vb. âmilleri göz önünde bulundurmalı; bir arada yaşadığı halkları da hesaba katmalıdır. Bağımsızlık için yapılan referandumda Kazakistan Rusları önemli nispette bağımsızlığı destekleseler de sosyo-kültürel yönden Rusya’dan kopmama taraftarındırlar. Alfabe ise bu bağlılığın en baskın sembollerinden biridir. Bu yüzden Rus ve diğer Slav asıllı Kazakistan vatandaşları Kiril alfabesinin devamından yanadırlar. Ayrıca, Ahıskalılar, Azeriler, Uygurlar vd. Türk ve İslâm kökenli kavim ve topluluklar arasında alfabe konusunda en azından Kazakları destekleyecek bir fikir birliği mevcut değildir.

Rusya ise Sovyetleri yeniden canlandırma ideal ve politikasını sürekli gündemde tutmaktadır. Ruslar gerek Çarlık gerekse Sovyetler döneminde kendi soydaşlarını, olabildiğince ana toprakları dışındaki halkların içine bilinçli olarak yerleştirdiler. Türkiye Cumhuriyeti, sınırları dışında kalan Ortadoğu, Yugoslavya, Bulgaristan, Makedonya, Yunanistan gibi ülkelerdeki soydaşlarına ve Osmanlı’nın kültürel varlıklarına el uzat(a)madı.

Bir de meselenin ekonomik boyutu vardır ki, bu sadece okullarda Latin alfabe-sini öğretmekten ibaret değildir. Eğitim almış insanların büyük bir kısmı zaten Latin hurûfât sistemini tanımaktadır. Fakat kitap basımı, matbuat, yazılı diğer kaynakları göz önünde bulundurduğumuzda meselenin ekonomik yönü büyük bir önem arz etmektedir. Zira ilk, orta, lise ve üniversitelerdeki kitapların büyük bir kısmını devlet basmakta ve öğrencilere bedava vermektedir. Basın yayın alanında özel sektör yok denecek derecede az ve zayıftır. Dünyanın önemli yer altı ve yer üstü kaynaklarına sahip olan Kazakistan çok şanslı ve hatta Rusya'ya nazaran çok iyi ekonomik göstergelere sahip olmasına rağmen gerekli kitapların tamamını Latin harfleriyle basabilecek, yeni matbaalar kurabilecek, hasılı bir harf devrimini, sendelemeden kaldıracabilecek ekonomik güce şu anda sahip görünmemektedir.

Bir diğer mühim mesele de politik husustur ki, belki diğer amillerin yanında en başta gelir; yahut da Kazakistan bütün yönleriyle hiç sıkıntı çekmeden alfabe değişikliğini gerçekleştirebilecek durumda olsa bile, en başta işin politik yönünü düşünmelidir. Zira alfabe değişikliği Kazakistan'ın iç ve dış politikasında köklü değişiklikler yaptığını; resmîyette Kazakistan'ın kültürel ve politik yönden Rusya'dan kesin hatlarla ayrılıp Türk dünyasıyla entegrasyon ve hatta ittifakının bir göstergesi olacaktır. Kazakistan'ın gerek içerdeki Slav asıllılara gerekse Rusya ve diğer eski Sovyet cumhuriyetlerine sosyo-kültürel, ekonomik ve politik yönden ihtiyacı vardır.

10. Kazakistan'ın Latin Alfabesine Geçmesi Konusunda Başka Devletlerin Rolü

Kazakistan'ı ekonomik, politik ve sosyo-kültürel yönden destekleyebilecek veya engelleyebilecek belli başlı ülkeler şunlardır: İran, Amerika, Çin, Almanya, Rusya ve Türkiye. Dil ve kültürel alanda pek çok Türk unsurları barındıran ve asırlarca Türkler tarafından yönetilen Hindistan, Kazakistan ve diğer Türk Cumhuriyetleri ile yeni yeni ilişkiler kurmaktadır ve her türlü ilişkilerini geliştirmeyi planlamaktadır (Singh 1995, 59). Pakistan iç politik sorunları ve ekonomik yapısından dolayı bölgede beklenen ilişkileri kuramamıştır. Arap dünyasının Asya'daki gücü ve misyonu ise Avrupa ve Amerika'da sürekli abartılmıştır.

Bağımsızlığın ilk yıllarında Kazakistan diğer Orta Asya Türk Cumhuriyetleri gibi, İran'la da ekonomik ve kültürel ilişkiler için girişimlerde bulunmuştur (Iran Times, 29 October 1993, 14). Fakat yaklaşık 10 yıllık bir süre içinde İran-Kazakistan arasındaki münasebetlerin ileri seviyede olduğu söylenemez (Çolak 2000, 224); özellikle karşılıklı ticarî ilişkileri son derece zayıftır. Bu ülkenin Kazakistan'la olan ticaret hacmi Türkiye ve Rusya ile mukayese bile

edilemez. Bunun birinci sebebi, İran'ın satacaklarının Kazakistan'da da bulunmasıdır. İran'ın temsil ettiği Şîf-devrimci İslâmın Kazakistan'da ve diğer Orta Asya ülkeleri olan Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve hatta Tacikistan'da rağbet görmemesinin temel sebeplerini şöyle sıralayabiliriz: Dil yönünden Fars kökenli olsalar da Tacikler sünnîdir. Diğer bölge ülkelerinin halkları gibi Kazaklar da, sovyet eğitiminin bir neticesi olarak İslâmın en temel umdelerinden habersiz olsalar bile, kültürel miras olarak şîf muhalefete ve sünnî geleneğe sahiptirler. Yüksek tahsilli Kazak aydınları ateist veya laik bir eğitim almışlardır. Tarihteki hanefî-sünnî İslâm anlayışı günümüzde de Orta Asya Türk halkları arasında devam etmektedir. İran'ın Kazakistan'da Latin alfabesi lehinde bir değişikliği destekleyeceği düşünülemez. Ayrıca, özellikle birinci dünya harbi arefesinden bu yana Rus-İran ilişkilerinin artarak geliştiği ve çoğu zaman kol kola olduğu malûmdur. "Bölgedeki son çok-etnili ve ideolojik imparatorluk olan İran, etnisite üzerine kurulu ulus-devletlerin ortaya çıkmasından çekinmektedir" (Roy 2000, 262).

Çin bugün nüfusu, ekonomisi ve iç-dış politikalarıyla hiç şüphesiz Orta Asya için büyük bir tehdit ve tehlikedir (Hayıt 1992; Özdağ 2000; Özden 2001). Yakın gelecekte belki Çin'e karşı Türk halkları sadece Rusya'nın değil, bütün İslâm dünyasının ve hatta Hıristiyan âleminin destek ve işbirliğine ihtiyaç duyabileceklerdir. Kazakistan kendi mevcudiyeti devam ettiği müddetçe Çin ile iyi ilişkiler içinde yaşamak ve bu konuda Rusya'nın desteğini almak zorundadır. Çin, kendi yönetimindeki Türk halklarına Latin alfabesi ve Arap alfabesi olmak üzere iki seçenek sunmuştu. Kiril alfabesinin Türk halkları tarafından kullanılmasını, Orta Asya Türk halklarının dil ve kültür birliğine yol açabileceği kaygısıyla sakıncalı bulan Çin, kendi iç ve dış politikalarını ters gördü. Bu durumda Çin idaresindeki Uygur ve Kazaklar ise Arap alfabesini kabul ettiler. Eğer Latin alfabesini seçmiş olsalardı, Kazakistan'ın bugün Latin alfabesine geçmesi daha anlamlı olabilirdi.

Avrupa ülkeleri arasında Kazakistan ve diğer Türk Cumhuriyetleriyle ilişkileri en yoğun olan ülke Almanya'dır (Ahmet 1995). Birinci sırada birleşik Avrupa'nın gerçekleşmesini ve bu blokun liderliğini düşünen Almanya, Sovyetler döneminde de Latin alfabesini kullanan ve şu anda nüfusları 256.400 olan Alman soydaşlarının Kazakistandaki mevcudiyetine rağmen (Statistika 1998, 8) bu ülkeye kültürel, ekonomik vs. alanlarda destek ver(e)memektedir. Kazakistan için Alman varlığı her yönden büyük bir zenginliktir ve Almanya'nın her türlü desteği beklenmektedir. Avrupa'nın güçlü ve büyük ülkesi olan Almanya, pekâlâ Kuzey Kazakistan'da Almanca-Rusça-Kazakça eğitim yapan bir üniversite kurabilirdi ve bunu Kazakistan memnuniyetle kabul ederdi. Bu-

nun bir benzerini Türkiye, Uluslararası Ahmet Yesevî Türk-Kazak Üniversitesi adıyla Yese'de (Türkistan) tesis etmiştir. Bundan başka Rusça-Kazakça-Türkçe-İngilizce dört dilli ve paralı eğitim veren özel iki Türk üniversitesi daha vardır.

Geriyeye iki temel oyuncu Rusya ve Türkiye kalmaktadır ki, ikisi ve ikisinin arasında bulunan Kazakistan dengeli ve makul politikalar takip etmektedirler. Rusya ile Kazakistan'ın çok yönlü ilişkileri hakkında yukarıda ayrıntılı bilgi verildi. Burada şu kadarı söylenebilir ki, Rusya Kazakistan için jeostratejik yönden terk veya ihmal edilemeyecek bir ülkedir. Ekonomik yönden Kazakistan, büyük ölçüde Rusya'ya bağlıdır; ticaretinin yaklaşık yarısı bu ülke iledir.⁷ Rusya, Kazakistan'ın alfabe meselesini hiç bir zaman desteklemeyecektir. Zira eski Sovyet özlem ve ideallerini her zaman canlı tutan ve bugün ekonomik ve etnik sorunlarla uğraşan Rusya, alfabe değişikliğiyle Kazakistan'ın kendi yörüngesinden ayrılmasını ve bu ülkede yaşayan vatandaşlarının Kazaklaşmasını hatta dil yönünden Kazakçalaşmasını istemez. Yeni Orta Asya hakkında oldukça geniş bilgi veren ve sağlıklı yorumlarda bulunan Roy, bu konuda şöyle demektedir: “Nazarbayev bir taraftan ülke içi siyasal alanı Kazaklaştırmaya çalışırken, öte yandan Rusya'ya yakın durmaya gayret etmektedir” (2000, 253).

Dış politikası ve aydınlarıyla başından beri Kazakistan'ın bağımsızlığını ve Latin alfabesine geçmesini destekleyen Türkiye'nin ekonomik gücü Hollanda veya Belçikanınki kadar dahi olabilseydi, Kazakistandaki bugünkü manzara çok farklı olabilirdi. Kazakistan'la ekonomik ilişkileri oldukça iyi bir durumda olan Türkiye (Kazak eli, 05 Kasım 1998) ekonomik ve politik yönden, Kazakistan'ın alfabe değişimiyle ilgili ekonomik ihtiyaçlarını meccanen karşılayabilecek durumda değildi ve hâlen de değildir (Aras 1999). Özellikle asrımızda insan unsuru, kültür ve bilgi ülkelerin en önemli güçlerini oluşturmaktadır. Kazakistan ve diğer Türk cumhuriyetlerinin Türkiye gibi Latin alfabesine geçmesi, düşünce ve uygulamalarda Türk dünyasının her yönden güçlenmesine ve yükselmesine yol açacaktır. Batı Avrupa ülkelerinden ve Amerika'dan, başından beri Kazakistan ve diğer Türk Cumhuriyetlerine yönelik faaliyetler için Türkiye'ye teşvik gelmiştir ama kuvvetli bir destek ve yardım gelmemiştir. Roy'un fikirleri bu görüşlerimizi destekler mahiyettedir: “İstanbul, tüm eski SSCB ülkelerinin informal ekonomisinin kesişme noktası olmuştu. Ama Rusya ve Ukrayna'yla olan ticaret, Orta Asya'yla olandan daha önemlidir. Türkiye Moskova'ya rağmen “Türkdillilerin” hamisi olamaz. Büyük Batılı şirketlerin de Orta Asya pazarına girişlerinin taşeronluğunu Türkiye'ye vermeye hiç niyetleri yoktur” (2000, 262).

Bilindiği gibi, Türk yatırımcıların Kazakistan'daki faaliyetleri kesiftir. Kültürel yönden ise, Kazakistan'da Türkiye Türkçesine yoğun ilginin yanında ilişkiler son derece sağlıklı ilerlemektedir. Kazakistan'da yüksek kalitede ve dört dilde (Kazakça-Rusça-Türkçe-İngilizce) eğitim veren 30 özel Türk okulu vardır (Aras 2000). Bundan başka yine Türkiyeli özel sektörün finanse ettiği sair okullar, kurslar ve üniversiteler mevcuttur. Türkiye'ye üniversite tahsili için en çok genç gönderen ülkelerin başında Kazakistan gelmektedir (Milliyet, 18 Ağustos 2000, 5) ve Türkiye üniversitelerinde (lisans, mastır, doktora) eğitimlerini tamamlayan binlerce Kazak öğrenci ülkelerine dönmüştür. Kazakistan'da çağdaş eğitim-öğretim yapan Türk okullarından birkaç yıl sonra her yıl binlerce genç mezun olmaya başlayacaktır. Türkiye-Kazakistan münasebetleri her alanda geçmiş yıllardakinden daha sağlıklı ve daha çaplı olarak devam etmektedir. Türkiye-Kazakistan arasındaki ilişkileri, Türkiye'ye yaptığı son ziyarette Nazarbayev şöyle özetlemektedir: "Bağımsızlığımızdan sonra ticari, kültürel, ekonomik alanda ilişkiler gayet iyi gelişti. On bin Kazak genci Türkiye'de eğitim gördü. Kazakistan'da üç Kazak-Türk üniversitesi var. Türkiye Türk dünyasında en büyük olan aynı zamanda lider olan bir ülkedir. Türkiye gelecekte de parlak bir devlet olacak. İşte bu noktada Türk halkının kendi gücünün farkında olmasını diliyorum" (Yeni Şafak, 25 Mayıs 2003, 11).

Görüldüğü gibi, alfabe hususunda da Kazakistan'a dışardan destek gelmediği gibi, aksi istikamette dış politik ve ekonomik engeller söz konusudur. Halbuki, Türkiye'de harf devrimi gündemde iken, hemen hemen bütün Batılı ülkeler Türkiye'yi desteklemişti (Gözaydın 1994, 1997; Şimşir 1992; Ülger 1993). Arap harflerinin terk edilmesine tepki de halkı müslüman ülkeler arasında, özellikle o dönem İslâm dünyasının en önemli basın ve kültür merkezi olan Mısır'da bile son derece sönük olmuştur (Hattemer 1997).

Tarihte Türk halkları, Yunancanın veya Arapçanın yaptığı gibi ortak bir edebî lehçeyi maalesef edebî yazı dili olarak gerçekleştiremediler. Bunun için aslında tarih Türklere Fatih, Kanûnî ve Babür gibi liderler eliyle çok büyük fırsatlar sunmuştu. Türkiye Cumhuriyeti'nin, bağımsız Türk devlet ve topluluklarıyla olan her türlü ilişkisi geçen yıllara nazaran daha sağlıklı ve daha yüksek seviyededir. Bugün Türk dünyasında başta gelen sorunlarından biri de ortak Türk dili oluşturma gayretleridir ki, bu beyhûde bir meşgûliyettir. Bu alandaki çabalar Türk dünyasının en büyük ve en gelişmiş yazı dili olan Türkiye Türkçesine yoğunlaştırılmalıdır. Zira bugün yazı diline sahip Türk halklarının büyük bir kısmı varlıklarını sürdürecektir ve kendi lehçelerini yazı dili olarak kullanmaya devam edeceklerdir. Türkiye, Kazakistan'da ve bütün Türk devlet ve topluluklarında ortak kültürel çalışmaları ve Türkiye Türkçesi öğretimini yaygınlaştı-

malı; Türkiye dışından gelen Türk kökenli orta ve yüksek öğretim gençlerinin Türkiye’de eğitim ve öğretim görmelerini sağlayacak imkanlar hazırlamalıdır. Hatta bu uygulamalara Yunan, Arnavut, Arap gibi Osmanlı diasporası mensubu gençler de dahil edilmelidir. Bu alanda her türlü özel teşebbüs ve onların basın-yayın faaliyetleri teşvik edilmelidir.

Türkiye ile Türk halkları arasında çok yönlü, sağlıklı ilişkiler yoğunlaştığında, büyük bir ihtimalle ortak alfabe Latin Alfabesi, ortak iletişim dili de Türkiye Türkçesi olacaktır. Bunların ne derece başarılı olacağı ise Türkiye’nin dış Türklerle ilgili politikalarına, Türkiye Türklerinin ideal ve çabalarına, özellikle Rusya ve Çin’in Türkiye ve diğer Türk cumhuriyetleri ile olan çok yönlü ilişkilerine bağlıdır. Dolayısıyla Türkiye, Türk devlet ve topluluklarıyla her türlü münasebetlerini artırırken, Rusya ve Çin ile de ilişkilerini her alanda geliştirmelidir.

11. Sonuç

Pek çok Türk kavmi gibi Kazak halkı da yaklaşık 150 yıllık bir dönem içinde alfabe konusunda pek çok değişiklik yaşamıştır. Türk dünyasında bir kişinin 60 yıllık hayatında (msl. 1890-1950) kendi dilinin yazılı ürünlerini Arap, Latin, Kiril ve tekrar Latin olmak üzere üç farklı alfabeden okuduğu dönemler olmuştur. Takdir edilmelidir ki, bu Türk halkları için kültürel, ekonomik ve diğer yönlerden çok büyük bir kayıp olmuştur. Daha ziyade politik amaçlarla yapılan bu karar ve değişikliklerle Türk halkları tarihte ve günümüzde hem mağdur ve hatta mazlum konuma düşmüşler, hem de diğer Türk lehçeleri ile kendi lehçeleri arasındaki küçük farklılıkların büyümesini engelleyememişlerdir. Tarihte başka hiç bir kavim, bu kadar kısa bir süreçte bu denli sık ve köklü değişiklik yaşamamıştır.

Tarafsız hiçbir gözlemci, Türkmenistan ve Özbekistandaki Latin alfabesi uygulamalarının sağlıklı olduğunu ve Türk dünyasının birliği istikametinde kursosuz olduğunu iddia edemez. Kaldı ki, bu meselede dilbilimci ve Türkologların fikirlerinin nihai karar ve uygulamada etkili olduğu söylenemez. Görüldüğü gibi mesele, sadece Kiril alfabesini bırakıp Latin alfabesine geçmekle bitmemektedir. Bugüne dek Türk dilli bağımsız Türk cumhuriyet ve Türk topluluklarının Ankara’da aldıkları bilimsel karar ve ortak Türk Alfabesi’ne uyan sadece Azerbaycan olmuştur (Türk Alfabeleri 1992).

Türk dünyasının birlik olması ve her alanda ortak çalışmalar yapması istikametinde alfabe birliği en önemli aşamalardan biridir, fakat bu yoldaki yegâne şart veya vasıta değildir. Kazakistan’da Latin alfabesinin kabul edilip edilmemesi, bu ülkenin ekonomik, sosyo-kültürel, iç ve dış politik yapısına bağlıdır. Kaza-

kistan örneğinde en sağlıklı yol, yasal bir karardan önce tedricî bir sürecin uygulanmasıdır. Bu da Kazakistan'da Latin harfli Kazakça yayın yapmak ve bunu yaygınlaştırmak şeklinde olabilir. Uygulama yaygınlaştığında ve kitlelerce benimsendiğinde, Kazak parlamentosunun Latin alfabesini kabulü ve tatbiki kolaylaşmış, devletin ekonomik ve politik yükü hafiflemiş ve karar gerçek halk iradesine dayanmış olacaktır

Kaynaklar

- Ahmet, M. (1995), "Avrupa-Orta Asya İlişkileri." *Avrasya Etüdleri İlkbahar*, s. 52-59. Ankara.
- Altinsarin, İ. (1899), Mektubat, Kazak Tilindegi Xrestomatiya. Kazan.
- Aras, B. (1999), "Amerika-Orta Asya İlişkileri ve İran'ın Konumu." *Avrasya Dosyası, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 5, s. 225-244. Ankara.
- Aras, B. (2000), "Turkey's Policy in the Former Soviet South": Assets and Options. *Turkish Studies*, s. 36-58. London.
- Arat, R. R. (1977), "Kazakistan". *İslam Ansiklopedisi*, s. 494-505. Ankara.
- Avrasya Dosyası, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, İran Özel Sayısı*, Sonbahar 1999, Cilt: 5, Ankara.
- Baldauf, I. (1993), *Schriftreform und Schriftwechsel bei den muslimischen Rußland- und Sowjettürken (1850-1937). Ein Symptom ideengeschichtlicher und kulturpolitischer Entwicklungen*. Budapest.
- Baytursinov, A. (1992), *Til tağılımı (1913-1927 yılları arasında çıkan kitap ve makalelerinin tıpkıbasımı)*. Almatı.
- Benzing, J. (1953), *Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie*. Wiesbaden.
- Brendemoen, B. (1990), "The Turkish Language Reform and Language Policy in Turkey". *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft I*, s. 454-493. Budapest.
- Cansever, E. (2000), "Değişim Sürecinde Kazakistan". *Diyalogavrasya Dergisi*, s. 14-19. Ankara.
- Çolak, İ. (1999), "Değişen Stratejiler Işığında İran-Türk Cumhuriyetleri İlişkilerinde Yeni Gelişmeler". *Avrasya Dosyası, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 5, s. 209-225. Ankara.
- DeK (1993), *Demograficeskiy ejegodnik Kazaxstana 1993*. Goskomstat Respubliki Kazaxstan. Almatı.
- Dikkaya, M. (1999), "Orta Asya'da Yeni Büyük Oyun: Türkiye, Rusya ve İran". *Avrasya Dosyası, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 5, s. 189-209. Ankara.
- Doğu Türkistan'ın Sesi*, (2000), sayı: 59-60. İstanbul.
- Dorojkin, Y. N. (2000), "Avrasya Ülkelerinde Anayasa Değişiklikleri". *Diyalogavrasya Dergisi*, s. 6-11. Ankara.

- Doskarayev, J. & Sarıbayev, Ş., (1960) "Oktyabr' revolyutsiyasından burın basılıp şıkkan keybir nuskalardıñ tili jayında." *Voprosı istorii i dialektologii kazaxskogo yazıkı / Kazak tili tariyximen dialektologiyasınıñ meseleleri*, s. 244-252. Almatı.
- Dosmanbetov, B. S. (1994), "Kazakistan'ın Millî Yapılanması." (Türkiye Türkçe'si'ne aktaranlar: Metin Köse, Dina Nazarbayeve), *Türk Dünyası Araştırmaları* Haziran '94, s. 219-225. İstanbul.
- Ebilkasimov, B., (1974), "N. I. Il'minskiy - Perviy issledovatel' kazaxskogo yazıkı", *Sovyetkaya Turkologiya* 1974/3, s. 83-86.
- Ebilkasimov, B. (1988), *XVIII-XIX Ğasırlardağı Kazak Edebiy Tiliniñ Jazba Nuskaları*. Almatı.
- Eröz, M. (1969), "Dış Türklerde Dil Fâciası". *İkinci Dil Kongresi*, 1969, s. 90-94. İstanbul.
- Ertem, R. (1991), *Elifbe'den Alfabe'ye. Türkiye'de Harf ve Yazı Meselesi*. İstanbul.
- Gözaydın, N. (1994), "Türk Dili ve Lâtin Alfabeti Konusunda Almanya'nın Atatürk'e Bakışı Üzerine", *Türk Dili Dergisi*, s. 381-386; 1995, s. 1196-1210; 1996, s. 524-529. TDK. Ankara.
- Gözaydın, N. 1997. "Türk Dili ve Lâtin Alfabeti Konusunda Almanya Büyük Elçiliği Belgeleri." *Türk Dili Dergisi*, s. 406-413. TDK. Ankara.
- Gumpel, W. (1998), "Orta Asya Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişme ve Entegrasyon". *Avrasya Etüdüleri* 13, İlkbahar 1998, s. 19-33. Ankara.
- Hattemer, R. (1997), *Atatürk und die türkische Reformpolitik im Spiegel der ägyptischen Presse*. Berlin.
- Hayıt, B. (1992), *Basmatschi. Nationaler Kampf Turkestans in den Jahren 1917 bis 1934*. Köln.
- Hüseynov, K. (1999), "Kazakistan'ın Dil Politikası". *VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresi*. İstanbul.
- Il'minskiy, N. I. (1861), *Materialı k' izuçeniyu kirgizskago nareçiya*. Kazan'. *Iran Times*, 29 October 1993. Tahran.
- İnan, A. (1953), "Fatih Devrinde Türkçe". *Türk Dili*, no: 20, s. 506-509. Mayıs 1953. Ankara.
- Johanson, L. (1988), "Grenzen der Turcia: Verbindendes und Trennendes in der Entwicklung der Türkvölker". *Turcica et Orientalia*. Studies in honour of Gunnar Jarring on his eightieth birthday 12th October 1987, Stockholm 1988, S. 51-61.
- Johanson, L. (1993), "Zur Geltung türkischer Schriftsprachen und Schriftsysteme". *Türk Kültürü Araştırmaları* 30/1992, s. 165-178. Ankara.
- Kaydarov, E. & Orazov, M. (1985), *Turkologiyağa Kirispe*. Almatı.
- Kaydarov, E. (1997), "Kazakistan'da Latin Alfabeti Meselesi". *Bilig*, s. 191-193. Ankara.
- Kazak eli*, Günlük Gazete. 05 Kasım 1998. Almatı.
- Kazaxstan v Tsifrax* (1993), Almatı.

- Kenesbayev, S. K. et all. (1972), "Ob Alfavite Kazaxskogo Yazıka". *Voprosi soverşenstvovaniya alfavitov tyurkskix yazıkov SSSR*, s. 66-75. Moskva.
- Kıssa-i Kırgız-Kazak Cırı* (1880), Kazan.
- Kononov, A. N. (1974), *Biyobibliyografişeskij slovar' oteçestvennix turkolov*. Moskva.
- Kordabayev, T. R. (1991), *Kazak til biliminiñ meseleleri*. Almatı.
- Krueger, J. (1980) *Introduction to Kazakh*. Bloomington.
- Landau, J. (1991), "Sprachpolitik in der Türkei und in Israel - Versuch einer vergleichenden Problembetrachtung". *Türkische Sprachen und Literaturen. Materialien der ersten deutschen Turkologen-Konferenz*. Bamberg, 3-6 Juli 1987, s. 243-255. Wiesbaden.
- Milliyet Gazetesi*, 28 Temmuz 2000.
- Nazarbayev, N. (1991), *Adilettiñ ak jolu*. Almatı.
- Özdağ, M. (2000), *Türk Dünyası ve Doğu Türkistan Jeopolitiği*. İstanbul.
- Özden, K. (2001), "Çin'in Yeniden Yükselişi, Jeo-stratejik Önemi, Politik ve Askerî Gücü ve Türkiye ile Olan İlişkileri", *Avrasya Etüdleri*, sayı 19, s. 93-118. Ankara.
- Roy, O. (2000), *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*. (La nouvelle Asie centrale ou la fabrication des nations adlı Fransızca eserin 1997 baskısının Türkçe tercümesi). İstanbul.
- Sızdıkova, R. (1984), *XVIII-XIX. Ğasır kazak edebiy tiliniñ tarixi*. Almatı.
- Singh, K. G. (1995), "Türki Dillerin Hindustani Dillerin Evrimi ve Gelişmesine Katkısı", *Avrasya Etüdleri* İlkbahar 1995, s. 59-75. Ankara.
- Statistika*. (1998), (= *Kazkstan jane onıñ aymaktarı*), Almatı.
- Şimşir, B. N. (1992), *Türk Yazı Devrimi*. Ankara.
- Tekin, T. (1997), *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*. Simurg Yayınevi. Ankara.
- Togan, Z. V. (1969), "Sovyet İdaresindeki Türklerin Dil Meselesi". *İkinci Dil Kongresi*, 1969, s. 95-97. İstanbul.
- Türk Alfabeleri* (1992), *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu*, 18-20 Kasım 1992. Marmara Üniversitesi Yayınları No: 509. İstanbul.
- Ülger, S. E. (1993), *Atatürk und die Türkei in der deutschen Presse (1910-1944)*. Kültür Bakanlığı Yayınları 1439. Ankara.
- Yeni Şafak Gazetesi*, 25 Mayıs 2003

Açıklama

¹ Son günlerdeki basın haberlerine göre İran'da yaşayan Kazakların tamamı Kazakistan'a geri dönmüştür.

² Rus araştırmacılar Kazaklar için Kırgız, Kırgız-Kazak, Kırgız-Kaysak tabirlerini kullanmışlardır. Arat bu konuda şöyle der: "Kırgizi, Kırgız-Kazak, Kırgız - Kaysak tâbirleri ise, ruslar tarafından, yanlış olarak, Kazaklar için de kullanılmış

ise de, Kazakların kendileri, kavmî tabir olarak, yalnız Kazak ismini kullanmaktadırlar (1977, 499; ayrıca bkz. Kononov 1974, 58-59).

- ³ “This simple handbook can be only an introduction to this rich language and culture deserving more attention from Western scholars and humanists” (1980, 1).
- ⁴ “Man kann vom sprachlichwissenschaftlichen und vom literaturgeschichtlichen Standpunkt aus nur immer wieder bedauern, daß das Kasachische - wohl eine der reichsten und ausdrucksvollsten Türk Sprachen - so sehr vernachlässigt worden ist” (1953, 110-111).
- ⁵ “XIX ғасырдың бірінші жартысында Қазақта жазба әдебиет болған жоқ. Баспадан басılıп шыққан әдебиет кітаптары тек XIX ғасырдың екінші жартысынан ғана шыға бастады” (1960, 244; қрғ. Арат 1977, 503).
- ⁶ “Қазақ халқы өздерінің erteden-ak paydalanıp kele jatқан Arab jazuvın 1929 jılı Latın alfavitimen avıstıradı da, 1940 jıldın 27 Avgusınan keyin orıs grafikasına negizdelgen jaña alfavit kabıldadı” (Kaydarov & Orazov 1985, 146-147).
- ⁷ “/.../ 1995’te Kazakistan, ihracatının % 42’sini ve ithalâtının da % 49’unu Rusya ile yapmıştır” (Dikkaya 1999, 191).

Alphabet Problem of Kazakstan in History and Today

Assist. Prof.Dr. Mehmet KUTALMIŞ*

Abstract: The Turkish peoples have used very different alphabets trough art. The alphabets problem has been one of the most disputed subjects for the last two centuries in the Turkish world and Turcology.

Latin alphabet was the symbol of the civilisation, development and independence in Turkish communities. After the fall of the Soviet Union, accepted Turkic Republics of Azerbaijan, Turkmenistan and Uzbekistan to adapt Latin alphabet.

Kazakstan has not decided to use Latin alphabet. This article is analyzing above mentioned problems in economic, political and social-cultural aspects.

Key words: Kazakh Turkish, Latin alphabet, Cyrillic alphabet, minorities in Kazakstan

* Fatih University, Department of Turkish Language and Literature- İSTANBUL
mkutalmis@tnn.net

Проблема Алфавита в Казахстане в Прошлом и Сегодня

Мехмет КУТАЛМЫШ*, к.н., доцент

Резюме: Проблема алфавита является одной из наиболее спорных и все еще повседневных вопросов в тюркском мире и тюркологии за последние два столетия.

Немотя на разные мнения и продолжительные споры латиница стала символом просвещения, развития, независимости и поднятия во всех сферах тюркского мира в XX. в. и сегодня. Казахи начиная с середины 19-го века использовали арабский алфавит и кириллицу, видоизмененную Илминским для казахского языка. В 1929-1940-е годы официально использовался латинский алфавит, включающий также и несколько букв из кириллицы. Начиная с 1940 года по сегодняшний день используется только кириллица.

При перемене алфавита в Казахстане для полного и продолжительного применения нового алфавита необходимо заранее учесть такие факторы как этнические элементы, проживающие в стране в большой численности; а также мнения народа, ученых и особенно тюркологов. В этой статье рассматривается вопрос об алфавите в Казахстане в экономическом, политическом и социально-культурном аспекте; местами затрагивается и историческое прошлое данного вопроса.

Ключевые слова: казахский язык, латинский алфавит, кириллица, национальные меньшинства в Казахстане

* Фатихский Университет- СТАМБУЛ
mkutalmis@tnn.net

Altay Kahramanlık Destanındaki Kadın İsimlerinin Dil Bakımından Tahlili

N.N. TIDIKOVA*

(Ruşçadan çev. Hanzâde GÜZELOVA)**

Özet: Özel isimler, halkın tarihî ve kültürel gelenekleriyle bağlantılıdır. Eski inanışlara göre, ad, insanın kaderini değiştirebilecek sihirli bir güce sahiptir. Bu yüzden eski Türklerde özel adların seçimine büyük önem verilirdi. Bir dilin özel ve zengin bir örneği olan destan dilinin ve bunun içinde yer alan kişi adlarının tahlili, dil tarihi ve halkın kültürünü araştırmada önemli malzeme sağlamaktadır. Bu makalede Altay kahramanlık destanında yer alan kadın adlarının tahlili yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Altay kahramanlık destanı, epik isimler, kadın adları, Altay şahıs adları, "Altay Baatırlar" destanı*

Giriş

Özel isimler, bir halkın kültürel ve tarihî gelenekleriyle bağlantılıdır. V.V. Radloff'la başlayarak Türk özel adlarının araştırılmasına olan ilgi gittikçe artmaktadır. Türklerde kişi adlarının seçimine büyük önem verilir. Çünkü "halkın eski inanışlarına göre, ismin insanın bütün kaderini değiştirebilecek sihirli bir gücü vardır". (Radloff 1893: 519,)

Altay adlarının etimolojisine ilk defa V. Verbitskiy (1893: 85-86) ve L. E. Karunovskaya (1927: 29) yönelmişlerdi. O. T. Molçanova isimleri sözlük anlamı özelliklerine göre tasnif etmeyi denemişti (1970: 189-194). Ad koyma ayinlerine dair N. İ. Şatinova'nın "Altaylılarda Kişi Adları" adlı bir makalesi vardır (1976: 138-155). Altay özel adlarının yapı bakımından kısa tahlili E.S. Kuçumeyev tarafından yapılmıştır (1999: 38-43).

* S.S.Surazakov Altaybilimi Enstitüsü/RUSYA

** Ahmet Yesevi Üniversitesi Araştırma Görevlisi /ANKARA
hanzadeg@yahoo.com

Bu makalede Altay kahramanlık destanında geçen kadın isimlerinin tahlili yapılmaya çalışılmıştır. Çünkü destan dili, bir dilin özel ve zengin bölümünü oluşturur. Bununla beraber destan dili, kendi düzeni, anlatma kaideleri ve mekân ve zaman boyutuna sahip destan dünyasının bir yansımasıdır. Altay kahramanlık destanında yer alan kadın isimlerinin hem estetik hem de bilgi verme fonksiyonu vardır.

Kadın özel adlarının tahlili için 12 ciltlik Altay Baatırlar kahramanlık destanları taranmıştır. Sonuçlara göre, Altay kahramanlık destanında çok sayıda kadın isimleri yer almaktadır. Bunların büyük bir kısmını öz Türkçe isimler oluşturmakta; bunun yanında Çin ve Moğol kökenli isimler de yer almaktadır. Kökeni tespit edilemeyen isimler de vardır.

Bu yazıda dstandaki kadın isimleri, yapı ve anlam bakımından incelenmiştir. Yapı bakımından kadın adları ikiye ayrılmaktadır: **basit** veya **tekli** (tek kelimededen oluşan) ve **birleşik** veya **türemiş** (iki veya daha fazla kelimededen oluşan).

Altay kahramanlık destanında tekli kadın isimlerinin, birleşik isimlere göre daha az olduğu tespit edilmiştir.

Tek kelime şeklindeki kadın isimlerinin yapısında bazı ekler yaygın olarak kullanılmıştır. Bu eklerden en işlek olanlar **-cı, -day, -ak** ekleridir.

-cı /-çi 'li şekil

Bu ek ile oluşan adlar, meslek veya insanın herhangi bir şeye düşkünlüğünü bildirir:

Sudurçı, *Ülgerçi* “şair kadın, yazar”, *Jangarçı* “jangar (şarkı) söyleyen”, *Argaçı* “atılğan”, *Kandıkçı* “kandık (bitki) toplayan”, *Toyçı* “düğünleri seven”, *Oyınçı* “oynak”, *Evençi* “evci” (Oğuzca “ev”den).

-day 'lı şekil

Bu ek Moğolca kökenlidir, bir özellik veya yeterliliğe sahipliği bildirir: *Amaalday* (Moğ. *am*-(ağız, söz, dil), *aldaa* (kayıp, eksiklik)- “sakin, sessiz”, *Karalday* “gözlemleyen, dikkatli”.

-ak/-ek/-ok/-k

Bir küçültme eki olarak adlar oluşturur: *Aduçak* “avcıcık”, *Borpyak* “sercecik”, *Jebelek* “uçan, sihirli”, *Torgoyok* “ipek” (Moğolca *dorgo* “ipek”).

Dstandaki tekli adlar arasında *Jılamaş* “sedef”, (jılan “yılan”+baş “baş”, şekilce yılan kafasını hatırlatan bir süs takısının adı), *Bıyansu* “memnun,

minnettar”, *Köldü* “gölü olan”, *Oturgış* “sehpa, sandalye”, *Kaspak* “çevik” vb. isimler de tespit edilmiştir.

Birleşik Kadın Adlarının Yapı Bakımından Tahlili

Altay kahramanlık destanında çok sayıda birleşik kadın adları yer almaktadır. Bunlar iki çeşittir: *birleşik* ve *ikili (çift)*.

Birleşik adlar, şu tür tamlamalardan oluşmaktadır:

1. **sıfat+isim**: *Karamay* < kara “siyah”+ may “yağ”; *Karagış* < kara “siyah”+ kış “kız”;
2. **isim+isim**: *Ayana* < ay + ana;
3. **sıfat-fiil+isim**: *Agarus* < agar “akar”+ us Moğ. “su”;
4. **iyelik ekli isim+fiil**: *Jüstükel* < jüstü “yüzle”+ kel “gel”;

İkili (çift) birleşik adların sayısı daha fazladır. Bunlar, birbirinden bağımsız ve eşit öğelerden oluşur. Genelde bu tür isimlerin öğeleri arasına çizgi konur:

Bu tür tamlamalar aşağıdakilerdir:

1. **sıfat+isim** (en yaygın olanı): *Altın-Çaçak* “altın salkım”, *Ak-Çeçek* “ak çiçek”, *Ocı-Bala* “en küçük çocuk” vb.;
2. **sıfat+sıfat**: *Aru-Çeçen* “temiz, keskin”, *Bay-Aru* “zengin, temiz”;
3. **isim+isim**: *Ay-Çeçek* “ay çiçeği” < ay+çeçek, *Jer-Kindik* “yer göbeği” < yer+kindik “göbek”, *Engir-Yıldız* “akşam yıldızı < engir “akşam”+yıldız “yıldız”;
4. **isim+fiil**: *Kün-Keldi* “gün geldi”;
5. **sıfat-fiil+isim**: *Algan-Taa* “özel hak almış”;
6. **sayı sıfatı+isim**: *Jeti Köçkö* “yedi çiğ”;
7. **zarf-fiil+sıfat-fiil**: *Tolo-Bargan* “dolagiden” < tol- “dol-“ fiilinin o’lu zarf-fiil şekli ve bar- “git-“ fiilinin –gan’lı sıfat-fiil şeklinden.

Altay kahramanlık destanında kadın adlarının çoğu açıklamalı bir anlam taşır. Bu adlar, kişi doğduğu zaman onu vasıflandırır ya da ilerideki hayatında kazanacağı nitelikleri yansıtır. Sonraki hayatında edindiği özelliklerden dolayı çocuğun adı değiştirilebilirdi. Buradan hareketle kadın adlarının anlam bakımından tasnifi aşağıdaki şekilde yapılabilir:

1. Kıymetli maden ve taşlarla ilgili adlar;

2. Geleneksel mitolojik sembollere dayanan renk veya rakamların nitelikleri ile ilgili adlar;
3. Tabiatdaki nesnelere, gökyüzü cisimleri ve havadaki değişiklikler ile ilgili adlar;
4. Günlük hayattaki nesnelere, giyim, takı ve süs eşyalarının adları ve insan faaliyetleri ile ilgili adlar;
5. Değerlendirici adlar, yani toplumsal ilişkileri (olumlu-olumsuz) yansıtan adlar;
6. Vahşi hayvanların kültü ve halkın totemlik görüşlerini yansıtan kuş ve bitki kültü ile ilgili adlar;
7. Toplumsal ve akrabalık ilişkileri yansıtan adlar;
8. İnsanın fizyolojik ve fizik özellikleri, karakteri ve eğilimleri ile ilgili bilgi içeren adlar;
9. Durum bildiren fiillerle ilgili adlar.

Böylece,

1. İçinde değerli maden ve taş adları bulunan kadın adları en kalabalık grubu oluşturmaktadır: *Altın* (65 defa geçmektedir) ve *Kümüş* “gümüş” (10 defa geçmektedir): *Altın-Tana* “altın, parlak düğme”, *Altın-Topçı* “altın düğme”, *Altın-Çaçak* “altın salkım”, *Altın-Sırğa* “altın küpe”, *Altın-Çeçek* “altın çiçek”, *Altın-Targa* “altın tombul” (Moğ. “targa” “şişman, toplu”), *Altın-Jüstük* “altın yüzük”, *Altın-Sanaru* “altın hünerli”, *Altın-Şuru*, *Altın-Şuruun* “altın mercan”, *Altın-Tangdak* “altın şafak”, *Altın-Jastık* “altın yastık”, *Altın-Küskü* “altın ayna”, *Altın-Sabar* “altın parmak”, *Altın-Sangar* “altın, eşsiz, bir tane”, *Altın-Kaldıga* “altın mirasçı”, *Altın-Tuulay* “altın tavşan” (Moğ. Tuulay “tavşan”), *Altın-Tülkü* “altın tilki”, *Altın-Savak* “yak’ın altın yünü” (Moğ. *Savag-savga* “yak’ın yünü”); *Kümüş-Tana* “gümüş düğme”, *Kümüş-Jinji* “gümüş boncuk”, *Kümüş-Koo* “gümüş güzellik”, *Kümücek-Aruv* “gümüş tazeliği”, *Temir-Karak* “demir bakış”.
2. Destanda renk adı taşıyan isimler de önemli yer tutmaktadır. Bunlar tavsifi karakter taşımaktadır ve sahiplerinin şu veya bu özelliğini yansıtmaktadır. Mesela, Ak kelimesi ile ilgili adlar (11 defa kullanılmıştır): *Ak-Baş*, *Ak-Koo* “temiz, dokunulmamış endam”, *Ak-Sanaa* “ak akıl, temiz kalpli”, *Ak-Kayçı* “ak rivayetçi, anlatan”, *Ak-Çeçek* “ak çiçek”, *Ak-Şangkı* “ak bilek”, *Ak-Şaacıngay* “beyaz porselenli ay”, *Ak-Börü* “ak kurt”, *Ak-Bökö* “ak, iyi güç”; *Kara* kelimesi ile: “kara, karanlık, esmer” (5 yerde geçmektedir): *Kara-Kadın* “kara kadın”, *Kara-*

Taaşi “kara hanım, kraliçe”, *Karamay* “kara yağ”, *Karagıs* “kara kız”; *Sarı* kelimesi ile ilgili (3 yerde geçmekte): *Sarı-Kümüjek* “sarı gümüş”, *Sarı-Koron* “sarı zehir”, *Bayana-Sarı* “sarı hazine, zenginlik”.

Şunu belirtmek gerekir ki renkle ilgili adların birkaç anlamı vardır. Mesela, “ak” beyaz, temiz, karışmamış; temiz kalpli, iyi niyetli, bakire gibi anlamlara sahiptir (Radloff, 1893: 88-95). Buna göre, *Ak-Baş* “beyaz kafa, açık renkli saç” olarak tercüme edilebilir, *Ak-Boko* ise “beyaz güç”, *Ak-Sanaa* “beyaz akıl ya da temiz kalpli, iyi niyetli” olarak çevrilebilir.

Kara ve sarı kelimelerinin anlamları arasında renk dışında “kötü, düşman” gibi anlamları da var. Mesela, *Kara-Kadın* “kötü kadın” veya *Sarı-Koron* “kötü ot, sarı zehir”.

3. Gökyüzü ve tabiat, gezegen ve yıldız kültürleri ile ilgili adlar: *Ay-Tuulay* “ay tavşanı”, *Ay-Çeçek* “Ay çiçeği”, *Ay-Tana* “ay, parlak düğme”, *Ay-Sulatay* “ay güzeli”, *Kün-Kerel* “güneşli”, *Jer-Kindik* “yer göbeği”, *Engir-Yıldız* “akşam yıldızı”, *Jeti-Köçkö* “yedi çiğ”, *Altın-Tangdak* “altın şafak”.
4. a) Giyim-kuşam ve süs eşyaları ile ilgili kadın adları: *Altın-Tana*, *Altın-Topçı* (*tana* ve *topçı* “düğme”), *Altın-Sırğa* (*sırğa* “küpe”), *Altın-Jüstük* (yüstük “yüzük”), *Torko-Çaçak* “ipek salkım” (*çaçak* “salkım”), *Kümüş-Jinji* “gümüş boncuk”, (*jinji* “boncuk”);
b) Günlük hayattaki eşyalar: *Altın-Yastık* “altın yastık”, *Altın-Küskü* “altın ayna”, *Temene-Koo* “düzgün iğne”, *Oturğış* “oturak”;
c) İnsan faaliyetleri ile ilgili adlar: *Ak-Kayçı* “ak rivayetçi, anlatan”, *Sudurçı* “kutsal”, *Argaçı* “girişimci, atılgan”, *Ülgerçi* “şiir yazan”, *Kandıkçı* “kandık toplayan”, *Jangarçı* “*yangar* (şarkı) söyleyen”, *Aduçak-Emegen* “ok kadın”.
5. Kişinin değerini ve çevredekilerle olan ilişkisini ifade eden adlar: *Erke-Koo* “sevimli güzel”, *Erke-Oçı* “küçük güzel”, *Bıyansu*, *Bıyan-Sılu*/*Bıyan-Sulu* “minnettar”, *Bayım-Sur* “zenginliğim-güzelim”.
6. Hayvan, vahşi hayvan, kuş ve bitki kültürü ile ilgili kadın adları: *Altın-Tülkü* “altın tilki”, *Altın Tuulay* “altın tavşan”, *Ak-Börü* “ak kurt”, *Kas-Manday* “kaz alını”, *Altın-Çeçek* “altın çiçek”, *Altın-Pargaa* “altın çimen”, *Eçey-Buuday* “dalgalanan buğday fidanı”, *Bargaa-Bagay Emegen* “küçük kara teyze”.
7. Toplumsal mevki ve akrabalık ilişkiler az sayıdaki adlarla ifade edilmiştir: *Kıs-Kaan* “prens (kağan kız)”, *Ak-Süt Ene* “beyaz süt-ana”,

Jes Eney “teneke ana”, *Jeney-Utay Emegen* “Utay Teyze”, *Oçı-Bala* “küçük kız”, *Boydong-Koo* “bekar güzel”.

8. İnsanın fiziksel özelliklerini ifade eden kadın adları: *Torgoyok* “ipek tenli, cildi güzel”, *Altın-Sabar* “altın parmak” (maharetli), *Ak-Boko* “ak güç”, *Borpiyak Emeen* “şişman kadın, tombul”, *Temene-Koo* “düzgün, düz iğne”, *Tabın-Koo*, *Erkin-Koo* “özgür endam”, *Erke-Koo* “sevimli güzel”, *Ak-Koo* “beyaz endam”, *Kümüş-Koo* “gümüş endam”. Bu isimlerdeki ikinci kelime “*koo*” “düzgün, boylu poslu, güzel” anlamındadır. Bu kelimenin Türk-Moğol paralelleri ile karşılaştırmalı tahlili, Çin prenses veya kraliçelere verilen “*hua*” unvanı ile bağlantılı olduğunu gösterir. Bu kelimenin kökeni, Tibetçe “*go*” (kutsal, erdemli) kelimesine de uzanabilir.
9. Durum veya hareket fiilleri ile ilgili adlar: *Kün-Keldi*, *Tolo-Bargan* “dolu gitti” vb. çocuğun doğum zamanını ve ortamı ifade eder.

Altay kahramanlık destanında İncil’de yer alan şu isimlere de rastlanmaktadır: *Mariya*, *Abram*, *Moos*. Bunların etimolojisini açıklamak zordur, Altay destanında yer almasının sebebi de açık değildir. Üstelik *Abraam* ve *Musa* İncil’de erkek isimleridir. Büyük bir olasılıkla bu özellikle de *Ulagan* bölgesinde- Altaylıların Hristiyanlaşması ile bağlantılıdır. Destan anlatmalarında bu isimleri kullanan *Kalkin* de aslen buralıdır. Belirtmek gerekir ki, Altay kahramanlık destanında kelime yapısı bakımından erkek ve kadın isimleri arasında fark yoktur. Bu yüzden destan anlatanın, beğendiği erkek adlarını kadın adları olarak kullanması çok doğaldır.

Altay kahramanlık destanındaki kadın adlarının incelenmesinden şu sonuçlar çıkarılabilir:

Bu isimler, yapı bakımından ikiye ayrılmaktadır: **tekli** (basit) ve **birleşik**. Birleşik adların sayısı tek kelimedenden oluşan adlara oranla daha fazladır. Bunun başlıca nedeni, Altay isimlerinin genelde tavsifi özellik taşımasıdır. Birleşik isimler de iki çeşittir: *birleşik* ve *ikili* (*çift*) isimler.

Kadın adlarının anlam bakımından tahlili, Altaylıların düşünce ve dünya görüşünü yansıtan 9 grup isim ayırmamızı sağlamıştır.

Adların tahlili, destanın bütün kelime kadrosu gibi özel kadın adlarının da, dilin tarihî gelişim sürecini ve yakın dil ilişkilerini yansıttığını göstermiştir. Bu yüzden isimlerde Türkçe ve Moğolca kelimeler dışındada az da olsa Oğuz, Çin ve Rus dillerinden alıntılara da rastlanır. Sanskritçe (Sudur) ile tek tük olan benzerlikler ise, direkt dil etkileşi-

mi sonucunda değil, başka bir dil aracılığıyla ortaya çıkmış olabilir. Çoğu isimlerin anlamları açıklanabilir. İsimlerde Altaylıların insana verdikleri nitelikler yansıtılmıştır.

Kişi adları, dil tarihi, halkların dil ve kültürel ilişkileri ile ilgili çeşitli meselelerin aydınlatılması için kıymetli bir malzemedir. Epik isimlerde, Altaylıların geleneksel kültür ve dünya görüşüne dair ipuçları taşıyan milli kimlikleri ortaya çıkmaktadır.

Kaynaklar:

- VERBİTSKAYA, V.İ. (1893), *Altayskiye İnorodtsı*, (Altay Halkları), Moskova.
- KARUNOVSKAYA, L.E. (1927), *İz Altayskih Verovaniy i Obradov, Svazannih s Rebenkom*, (Altaylıların Çocukla İlgili İnanç ve Ayinlerinden), *Sb. M A E*, C. 6, Leningrad.
- KUÇUMEYEV, E.S. (1999), “Strukturno-Obrazovatelnyy Analiz Altayskih Liçnih İmen”, (Altayca Kişi Adlarının Yapısal Tahlili), *Altay i Tsentralnaya Aziya: Kulturno-İstoriçeskaya Preyemstvennost* (Altay ve Orta Asya: Kültürel-Tarihî Etkileşim), Gorno-Altaysk.
- MOLÇANOVA, O.T. (1970), “Motivirovaniye Liçniye İmena u Altaytsev”, (Altaylılarda Kişi Adlarının Anlamlandırılması) *Liçniye İmena v Proşlom, Nastoyaşem i Buduşem* (Özel Adların Dünü, Bugünü ve Yarını), Moskova.
- RADLOFF, V. V. (1893), *Opit Slovarya Türkskih Nareçiy*, (Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi), C. 1, St-Petersburg.
- ŞATİNOVA, N.İ. (1976), “Liçnoye İmya u Altaytsev”, (Altaylılarda Kişi Adları), *Voprosı Altayskogo Yazıkoznaniya* (Altay Dilbilimi Meseleleri), Gorno-Altaysk.

Altay Kahramanlık Destanında Geçen Kadın Adlarının Listesi*

A

- Abakay-Taadı** (VIII c., Ak-Çabdar attu Altın-Boko, S.53)
- Abakay-Taajı emegen** (V. C., Ölöştöy, 123)
- Abram-Moos Kara-Tajı** (X. C., Kan Jeeren attu Kan-Altın, 144)
- Aduçak Emegen** (VII. C., Kan-Kurkudeydin uulı Kan-Kapşukay, 122)
- Ağarus** (XII. C., Kan-Kapçıkay, 70)
- Ak-Baş Emegen** (Ul.I, Kozın-Erkeş, 127)
- Ak-Baş** (V, Katan-Kökşin le Katan-Mergen, 205)
- Ak-Bökö** (Ul.II, Barçın-Bökö)
- Ak-Çeçek** (VII, Kan-Kapçıkay, 134)

- Ak-Kayçı** (VI, Altın Mize, 22)
Ak-Koo (V, Ölöştöy, 196)
Ak-Sanaa (Ul.I, Altınak Mergen, 377)
Ak-Süt Ene (X, Jılगाş Uul, 156)
Ak-Şaacıngay (I, Ak-Tuuji, 168)
Ak-Şangkı (I, Ulag, Malçı-Mergen, 82)
Algang-Taa (I, Kögütey, 88, 94)
Altın-Çaçak (I, Altın-Tuuyı, 145; VII, Katan-Bergen, 213, VI, Kan-Jegey, 200; IX, Solotoy-Mergen, 136; X, Kan Jeeren attu Kan-Altın, 32 118-119; Ul. II, Barçın-Bökö).
Altın-Çeçek (I, Katan-Koo; VI, Alaktay, 187; VII, Kurman-Taaı, 70; XII, Ak-Biy, 151; Ul. II, Barçın- Bökö, İvanak, Ul. II, Er-Samır)
Altın-Jastık (V, Ölöştöy, 184)
Altın-Jüstük (VI, Kaan-Altın, 177, 179, VII, Kaan-Jegey, 197, 230)
Altın-Kıldaga (VIII, Üç Kulaktu ay kara at, 160; X, Ösküs Uul, 32)
Altın-Küskü (Ul., I, Ösküs-Uul, 32)
Altın-Pargaa (XII, Kan-Kapçıkay, 122)
Altın-Sabar (VIII, Üç Kulaktu ay kara at, 138)
Altın-Sanaru (VII, Boo-Çerü akazı, Boodoy-Koo sınızı, 172)
Altın-Sangar (Ul., II, Er-Samır, 24)
Altın-Savak (XII, Kan-Kılış, 239)
Altın-Sırğa (Ul., I, Altınak-Mergen, 377; V, Ölöştöy, 6, Jangar; V, Katan-Kökşin le Katan-Mergen, 206)
Altın-Şuru (IX, Ooçı-Bala, 37; X, Ösküs Uul, 81; Kan-Kapçıkay, 23)
Altın-Şuruun (V, Ölöştöy, 162)
Altın-Tana (I, Kögütey, 105; Ul. I, Aytünüke, 233; Ul. I, Ak-Tayçı, 305; V Katan-Kökşin le Katan-Mergen, 226; VI, Ösküs Uul, 237; VII, Kan-Jereen attu Kan-Jekpey, 82; VIII, Kan-Kıpçakay, 6; VIII, Kara-Sağıştu Katkı-Mergen, 202; Ul. II, Er-samır, Ul. II, Barçın-Bökö; Ul. II, İvanak)
Altın-Tangdak (VII, Bar-Çokır attu Kuday uulı Katan-Koo 1108; Ak-Biy, 129)
Altın-Targa (VI, Kan-Altın, 118; XI Almis-Kaan, 55; XI, Kün Kılгалu küreng attu Kuday uulı katan-Koo 1108; XII, Ak-Biy, 129)
Altın-Topçı (V, Ölöştöy, 16; VII, Kan-Jegey, 222; VII, Kan-Kapçıkay, 41; IX, Karu Küreng attu Kan-Küler, 201; Ul. I, Ak-Toyçı, 293; Ul. I, Altınak-Mergen; Ul. II, Er-Samır, 19)
Altın-Torgı (X, Jılगाş Uul, 162)
Altın-Torloy (VI, Altın-Mize)
Altın-Tuuji (I, Altın-Tuuji, 142)
Altın-Tuulay (Ul. I, Ösküs Uul, 104)
Altın-Tülkü (XII, Kan-Kılış, 206)
Amalday Emegen (VII, Kan-Kapçıkay, 6)

- Amır-Sanaa** (VII, Bar-Çookır attu Bayıng-Koo)
Argaçı (VIII, Boodoy-Mergen, 92)
Aru-Çeçen (IX, Kara Küreng attu Kan-Küler, 187)
Ayana (XI, Almış-Kaan, 19, 34)
Ayana-Aru (XII, Kan-Kapçıkay, 70)
Ayar-Aru-abakay (Ul. II, Ak-Biy le onıng bilez, 167)
Ay-çeçek (XI, Altın Saadak, 246)
Ay-Sulatay (XI Almış Kaan, 23)
Ay-Tana (I, Altın-Tuuji, 136, XI, Altın-Saadak, 196-200 ve devamı, XI, Almış-Kan, 19, 134; Ul. I, Aytünükte, 233)
Ay-Tuulay (XI, Altın Saadak, 228, 236, 241, 246, 264)

B

- Barga-Bagay Emegen** (VIII, Temene-Koo, 101)
Bayan (Ul. I, Közüyke, 207)
Bayana Aru (X, Kan-Jereen attu Kan-Altın, 112)
Bayana-Sarı (XI, Almış-Kaan, 81)
Bayan-Sılu (VIII, Kan-Kürkedeyding uulu Kan-Kapşukay, 121; Ul. II, Er-Samır, 64)
Bay-Aru (XI, Altın-Saadak, 249)
Bayım-Sur (Ul. I, Kozım-Erkeş, 158)
Bayın-Sur (VII, Ak-Çabdar attu Altın-Bökö, 74)
Bıyansu (Ul. I, Soy-Solong, 258)
Bıyan-Sultı (Ul. II, Barçın-Bökö)
Boodoy-Koo (VII, Boo-Çerü akazı, Boodoy-Koo sıynızı, 169)
Borbıyak Emegen (X, Toymong-Koo, 154)
Boydong-Koo (Ul. I, Boydong-Kökşin, 342)
Bökön-Taajı (VII, İrbis-Buuday, 13)

E

- Eçey-Buuday Abakay** (Ul. II, Ak-Biy le onıng bilezi, 167)
Elben-Jalang (VI, Alaktay, 180)
Engir-Jıldıs
Erke-Karakçı (Ul. I, Alıp-Manaş, 9; Ul. I, Ak-Toyçı, 311)
Erke-Koo (Ul. I, Közüyke)
Erke-Oçı (Jangar)
Erke-Tana (Ul. I, Közüyke)
Erke-Toldo (Ul. II, Kara-Küreng attu Kan-Küler)
Erke-Toylong (XII, Kan-Kapçıkay, 34)
Erkin-Koo (Ul. I, Kökin-Erkey, 269)

Erlık-Biydin Abakayı (Ul. I, Ösküs Uul, 120)

Ermen-Çeçen Abakay (Ul. II, Er-Samır)

Ermen-Çeçen (V, Ölöştüy; Ul. I, Soy-Solong, 246; Ul. I, Boydong-Kökşin, 342.; Ul. I, Altın-Manaş, 7; Altay-Buçay, 52; VII Alaktay, 180)

Evençi (XII, Ak-Toyçı, 186)

J

Jangarcı (Jangar)

Jaraa-Çeçen (V, Ölöştöy, Ul. I, Altay-Buuçay, 52)

Jebelek Emegen (VIII, Kan-Kürküdeyding uulı Kan-Kapşukay, 132; Kan-Jeeren attu Kan-Altın, 117)

Jengey-Utay Emeen (VII, Altın-Mize, 17)

Jer-Karamçı (Ul. II, Tangzı Baatır, 251)

Jer-Kidik Enezi (Jangar)

Jes-Eney (VII, Bar-Çookır attu Bayıng-Koo, 156)

Jeti-Köçkö (VIII, Kan- Kürküdeyding uulı Kan-Kapçıkay, 121)

Jılamaş (VI, Köstö-Mergen, 60)

Jüstükey (XII, Ak-Tamçı, 168)

K

Kandıkçı (Ul. II, barçın-Bökö)

Karagıs (XII, Kan-Kılış, 190)

Kara-Kadın (VII, Kan-Jeeren attu Kan-Jekpey, 79)

Karalday-Emeen (VII, Bar-Çookır attu Altın-Koo, 145)

Karamay Emegen (VIII, Ak-Çabdar attu Altın-Bökö, 66)

Kara-Taaji (VIII, Temene-Koo, 113; Jangar)

Kas-Manday (V, Ölöştöy, 5)

Kaspak (Ul. I, Aytünüke, 221)

Kıs-Kaan (Ul. I, Aytünüke, 221)

Köldü Emeen (XII, Kan-Kapçıkay, 9)

Kümüjek-Aru (V, Katan Kökşin le Katan-Mergen, 231; Ul. I, Altın-Manaş, 8)

Kümüş Jinji (VI, Ösküs-Uul, 33)

Kümüş-Koo (Ul. II, Altın-Koo)

Kümüş-Sırğa (VII, İrmis-Buuday, 33)

Kümüş-Tana (VII, Kurman-Taaji, 72; Ul. II, Er-Samır, 34)

Kün Kerel (V, Ölöştöy)

Kün-Keldi (VII, Köstöy Mergen, 82)

M

Mariya (XII, Kan-Kapçıkay, 68-70)

O

- Oçı-Bala** (IX, Oçı-Bala, 6)
Oçıra-Manji (IX, Oçı-Bala, 5)
Oturğış (VII, Oturğış, 47)
Oyınçı (XII, Ak-Tayçı, 168)

S

- Sarı-Koron** (Ul. II, Er-Samır, 37)
Sarı-Kümüjek (V, Katan-Kökşin le Katan-Mergen, 264)
Serel Tekey (VI, Altın-Mize, 11)
Sudurçı (I, Aybıçı la Karatı-Kaan, 234)

T

- Tabın-Koo** (VI, Altın-Mize, 31)
Tara-Kadın (VII, İrbis-Buuday, 5)
Temene-Koo (I, Kögütey, 99; I, Kan-Buuday, 24; VIII, Ak-Çabdar attu Altın-Bökö, 75; VIII, Kan-Kürküdey uulu Kan-Kapşagay, 126; Ul. I, Altay-Buuçay, 75; Ul. I, Ak-Tayçı, 337)
Temir-Karak (IX, Ak-Kaan la Kübür-Kaan, 119)
Tolo-Bargan (XII, Kan-Kılış, 192)
Torgoyok (XII, Joonoy-Bökö, 186)
Torko-Çaçak (Ul. II, Ak-Biy le oning bilezi)
Toyçı (Toymon-Koo, 138)

U

- Ulan-Çeçen** (VII, İrbis-Buuday)

Ü

- Ülgerçi** (Ul. I, Altay Buuçay, 72)

Açıklama

* Burada, on iki ciltten oluşan Altay Baatırlar adlı kahramanlık destanı taranarak tespit edilen kadın adları ve bu adların geçtiği yerler verilmektedir.

A Linguistic Analysis of Women's Names in Altai Heroism Legend

N.N. TIDIKOVA*

(Translated from Russian by Hanzâde
GÜZELOVA)**

Abstract: Personal names are confined with cultural and historical traditions of the nation. As early people believe, names have magic power which can influence on person's life. That is why the choosing name has been so important for Turks. Analysis of personal names, particularly taking place in epical text, which is the rich and special layer of language, gives unvaluable materials for studying history of language and culture of people.

In this paper we tried to analyse the woman's names in Altai heroism legend.

Key Words: *Altai heroism legend, epic names, women's personal names, Altai personal names, legend "Altai Baatırlar"*

* *Institute of Altaistic after S.S.Surazakov-RUSSIA*

** *Research assistant of Ahmet Yesevi University-ANKARA*
hanzadeg@yahoo.com

Лингвистическая Характеристика Женских Имен в Алтайском Героическом Эпосе

Н.Н. ТЫДЫКОВА*

(перевод с рус. Ханзады ГУЗАЛОВОЙ)**

Резюме: Личные имена соотносятся с культурно-историческими традициями определенного народа. По древним народным представлениям имя обладает магической силой, влияющей на судьбу человека. Вот почему выбору имени у тюрков придавалось особое значение. Анализ личных имен, особенно занимающих место в эпическом тексте, который в свою очередь является богатым и своеобразным пластом языка, дает ценнейший материал по изучению истории языка и культуры народа.

В данном сообщении сделана попытка проанализировать женские личные имена в алтайском героическом эпосе.

Ключевые слова: алтайский героический эпос, эпические имена, женские личные имена, атайские личные имена, сказание “Алтай Баатырлар”

* Институт алтаистики им. Суразакова-РОССИЯ

** Ассистент-исследователь Университета Ахмета Ясави-АНКАРА
hanzadeg@yahoo.com

The Role of Non-Material Factors in Increasing Labor Productivity

Sharzada Akhmetova *

Ardak Sakhanova **

Abstract: The main idea of article «The Role of Non-Material Factors in Increasing Labor Productivity» is that social –psychological climate in collective is the major factor of economic - social progress in the country. In Kazakhstani market conditions the understanding of the person as productive force has amplified and his personal features are ignored. However in conditions of teamwork moral qualities of each member of labor collective become a component of productive force of all collective. In this research paper the social - psychological climate, its development and influence on productivity are key objects of economic measurement. Research has been carried out in copper-smelting factory in the city of Dzhezkazgan. The main purpose of the research was to study a social - psychological climate of a primary work collective (factors of a psychological climate, general job satisfaction, mutuality, neutrality, potential conflict, concurrence of the formal and informal leader in collective, intensity of potential fluidity, interpersonal compatibility, an evaluation of the master) and its influence on labor productivity. The greatest possible value of productivity has been designed at an ideal social - psychological climate on the basis of economic-mathematical model. It has been identified that on average it is possible to increase productivity up to 30 % due to the moral factors, not attracting additional investments. It is proved that economic relations should be bound with social – psychological ones, forming a single whole.

Key Words: Basic or main production collective, collectivism, foreman evaluation factor, intermediate or secondary collective, labor collective, primary labor collective, primary production collective, reciprocity factor

* Sharzada Akhmetova. Candidate of science; current position: Director of MBA, Continuing Education Department, Kazakhstan Institute of Management, Economics and Strategic Research (KIMEP), KAZAKHSTAN- ALMATY
sharzada@kimep.kz

** Ardak Sakhanova. Candidate of science; current position: Assistant Professor, Kazakh Economic University (KEU), KAZAKHSTAN, ALMATY

I. Introduction

Economic development depends largely on human factor

Under the market conditions in Kazakhstan the understanding of the person as productive force and the attitude towards him as part of public relations has amplified. Under such approach people are appreciated in turns of professional skill, whereas level of knowledge and personal character traits (bad mood, troubles in family, indifference, disorder) are completely ignored. However, under the conditions of collective work moral qualities of each member of the entity can become both the catalyst, and a brake of economic growth of all group. In the Kazakhstani business practice, managers ignore the factor of trouble of a social - psychological climate in labor collective, making huge efforts to increase production, investments and the profit.

In order to adapt the population to these historic breakthroughs that occur in Kazakhstan, it is important to recognize that mutual human relations have entirely changed in connection with the idea that collectivism completely is rejected as an anachronism.

The person simultaneously is the productive, economic and social subject; he is individual and at the same time a member of the collective. Among the actual problems of today are the problems of social self-realization of workers and creation of condition for development of interest of common working people to each other, with a view of an effective combination of personal and group motives during work. The purpose of this paper is to consider concrete measures on anticipation of possible conflicts by examining several types of labor collectives, identifying how social control can affect these collectives, measuring psychological factors that influence employees behavior and providing various examples of disagreements between managers and workers.

II. Classification of production collectives

Today there is a general tendency in the world especially in the sphere of economics to focus on man. Labor collective is considered through the prism of existence of man, taking into account sociological interpretations of a man, acknowledging the fact that human progress cannot be reduced to just increase income or welfare. It is the labor collective which becomes the basis of new and modernized classical social economic paradigms (Platteau 1994b). Primary labor collective is a rather closed social system where under its frames it improves and develops its industrial activity in accordance with the general goals of the whole entity.

The relations between labor productivity and development of social-psychological climate are faintly researched in social and economic literature. Moreover, it is recognized that human abilities are the research area of psychology (ibid.). Whereas moral qualities of each member of the collective under group work become an inalienable part of the productive power of the entity (ibid.). It seems reasonable from this point of view that social and psychological climate and its impact on the productivity would become an area of investigation and economic estimation.

Under the conditions of collective work moral qualities of each member of the entity – sense of responsibility, sense of discipline, self-control and others are the constituent part of production power of the group. Interpersonal relationships acquire a rather independent place-determining attitude of a worker towards his labor and his behavior during the production. Participation of organization members in operation of collective relations is connected to complicated processes of mutual adaptation when the person accepts the rules or norms of interrelation. There appears the necessity to investigate social processes taking place in the group, existing relations and based on that platform necessity to research the mechanism of functioning of the production collective and evaluating it as a social body. In order to develop the forms of management and improve organization of labor in primary labor collectives, reveal and use its internal reserves and capabilities, it is important to consider social aspects of production activity.

We offer the classification of production collectives. As far as the problem of utilization of common principles and criteria of minimization of collectives, definition of main qualities has not been sufficiently developed. In this classification we distinguish between the following collectives: primary production collective or group, intermediate or secondary collective, main or basic collective. Under primary production collective we consider a group of people implementing common production task and participating direct personal contacts. Intermediate or secondary collective is the collective of a shop or any big site or other structural department of the enterprise consisting of a few primary groups united by a common technological cycle and it includes groups of people involved in organization and management of the collective. Basic or main production collective unites primary and intermediate collectives connected by a common objective and managed by common leadership.

Primary labor collective plays important role in production activity of the worker where relations are more personal. As a rule, in such a group they

know a lot about each other: family status, plans for the perspective, views on life, attitude towards labor, habits etc. The process of formation psychological and social compatibility is developing in a more complicated and longer way than the process of acquiring knowledge and skills. The influence of primary work group on a personality is defined by internal cohesion and the organizational ability of the group. In its turn this ability is determined by many technical, organizational and social factors (Baro and Sala-I-Martin, 1995).

III. The social control

All processes taking place in primary work group can be approximately divided into two groups: social-psychological group (process of introduction and establishing non-formal structure, developing of common opinion on the team work) and organizational-professional group (expanding industrial, organizational skills of the workers, changing functional and professional division of labor and work cooperation). Because of the fact that the range of production, qualification level and personal composition of the primary group change constantly, all these processes are going simultaneously. Social control is the main tool of influence of the primary group on its members. We define social control as the impact made by the group on its members in order to ensure their conduct in accordance with the agreed norms. It is controlled through the opinion expressed by the group. The tools of control are encouragement and negative sanctions – how the group reacts to the conduct of its members and it is counted not any less important than administrative measures. Social control goes through receiving information on the worker's activity, analyzing the current state of affairs, comparing the contemporary state of affairs with the accepted norms and standards of conduct, and regulation of the conduct. Social control is directed to establish of the sense of responsibility in each member of the group because it defines the activity and mode of conduct of a personality.

Objective side of the responsibility, determined in our case by the production conditions, means quantity and quality of performance of the subject. Its subjective side is determined by the fact how the subject defines his forms of activity and how he realizes the necessity of the activity, that is moral – psychological part of the sense of responsibility. Both subjective and objective contents are inseparable.

Thus, presence of direct technological connections among workers, that is joint work, provides more objective characteristics of the information. The more objective the information, the higher the fairness of the control. Regulation of

behavior can be internal and through the reference of collective to administration. The analysis of stages of the social control shows, that the most objective and, hence, the fair and argued conclusion about the real labor contribution is possible, if the social control is based on a technological one. Otherwise it is unpersuasive and can turn to remarks. According to the investigations, collectives where the sum of individual labors is simply used are least effective, that is collectives where workers are not connected by process of work and there are no technological connections between them cannot work in integrity. During the stabilization process in collective there are traditions regulating both industrial and its non-productive activity. For example, regular summarizing and the analysis of results of work concerns to the first kind of traditions. It is the fine form of an exchange of experience, improvement of skill, struggle against infringements of labor and technological discipline. The second kind of traditions promotes creation of a special atmosphere of attention to the person (birthdays of members of a brigade are marked, visiting of ill workers and members of their families etc.).

Implementation of social control shows the democratic style of the leadership, establishment of cooperation among the members of the group, consolidation in achieving the common goal. Democratic style is caused by the following: equal social status of the members of the group, cohesion of the conducts and views, establishment of stable informal ties, upgrading of skills in the process of mutual work (Runciman 1983).

IV. The technique of measurement of a psychological climate and its approbation

The concept of “psychological climate” has different definitions in social literature. In this study we offer methods of evaluation of “psychological climate” based on consideration of individual estimations of all sides of interpersonal relations in the group made by the members of primary groups.

Investigations were conducted at the copper plant of Dzhezkazgan, carried out in three departments (electric furnace section, converter section and anode reaction section) of metallurgical workshop. The objective of investigations was to develop sociological and economic analysis of activity of primary group workers in order to demonstrate the idea that production behavior of the workers of the group depends on the cohesion and solidarity of the working group. Concrete recommendations were developed on improving the social – psychological climate of the collective.

We considered the following social – psychological factors, which influence the labor productivity (Y):

- psychological climate factor X₁
- work satisfaction factor X₂
- reciprocity factor X₃
- neutrality factor X₄
- conflict factor X₅
- factor of formal coincidence
and non-formal leader of the group X₆
- labor fluctuation factor X₇
- interpersonal cohesion factor X₈
- foreman evaluation factor X₉

After processing the results we came to the following equation:

$$Y = \sum_0^9 d_n \cdot X_n \quad (1),$$

where Y – labor productivity, X_n - appropriate factor.

Value of the coefficients for the equation are the following: for electric furnace section – 8.67; -11.65; 25.11; -0.44; 1.44; 10.33; -0.05; -362.93; 385.67; -98.06; for converter section – 2.55; -0.5; -2.65; 1.87; -4.25; 12.57; -2.23; -307.39; -706.83; 1006.76; for anode reaction section – 1.35; -13.89; 11.0; 0.33; -3.64; -3.08; 0.49; -27.05; -1080.89; 1454.01. The coefficient of multiple correlation for the above demonstrated type of dependence was equal to P=0.8 for electric furnace section; P=0.51 for converter section; P=0.63 for anode reaction section.

Disperse and comparative analyses were made where some additional coefficients of evaluation were defined which are traditional in multi-factor statistical analysis. For equation (1) there were calculated pair correlation's coefficients, determining correlation of factors themselves and correlation of productivity of labor and each factor separately; particular coefficients of elasticity which trace the change, in this certain case, of productivity of labor under alteration of each of the considered factors for 1%. The analysis of the particular coefficients of elasticity proved that, for example, in electric furnace

section the highest impact on the rise of productivity was made under coefficient of mutual cohesion. It was equal to 1.55.

Table 1. Elasticity coefficient

N	Sections of metallurgical workshop		
	Electric furnace	Converter	Anode reaction
1	0.03788.	0.00413	0.03887
2	0.076.41	0.01688	0.03351
3	0.00147	0.00715	0.00084
4	-0.00155	-0.00291	-0.00199
5	-0.00181	-0.00254	-0.00011
6	0.00021	0.00567	0.00170
7	-0.15301	-0.23472	-0.01352
8	1.53899	3.12470	3.24274
9	0.38845	4.35828	4.25629

The analysis of particular coefficients of elasticity (Table 1) showed that the factors ($X_1... X_9$) influence labor productivity positively. In order to show economic interpretations, elasticity coefficients were calculated when it is possible to measure quantitative influence of each of the considered factors on labor productivity.

The elasticity coefficients calculated for electrical furnace divisions are shown below.

1% shock to the factor	Rise of productivity, %
x ₁	0.0378
x ₂	0.0764
x ₃	0.0014
x ₆	0.0002
x ₈	1.5389
x ₉	0.3884

When ranged according to the degree of influence the considered factors could be arranged as follows:

- for electric furnace section $x_8 > x_9 > x_2 > x_1 > x_3 > x_6$
- for converter section $x_9 > x_8 > x_2 > x_3 > x_6 > x_1$
- for anode reaction section $x_9 > x_8 > x_1 > x_2 > x_6 > x_3$

When analyzing coefficients of elasticity it comes out that the biggest influence on the rise of labor productivity is made by the coefficient of interpersonal cohesion, factor of foreman evaluation, factor of work satisfaction in the sub-section and coefficient of psychological climate.

Factors 4, 5, 7 influence labor productivity negatively. In the ranged scheme we see:

- for electrical furnace section $x_7 > x_5 > x_4$
- for converter section $x_7 > x_4 > x_5$
- for anode reaction section $x_7 > x_4 > x_5$

The most negative influence on labor productivity is produced by the coefficient of labor fluctuation, neutrality and conflict factors.

Based on the economic-mathematical model of labor productivity the maximum likelihood value of labor productivity was calculated “ideal meanings” of the factors when $x_n = 1$ under $n = 1,2,3,6,8,9$ and $x_n = 0$ under $n = 4,5,7$.

Under ideal social - psychological climate in the collective it is possible to achieve the following labor productivity rise: for electrical furnace section - 27.25 %, for converter section – 32.35 %, for anode reaction division – 32.52 %. It should be noted that any of these measures on improving social – psychological climate does not need any funds.

V. Removal of psychological intensity in collective - the catalyst of productivity growth

One of the main conditions of consolidation of the working group is elimination of all reasons causing conflicts, which affect the efficiency of group activity. As the principle methods of revealing conflicts there were used observation, interview, biographical and social questionnaire. The degree of psychological tension depends on the forms of conflict duration that could cause an acute emotional frustration or would lead to the chronic state of dissatisfaction. Any form of the conflict can be transformed into another one. The following levels could be distinguished where conflicts usually take place: “worker-worker”, “primary working group – administration”, “primary working group – its head”. At each level certain peculiarities could be traced in overcoming the conflicts, which should be taken into consideration during developing organization of labor (Bok, 1987).

Psychological incompatibility of labor collective members results from difference in behavior, abilities and other psychological characteristics of human. Sociological incompatibilities expressed in different value orientations of a personality appear mainly between the youth and the workers of older generation. Conflicts caused by such reasons are not so acute than the conflicts caused by psychological incompatibility. Relations between workers and administration are the psychological reflection of organization of labor, production and management. Workers think reasonably that organization and service of working places, mechanization of manual processes will establish favorable working conditions and creating environment for employees is the direct duty of the administration. But exactly these issues are still in suspended conditions for some enterprises. The main reason of these types of conflicts is disturbance through increasing or decreasing the competence of the primary work group made by administration. The most vivid example of conflicts of “primary work group - its head” type is incompatibility of formal and non-formal leaders.

Primary collective is a closed type of social system and under this frame it develops independently its productive activity in accordance with the general objectives of the entity. Organizational and bringing up activities of administration includes forms of information and reporting to the workers of the collective on the results of enterprise activity and explanation of the difficulties they encounter and the ways of realization of the task. In cooperation with the primary work group, administration should bear in mind its peculiarities possessed by this form of social body. It means that the real

structure of existing relations in the group, structure of internal ties and connections of sub-groups in the group, the state of certain members should be taken into account when dealing with primary labor collective. Sociological information will provide the best ways of regulation of relations in the primary labor collective and among its members (Kernberg, 1998).

In present conditions the idea and practice of collectivism and partnership relations are completely rejected as an anachronism. However, during work interpersonal attitudes exist as expression of psychological and social interaction of people. The local social and psychological conflict becomes a brake for economic progress. The person simultaneously is both the productive and economic subject and the social individual. Labor activity forms in the person a diverse complex of needs, social - psychological installations in motivational sphere. Earnings, material results, the contents of work continue to remain the basic motive with all age and social groups interrogated, while the share of ideological motivation is insignificant

Efficiency rise in primary labor collective activity, as was proved by the results of investigation, would result, firstly, in an increase in the level of labor responsibility and, correspondingly, a rise in the levels of sociological coefficients. Taking into consideration the fact that primary labor collective is a developing system, calculation of the coefficients should be revised systematically (once in a quarter) and that will lead to the efficiency of steps undertaken.

VI. Conclusion

The stable social and psychological climate of labor collective is an important factor for economical and social progress of a country. Under market conditions in Kazakhstan the understanding of the person as productive force and the attitude towards him as part of public relations has amplified, while moral qualities of each member of the collective under group work become an inalienable part of the productive power of the entity. Public progress cannot be reduced to growth of material wealth. It is impossible, if the human potential is not realized.

On the basis of a classification of production collectives as primary production collective, intermediate or secondary collective, basic or main production collective it is shown in this paper, that the primary labor collective plays an important role in production activity of the worker. All processes taking place in primary work group can be approximately divided into two groups: social-

psychological and organizational-professional. Social control is the main tool of the primary group influence on its members.

At the copper plant of Dzhezkazgan investigations were made on studying social and psychological climate of primary labor collective (factors like: psychological climate, work satisfaction, reciprocity, neutrality, conflict, coincidence of formal and non-formal leader of the group, labor fluctuation, interpersonal cohesion, foreman evaluation) and its impact on the labor productivity. Based on an economic – mathematical model of labor productivity the maximum likelihood value of labor productivity is calculated under ideal social and psychological climate. It is proved that, on average, it is possible to increase productivity up to 30 % due to moral factors, not requiring additional investments.

Economic relations should be bound with social and psychological ones, forming a single whole. It is necessary to emphasize that this group of questions for Kazakhstan is not unexpected. The investigations of scientists devoted to problems of the person, all-round and harmonious development of the person, his social activity, appreciably prepare it.

We offered concrete actions for removal of psychological intensity in collective. Taking into consideration the fact that primary labor collective is a developing system, social investigation should be revised systematically and that will lead to the efficiency of steps undertaken.

References

- Barro, R.J., Sala-I-Martin, X (1995), *"Economic Growth"*. New York; Mc Grow- Hill.
- Bass, B.M., (1990), Bass & Stogdill's *"Handbook of Leadership; Theory, Research, and Management Applications"*, New York: The Free Press a Division of Macmillan, Inc.
- Bok, S (1978), *"Lying: Moral choice in public and private life"*. New York: Vintage Books.
- Hall, B.H. (1987), *"The relationship between firm size and firm growth in the U.S. manufacturing sector."* *Journal of Industrial Economics*. Vol. 35 (June), 583- 605
- Hart, P.E. (2000), *"Theories of firms' growth and the generation of jobs"*. *Review of Industrial Organization*, Vol.17, 229- 248
- Ijiri, Y., & Simon, H. (1977), *"Skew distribution and the sizes of business firms"*. Amsterdam: North- Holland Publishing.
- INTRAC- KIMEP (2002), *Civil Society in Kazakhstan*. Oxford and Almaty: INTRAC and KIMEP.
- Kernberg, O.(1998), *"Ideology, Conflict and Leadership in Groups and Organizations"*. New Haven.
- Kouzes, J.M., Posner, B.Z. (1997), *"The Leadership Challenge"*, San Francisco: Jossey- Bass Publishers.
- Kravchenko, A.S., Mnatsakyan. M. O., & Pokrovsky, N. Y.(1997), *"Sociology: paradigms and topics"*. Coursebook. M., ANKIL.
- Platteau, J (1994a), *"The role of public and private order institutions: behind the market stage where real societies exist"*. *Journal of Development Studies*, Vol. 30, No. 3, 533-578.
- Platteau, J (1994b), *"The role of moral norms: behind the market stage where real societies exist (past 2)"*. *Journal of Development Studies*. Vol. 30, No. 4, 753- 818.
- Runciman, W. (1983), *"A treatise on social theory"*. Vol.1, Cambridge.
- Runciman, W. (1989), *"A treatise on social theory"*. Vol.2, Cambridge..

Manevi Faktörlerin Üretime Etkisi

Sharzada AKHMETOVA*

Ardak SAKHANOVA*

Özet: Makalenin ana fikrine göre, topluluktaki sosyal-psikolojik atmosfer ülkenin ekonomik-sosyal gelişmesinde başlıca etkindir. Kazakistan'da pazarlama şartlarında insan üretici bir güç olarak algılanmakta ve onun kişisel istekleri dikkate alınmamaktadır. Bununla beraber, grup çalışmalarında her üyenin moral gücü bütün topluluğun üretici gücünün bir parçası sayılmaktadır.

Bu makalede soyal-psikolojik atmosfer, gelişimi ve üretime etkisi, ekonomik ölçünün anahtarları olarak değerlendirilmiştir. Araştırma Cezkazgan şehrinde bulunan bakır eritme fabrikasında yapılmıştır. Araştırmanın başlıca amacı, basit çalışma grubundaki sosyal-psikolojik durum (psikolojik durum faktörleri, iş memnuniyeti, karşılıklık, çatışma, yönetici ve grup liderleri arasındaki rekabet, akıcılık, şahıslar arasındaki uyum, uzman notu vb.) ve üretime etkisini incelemektir. Ekonomik-matematiksel örnekleme yaparak, üretimin muhtemel en yüksek değeri, ideal sosyal-psikolojik durumda kaydedilmiştir. Üretimin, ek yatırımlar yapılmadan da, manevi faktörler sayesinde ortalama % 30'a kadar yükseltilebileceği tespit edilmiştir. Ekonomik ilişkilerin sosyal-psikolojik ilişkilerle bağlantılı olup bir bütün oluşturması gerektiği görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Temel veya baş grup, grup çalışması, orta ve ya ikinci grup, üretici grup, basit üretici grup

* Doç.Dr. Kazakistan İşletme, Ekonomik ve Stratejik AraştırmalarEnstitüsü (KIMER) - ALMATI
sharzada@kimep.kz

** Yard.Doç.Dr. Kazak Ekonomi Üniversitesi (KEU)-ALMATI

Роль Нематериальных Факторов в Развитии Производительности

Шерзада Ахметова*, к.н., доцент

Ардак Саханова,** к.н., доцент

Резюме: В статье « Развитие экономики зависит от человеческого фактора» говорится о том, что социально – психологический климат в коллективе является важнейшим фактором экономико-социального прогресса в стране. В рыночных условиях в Казахстане усилилось понимание человека как производительной силы и игнорируются его личностные черты. Однако в условиях коллективного труда моральные качества каждого члена трудового коллектива становятся составной частью производительной силы всего коллектива.

В данном исследовании социально-психологический климат, его развитие и влияние на производительность стали объектом экономического измерения. В условиях медеплавильного завода в городе Джезказган было проведено исследование по изучению социально-психологического климата первичного производственного коллектива (коэффициенты психологического климата, общей удовлетворенности работой, взаимности, нейтральности, конфликтности, совпадения формального и неформального лидера в коллективе, интенсивности потенциальной текучести, межличностной совместимости, оценки мастера) и его влиянию на производительность труда. На основании экономико-математической модели было рассчитано максимально возможное значение производительности при идеальном социально-психологическом климате. Оказалось, что можно в среднем до 30% увеличить производительность за счет моральных факторов, не привлекая дополнительных инвестиций. Обосновывается, что экономические отношения должны переплетаться с социально-психологическими, образуя единое целое.

Ключевые Слова: основной или главный производственный коллектив, коллективизм, эволюционный фактор, средний коллектив, работающий коллектив, начальный работающий коллектив, начальный производственный коллектив, фактор

*Казахстанский Институт Менеджментских, Экономических и Стратегических Исследований (KIMEP)-Алматы
sharzada@kimep.kz

** Казахстанский Экономический Университет(KEU)-Алматы

Kroniklerde Osmanlı Devleti Yöneticilerine Yapılan Eleştiriler Üzerine (Başlangıçtan XVI. Yüzyılın Sonuna Kadar)

Yard.Doç.Dr.Alpay BİZBİRLİK*

Özet: XIX. yüzyılda ortaya konulan batı menşe’li eserlerde “Despotizm” ile özdeşleştirilen doğulu devletler içinde gösterilen Osmanlı Devleti’nin, aslında “Despotizm” kalıbıyla birebir örtüşmediği görülmektedir. Çünkü despotizm eğilimli devletlerde eleştiri ve onun ötesinde muhalefete pek müsamaha gösterilmezdi. Osmanlı Devleti’nde eleştirilerin varlığı üzerine yapmış olduğumuz bu incelemede, bizzat devlet tarihinin yazıldığı kitaplar (kronikler) malzeme olarak kullanılmış ve bunların içinde dahi padişahlara, hanedan üyelerine, devlet adamlarına ve uygulamalara yönelik pek çok eleştiri tespit edilmiştir. En çok padişahlara, daha sonra da devlet adamlarına yöneltilen eleştirilerin çoğunda oldukça açık ve anlaşılır, kime yöneltildiğini belli eden ifadeler, daha azında da örtülü ifadeler kullanılmıştır. Bu eleştirilerde hatalar vurgulanırken, aynı zamanda yapılacakla, yapılması gerekenlere de örtülü bir biçimde işaret edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kronikler, Osmanlı Devleti, Eleştiriler, Devlet Adamları

Giriş

İnsanlık tarihinde, İlkçağ’dan günümüze değin var olan siyasi teşekküllerin hemen hemen tamamında, yöneten ve yönetilenlerin varlığından ve bu sınıflar arasında geçişin pek esnek olmadığından (demokratik rejimler hariç) bahsetmek mümkündür.

Bir hanedan veya bir sınıf egemenliğine dayalı rejimlerde, devleti idare eden hanedan veya sınıfın davranışları, bunlardan kaynaklanan uygulamalar veya

* Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi / MANİSA

yönetim kademelerinde görev alan memurların uygulamalarının çoğunlukla muhalefetle ya da eleştirilerle karşılaşmadan yerine getirildiği görülmektedir.

Aslında bu durum, belirli bir döneme kadar hem doğu hem de batının hanedan ve sınıf egemenliğine dayalı devletlerinde ortak bir özellik olmasına rağmen, XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Avrupa’da Osmanlı Devleti tarihi ayrı kategorize edilip, batı üretken, akılcı, demokratik, buna karşın doğu durağan, dogmatik ve otoriter görülmüştür (Said,1982) Bu bağlamda Avrupa’da Doğu uygarlığı ”despotizm” kavramı ile örtüştürülmüş, Osmanlı Devleti de bu kategorinin içine sokulmuştur (Hegel, 1956).

Gerçekte, Osmanlı Devleti’nde kuruluşundan yıkılışına kadar kimi zaman organize, zaman zaman da ferdi olarak eleştiri mekanizması çalışmakta idi. Bu incelememizde Osmanlı Devleti tarihinin ana kaynaklarından kroniklerdeki eleştiri örnekleri üzerinde durularak, (belirli bir dönem için) , bunların nitelikleri irdelenmeye çalışılacaktır.

Osmanlı Devleti tarihinin ele alındığı kronikler, onları yazanların şahsî görüşlerinin de gayet net olarak belirtildiği tarihi olayların anlatımı yanında, bir takım sosyal, ekonomik, demografik vb. konularda da bilgi ve ipuçları veren çalışmalar olmuştur. Kronikler bu özelliklerinin yanında, içlerinde yer alan bazı kayıtlarla da dikkat çekerler ki, bunlar bazen yazarlarının şahsî fikir ve yorumları, bazen toplumun hislerini aktarma, bazen de yararlanılan kaynağın fikir ve düşüncelerinin paylaşımını içine alan eleştirilerin bulunduğu kısımlardır. Bu kısımlar iyice incelendiğinde eleştirilerin dört ana gruba ayrıldığı görülmür. Bunlar:

- a) Padişahların şahsiyetlerine yönelik eleştiriler
- b) Hanedan üyelerine yönelik eleştiriler
- c) Devlet adamlarına yönelik eleştiriler
- d) Devletin bazı politika ve uygulamalarına yönelik olan eleştirilerdir.

Eleştiriler konuları itibariyle bu şekilde kategorilere ayrılırlarken, kendi içlerinde de farklılık gösterdikleri görülür. Bu farklılık , dört grup eleştirinin de birbirinden az veya çok üslup ve içerik açısından ayrılmaları durumudur.

Padişahların Şahsiyetlerine Yönelik Eleştiriler

1) Örtülü eleştiriler: Kroniklerde Osmanlı padişahlarına yönelik eleştirilerin bazılarında açık, ancak çok sert olmayan bir üslup hakimken, (Anonim, 1992:16, 17, 27, 41.) çoğunda çok yumuşak bir biçimde geçirildiği (sanki hata değilmiş gibi), hatta başka birinin şahsına yönlendirilerek örtülmeye çalışılır.

şıldığını görmekteyiz.Kroniklerde Padişahlara yöneltilen örtülü eleştirileri şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) *Osmanlı Padişahları ahlak,mizaç ve yaratılış itibariyle aslında iyi idiler, bu konularda yaptıkları hatalar da onlardan kaynaklanmıyor, yanlarındaki kötü mizaçlı, ahlaki bozuk kişiler bunları yaptırıyorlardı.* (Yapılanları başkalarına yükleme açısından bak. Anonim, 1992: 31, 33; Oruç Beğ, 1972: 51, 52; Aşıkpaşaoğlu, 1992: 62; İbn Kemal, 2000: 317; Mustafa Âli, Yazma, 288a-291a; Mehmed Hemdemî, I, 1989: 80)

b) *Padişahlar adalet sahibi, halka karşı müşfik ve koruyucu idiler ve ülkelerinde halk adil olmayan vergilerle ezilmezdi, ancak yanlarındaki dışarıdan gelen bazı insanlar bu türden şeyleri onlara öğrettiler.* (Anonim, 1992: 27, 33; Oruç Beğ, 1972: 51-53). Fatih Sultan Mehmed döneminde vakıflardan bazılarında yapılan muamele ve (İbn Kemal, 1997: 3-4) kadınların adlî işlerden resm almaları (Mustafa Âli, V, 1277: 105; Lütfi Paşa, 1925: 46-47; İbn Kemal, 2000: 55) adaletsizlik ve “bid’at” olarak değerlendirilmiştir.

c) *Aslında padişahlar ülkeyi iyi yönetmekte idiler.Bazı dönemlerde devletin kötü duruma düşmesinde onların bir hatası yoktu, çünkü ya hasta, ya da yumuşak tabiatlı idiler ve bu hallerinden kötü niyetliler yararlanıyordu.* (Hoca Saadeddin Efendi, II, 1280: 182-185; İdris-i Bidlisî, 2001: 87).

d) *Padişahlar kerem ve lütuf sahibi idiler. Zaman zaman bu durumları o kadar artmıştı ki, hazine boşalacak duruma gelmişti.Ancak bu bir hata değil cömertlik ve fakirlere merhametin fazlalığından idi.* (Hoca Saadeddin Efendi, II, 1280: 210).

e) *Padişahlar düşmanlara karşı pek merhametli olurlar,ya da ordu cepheleyen bazı hatalar yaparlardı.Aslında bu onların düşmana ve kendi askerlerine insafından kaynaklanmakta idi.* (İdris-i Bidlisî, 2001: 149-150, 200-202).

f) *Padişahlardan bazıları çok yumuşak huylu idiler. Bu durum askerin yüz bulmasına ve edep dışı davranmasına sebep olmakta idi.*Bu konuda Bostanzâde Yahya Efendi III. Murad için “Yumuşaklığının ileri oluşundan asker toplumu yüz buldu. Sarayına kadar hücum ettiler.Onu dışarı tahta çıkarıldılar” demekteyse de, (Bostanzâde Yahya Efendi, 1978: 94) bu dönemde durum aslında – Padişahın karakteri açısından- hiç de yazarın belirttiği gibi değildi. (Mustafa Selanikî, I, 1999: 258, 356).

g) *Bazen Padişahlar gerekmeyen katillere izin verirlerdi. Ancak bu çoğunlukla onların isteği ile değil, yanlarındaki devlet adamlarının kıskançlıklarından olurdu.* Bu konuda da kroniklerde epeyce malzeme vardır. Örneğin Fatih döneminde Mahmud Paşa'nın öldürülmesi olayı şu şekilde anlatılarak gözler

önüne serilmektedir: “Münafık ve hased kimseler paşanın tekrar vezarete getirilmesinden korktuklarından merhum şehzade ile (Şehzade Mustafa) aralarında geçenleri anlattılar ve şehzadeye düşman olduğunu bildirdiler...Yedikule’ye hapsedilmesi için emir buyuruldu. Rebiülahirin üçüncü günü boğularak öldürüldü.” (Aşıkpaşaoğlu Tarihi’nde Şehzâde Mustafa olayına değinilmemekle beraber kışkırtıcı ve Mahmud Paşa aleyhine çalışan kişi Rum Mehmed Paşa olarak gösterilmektedir. Aşıkpaşaoğlu, 1992: 170, 171, 200, 201; Müneccimbaşı, II, 353) Kanunî Sultan Süleyman zamanında Kara Ahmed Paşa’nın öldürülmesi, (Mustafa Âli, Yazma: 122a, 122b; Solakzâde, II, 1989: 246) III. Mehmed döneminde Ferhad Paşa hadisesi (Peçevî, II, 1980: 168-169) gibi haksız katil örnekleri, kroniklerde eleştirisel yaklaşım açısından aktarılan pek çok olaydan sadece bir kaçıdır.

n) Açık eleştiriler: Bu türden eleştirilerde, eleştiri konusu gayet açık olarak belirtilmekte ve doğrudan padişaha yöneltilmektedir. Bu yüzden bir önceki grupla üslup açısından farklılık gösterir. Kroniklerde padişahlara yöneltelen açık eleştirileri de şu şekilde sıralayabiliriz:

a) Hanedanın padişah olamayan üyelerinin öldürülmesi kroniklerin çoğunda açıkça eleştirilmiştir. (Anonim, 1992, 16-17; Solakzâde, II, 1989; Müneccimbaşı, II, 565; Mehmed Neşrî, I, 1983: 145; Hoca Saadeddin Efendi, I, 1280: 230; Mustafa b. Ahmed (Âli), I, 1277:255; Nişancı Mehmed Paşa, 1290: 111; İbn Kemal, 1991: 9; İbn Kemal: 2000: 7; Bostanzâde Yahya, 1978: 43 vd.).

b) *Padişahlardan bazıları şehvet düşkünü olup, devlet işlerini başkalarına havale etmişlerdi.* Bu konuda Yıldırım Bayezid kendini memleket işlerine vermek yerine ıyş-u işrete kaptırdığı için eleştirilen bir padişah olmuştur. (Aşıkpaşaoğlu, 1992: 71; Solakzâde, I, 1989: 80). Sonraki dönemlerde Sultan III.Murad da oldukça sert eleştiriler alan bir padişah olmuştur. Peçevî sultanı şu ifadelerle eleştirmektedir:... cevâri ve teserriye ol kadar rağbet itdiler ki,iki yüz altunluk cariyeye üçer dörderbin altuna satılır oldu. (Peçevî, 1280: 4-5; benzer ifadeler için bak. Mustafa Âli, Yazma: 288a-291a).

c) *Padişahlardan bazılarının işlerine ilgisiz kalmasından dolayı devletin mevcudiyeti tehlikeye girmişti.* Bu madde altında kroniklerde daha çok II. Bayezid eleştirilir. Müneccimbaşı Tarihi’nde padişah hakkında şu ifadeler yer alır: “Memleket işlerini, bir memleket için lüzumlu tedbirlerin alınmasını güvendikleri kimselere havale ettiler. Bunların kötü niyetleri yüzünden memleket nizamı bozuldu... Bütün bunların sebebi sultanın memleketin durumundan bî - haber olması memleketin idaresini vezirlere bırakıp, yaptıkları işleri, aldıkları

tedbirleri kontrol etmemesi olmuştur.” (Müneccimbaşı, II, 419, 428; Aynı padişaha diğer kroniklerde yöneltilen eleştiriler için bak. Solakzâde, I, 1989: 428; Celalzâde Mustafa, 1997: 439-440; Hoca Saadeddin Efendi, II, 1280: 182-183) Celalzâde Mustafa'nın aynı padişah dönemi için kullandığı şu cümleler de çok ilginçtir: “(Nazımın nesre çevirisi) Yiğidi tamamen görevden aldılar, arzu geçidine yol eylediler. /Kılıçları bilmeyenler asker oldu, çürtük ve kötü yiğit yerine geçti. /Boşluk orduyu kapladı,yiğitlik tavşan ve sıçana benzedi. /Her boşalan tımar açık artırmaya çıktı, adalet ve lütfun gözü hasta oldu. /Alçaklar rüşvetle yükselip, zenginler gül gibi elde tutuldular.” (Celalzâde Mustafa, 1997: 441-442).

d) *Bazı padişahlar aşırı derecede sert ve müsamahadan yoksun oldukları için devlet adamları ve askerler bir iş yapamıyorlardı.* Oruç Bey Tarihi'nde Sultan Yıldırım Bayezid eleştirilirken şunlar söylenmektedir: “Ankara Savaşı sırasında Yıldırım Bayezid'in sertliğinden askeri incinmişti. Askerine hayli insafsızlığı vardı.” (Oruç Beğ, ? : 60; İbn Kemal, 2000: 427).

e) *Bazı padişahlar devlet işleriyle o kadar ilgisizdiler ki, bazı kanunları bozan yine onlar oluyorlardı.* Sultan III. Murad döneminde Yahudi Yasef'in saray kadınlarının mücevheratını temin etme ve padişahın yakını Şeyh Şüca'ya hizmetinden dolayı kendisine mükafat olarak beylik verilmesi olayı bu konuda iyi bir örnek teşkil etmektedir. (Mustafa Âli, Yazma: 294a-295a).

f) *Bazı padişahların kayıtsızlığı yüzünden rüşvet ve hırsızlık aşırı derecede artmıştır. Bu da liyakatlıların devlet hizmetlerinde yükselememesine sebep olmuştur.* Bu konuda II. Bayezid dönemi için Münecimbaşı Tarihi'nde şu ifadeler yer alır: “Memleket işlerini, bir memleket için lüzumlu tedbirlerin alınmasını güvendikleri kimselere havale ettiler. Bunların kötü niyetleri yüzünden memleket nizamı bozuldu. Reayânın zulüm, ağır vergiler, rüşvet, vergi tahsildarlarının ve devlete bağlı memurların sık sık değiştirilmeleri yüzünden huzur kaçtı.” (Müneccimbaşı, II,? :419; bu konuda benzer ifadeler için bak. Solakzâde, I, 1989: 440, 441; Celalzâde Mustafa, 1997: 441-442) Sultan III. Murad dönemindeki durum ise daha vahimdir. Bu durum Selanikî 'de şu satırlar ile eleştirilmiştir: “Ahlâk-ı halk bi'l-küllîye azdı. Âmme-i âlem insaf ile muameleden kaldı. Memâlik-i mahrûse mahsulü tahsil olunmağa mecal u imkân kalmadı nâ ehl-u nâreva cehele vü nâ kârdan geldi. Sadr-ı hükümete oturdu... Hükkâm içinde rüşvet aleniyetten fâş olub, istihlalen alınır verilir oldu.” (Mustafa Selanikî, I, 1999: 356), Âli aynı dönemde ülkenin irtişa ile harap bir vaziyete düştüğünü, hazinenin boşaldığını, tımar sahiplerinin fukara bir duruma düştüğünü, bu durumun en büyük suçlusunun da padişaha bile irtişayı

öğreten Şemsi Paşa olduğunu söylemektedir (Mustafa Âli, Yazma: 295a-296a-b; benzer eleştiriler için bak. Peçevî, II, 1980: 9).

g) *Padişahlar bazen yanındakilerin söylediklerine çokça güvenip, telafisi mümkün olmayan hatalar yapıyorlardı.* II. Bayezid'in şehzadeleri arasında Ahmed'e temayül gösterip onu tahta geçirmek istemesi olayında, sultanın yanındaki devlet adamlarına ve onların söylediklerine itimadı bu konu için güzel bir örnek teşkil etmektedir. Kroniklere göre padişah söylenenlere itimad edip, inanmış ve şehzadeleri arasında ayırım yaparak daha sağ iken adet olana aykırı hareket ederek Ahmed'i veliahd ilan etmek istemiştir. Bu konu Münecimbaşı Tarihi'nde şu ifadelerle açıklanmıştır: "...Sultan Ahmed'in iyi taraflarını, Sultan Selim'in de kötü taraflarını söyleyip, Bayezid Han'ın Sultan Ahmed'e muhabbetini arttırıp, Sultan Selim'den soğutmaya çalışıyorlardı" (Hoca Saadeddin, II, 1280: 182, 183, 184; Münecimbaşı, II, ?: 422; İdris-i Bidlisî, 2001: 87; Solakzâde, I, 1989: 440-441). Buna benzer bir olay da Kanunî Sultan Süleyman zamanında olmuş ve bu da tarihlerde eleştirilmiştir. Şehzâde Mustafa'nın katli olayı da aşağı yukarı aynı şekilde gelişmiş, padişah yanındakilerin söylediklerine güvenerek, şehzâdesinin bir komploya kurban gitmesine seyirci kalmıştır. Bu olay Münecimbaşı Tarihi'nde şu satırlarla açıklanmıştır: "Sultan Mustafa'nın katline sebep, Rüstem Paşa ile arasında olan düşmanlıktır. Rüstem Paşa, Süleyman Han'a oğlunun da'vâ-yı saltanatda bulunduğunu defalarca arz etmiştir..." (Mustafa Âli, Yazma122a,212a; Peçevî,I, 1980: 300-305 Münecimbaşı, II, ?: 565; Solakzâde, II, 1989: 229-230)

h) *Ne zaman padişahlar yapılan işleri kontrol etmediler, o zamanlar memlekette işler karıştı ve eşkiyalık peyda oldu.* Memlekette çıkan karışıklık ve eşkiyadan kaynaklanan huzursuzluk da kroniklere göre, padişahların işlerle ilgilenmemesinden ve kontrol eksikliğinden kaynaklanıyordu. Bu eleştiri Münecimbaşı Tarihi'nde şu şekilde yer almıştır: "...Bütün bunların sebebi (karışıklıkların) sultanın (II. Bayezid) memleketin durumundan bî haber olması, memleketin idaresini vezirlere bırakıp, yaptıkları işleri, aldıkları tedbirleri kontrol etmemesi olmuştur..." (Münecimbaşı, II, ?: 428)

Hanedan Üyelerine Yönelik Eleştiriler

Kroniklerde hanedan üyelerine yönelik eleştiriler incelendiğinde, bu eleştiri grubunda da yazarların üslubunda aşırı bir sertlik olmamakla beraber, içerik olarak padişahlara yöneltilenler ile, devlet adamlarına yönetilenler arasında bir yere yerleştirmek mümkün gözükmemektedir. Şöyle ki, bu eleştiri grubu, ne padişahlara yöneltilen örtülü eleştiriler gibi, hatalarını başkalarına yansıtma, ne de

devlet adamlarına yöneltilen eleştirilerde olduğu gibi sertlik dolu ifadelerle muhataplarını adeta “yerin dibine batırmak” durumundadır. Yapılan hatalar açık bir şekilde anlatılıp eleştirilmiş, ancak eleştiri kelimeleri özenle seçilmiştir. Kroniklerde hanedan üyelerine yöneltilen eleştirileri şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) *Hanedan üyeleri de bazı padişahların düştükleri hatalara düşüp, yönettiklerine (sancaklarda) ilgisiz kaldılar, ıyş u işrete daldılar, reaya ve sipahinin ahvalinden haberdar olmadıkları için ona göre tedbir almadılar.* Bu konuda Oruç Beğ Tarihi’nde Yıldırım Bayezid’in oğlu Emir Süleyman şu ifadelerle eleştirilir: “Emir Süleyman Ali Paşa’nın sunduğu bedava içkiye düşmüşken... Rumeli beyleri dahi bildirdiler ki Emir Süleyman zevkle meşguldür. Memleketten yüz döndürmüştür...” (Oruç Beğ, ? : 66, 67). Solakzâde de benzer ifadelerle bazı eleştiriler yer alır: “Gizli kalmaya ki padişahlık mertebesi Allah’a ibadet eden kulların gözetleyicisi olmaktan ibaretdir. Şahinşahlık menzili de reaya ve sipahinin ahvalinden haberdar olmağa işaretdir. İçki içerek ve sarhoşluğunun gururu ile kendinden geçen sızmışların makamı değildir. Şah Süleyman madem içib bade / Akıbet devletin verdi bâda / Tutmayan kimsenin nasihatini / Son deminde çeker nedâmetini ” (Solakzâde, I, 1989: 136, 145).

b) *Hanedanın erkek üyeleri zaman zaman saltanatın hakları olduğu fikrine dayanıp, daha babaları sağken birbirlerine sataşarak, zaman zaman da babalarına karşı hırslarından dolayı ayaklanarak düzeni bozdular ve devlet işlerinde sıkıntıya sebep oldular.* Bu konuda I. Murad’ın oğlu Savcı Bey ilk örneği teşkil etmektedir. Onun saltanat hırsına kapılıp babasına karşı ayaklanması şu cümlelerle eleştirilmiştir: “...bedhahlar elfasıyla mağbun olub nefy-i hukûk bağı ve akûk tarîkine sâlik ve pâdişah olmağa mütehâlik oldu ve amuzlar tahriki ile serîr-i kayseri ve mesned pederi üzre cülûs idüb ve hazâin-i beytü’l malı tevâbi ve levâhıkına taksim ile hâli itdi” (Hoca Saadeddin, I, 1280: 100-101). Bu konuda bir başka olay da Kanunî Sultan Süleyman’ın şehzâdeleri Bayezid ile Selim arasında vuku bulan ve daha babaları sağken karşılıklı sataşmaya, nihayetinde de şehzâde Bayezid’in devlete asi olmasına kadar giden buhrandır. Her ne kadar bu olayda şehzâde Bayezid eleştirilmemişse de, her iki şehzâdenin de saltanata erkenden sahip çıkmak istemeleri, açık veya gizli mücadele etmelerinin devleti zora soktuğu muhakkaktır. (Peçevî, I, 1980: 270-287; Müneccimbaşı, II, ? : 582).

c) *Hanedanın kadın üyeleri zaman içinde devlet adamlarının tayinlerine, şehzâdeler arasında padişah olmasını istediklerini kayırmağa ve buna benzer devletin çok önemli işlerine karışmaya başlamış ve bu da telafi edilemez hatalara sebep olmuştur.* Gerçekten de bu durum Osmanlı Devleti gibi işleyiş usul-

leri çok belirgin ve çoğunluğu örfe dayalı kaidelere oturmuş bir devlet için alışılmış bir uygulama olmaktan çok uzaktı. Saltanatın hanedanın erkek üyeleri için ortak hak olması ve hakkedenin tahta çıkması anlayışı sistem içinde sultan adaylarını ister istemez bir yandaş grubuna muhtaç hale getiriyordu. Bir dönemden sonra bu grubun içine saray kadınları da dahil olur. Özellikle hiyerarşik düzen kurallarının yavaş yavaş esnetilmeğe başladığı dönemde, aynı durumla devlet adamlarının tayinlerinde de karşılaşılacağı muhakkaktı ve öyle de oldu. İşte bu gelişmeler kroniklerde de yer bulmuş ve gidişat pek hoş karşılanmamıştı. Bu konuda ilk örneklerden biri Kanunî Sultan Süleyman döneminde şehzâde Mustafa'nın katledilmesi olayıdır ki, bu olayda kadınların fonksiyonu şu cümlelerle belirtilmiştir "Aslında bu hadise, kadınların hilesi sonunda meydana geldi. Rüstem Paşa'nın zevcesi ve Süleyman Han'ın kızı Mihrimah Sultan'la, Sultan Bayezid'in anneleri birdi. Sultan Süleyman Han Sultan Mustafa'yı veliahd tayin etmek istiyorlardı. Bu yüzden Mihrimah Sultan ve annesi Bayezid'i tahta geçirebilmek için Sultan Mustafa'yı ortadan kaldırmaya çalıştılar... Rüstem Paşa'yı bu işe onlar teşvik ettiler" (Müneccimbaşı, II, ?: 565). Devlet adamı atamalarına müdahalelere dair de kroniklerde bir kaç örnek vardır. Bunlardan biri yine Kanunî Sultan Süleyman dönemine aittir ve olay (Kara Ahmed Paşa'nın öldürülmesi ve yerine Rüstem Paşa'nın vezir-i azam olarak atanması) padişahın ve onu kışkırtan kişilerin (zevcesi) büyük bir hatası olarak kabul edilmiştir. (Âli, Yazma, 22a, 22b). Solakzâde aynı konuda eleştirilerini şu cümlelerle aktarmaktadır: "...Hemen arz odası önünde boynu vuruldu. Şaşılacak husus bu ki, katli değil azlını bile icab ettirecek bir durum yok iken bazı sahte keyfiyet ve yalanların boynuna asılması isnadı ile biçare padişah hazretlerinin hışmına uğradı. Böylece vezaret mührü yine Rüstem Paşa'ya tevcih kılındı. Velhasıl Rüstem Paşa'nın sadarete getirilmesi hususu iffetli padişah hazretlerinin zevcesinin fikri olup..." (Solakzâde, II, 1989: 246-247). III. Murad döneminde Safiye Sultan'ın etkisi için bak. Naimâ, I, 1280, 185-187).

Devlet Adamlarına Yönelik Eleştiriler

Kroniklerde devlet adamlarına yöneltilen eleştirilerin eleştiri grupları arasında üslup olarak en sert, netlik açısından da en belirgin (bu gruptaki eleştiriler, direkt eleştirileni işaret ederler ve örtülü bir ifade de içermezler) olduğu görülür.

Devlet adamlarından en çok eleştirilenlerin kubbealtı vezirleri, daha sonra sırasıyla paşalar, vezir-i azamlar ve ilmiye mensupları olduğu görülür.

Bu durumda memuriyet derecesi ile en üstün, mesuliyet ve yetki itibarıyla padişaktan hemen sonra gelen ve buna göre hareket eden vezir-i azamlar değil de,

kubbe altı vezirleri ve paşaların -yetki ve sorumlulukları vezir-i azama göre oldukça kısıtlı olmasına rağmen- daha çok eleştiri almalarının, eleştiriler ve anlatılan olaylar gözden geçirilince Osmanlı Devleti'nde uygulanan yükseltme hiyerarşisinden ve bu hiyerarşiye bağlı olarak halefin selefi çekiştirmesi, selefin de halefi devamlı rakip olarak değerlendirilmesinden kaynaklandığı görülür.

Kroniklerde yer alan bu türden eleştirileri şu şekilde sıralayabiliriz:

a) *Devlet adamları kendi huyları olan ıyş u ışreti padişahlara da öğretiler ve böylece padişahlar dalalete sürüklendiler.* Bu eleştiriye muhatab olan devlet adamı grubunun devletin ilk dönemlerinde bile var olduğunu görmekteyiz. Aşık Paşazâde ve Oruç Bey tarihlerindeki örnekler Yıldırım Bayezid dönemine ait olup, şu satırlarla vezir Ali Paşa suçlanmaktadır: “Bayezid Han içki meclisi kurmayı Sırp kızından öğrendi, Ali Paşa'nın da yardımıyla şarap ve kebab meclisi kuruldu.” (Aşıkpaşaoğlu, 1992: 71), “...Vezir Ali Paşa dahi zevk ehli kişiydi. Halkın çoğu da zevke düştü. Kadıların da fesatları ziyade oldu. Rüşvetle alemleri harab ettiler” (Oruç Beğ, ? : 52-53, benzer ifadeler için bak. Solakzâde, I, 1989: 80; İbn Kemal, 2000: 427)

b) *Devlet adamları (çavuştan vezir-i azama kadar) devlette daha önceleri olmayan rüşveti adet haline getirdiler. Bunun sebebi de sefahate düşkünlükleriydi.* Rüşvetle ilgili eleştirilerde de, I. Murad dönemine kadar indirilen örnekler (Hoca Saadeddin Efendi, II, 1999: 168-169) olduğuna göre, bu hastalığın Osmanlı Devleti bünyesine çok erken sirayet ettiğini söylemek mümkündür. Bu konuda kroniklerde pek çok örnek vardır. Yıldırım Bayezid dönemi için Neşri Tarihi'nde şu satırlarla eleştiriler dile getirilmiştir: “Vakta ki Kara Rüstem Karaman'dan geldi, hile ve bid'at hadis ola başladı. Kadılar da azdı. İlimlerle amel etmeyerek rüşvet almaya başladılar.” (Mehmed Neşri, I, 1983: 160) III. Murad döneminde rüşvet alıp vermenin işinin boyutları o kadar büyümüş olmalı ki, eleştiriler de artık küçük dereceli memurlara kadar indirilmişti. Selanikî Tarihi'nde bu durum şu satırlarla aktarılmaktadır: “Ve vilayet muharrirleri kema-kân kapu kapu pişkeş-u hedaya namına rüşvetlerin gezdürüb, nâ ehl-i zaleme ne denlü var ise meydana geldiler.” (Mustafa Selanikî, I, 1999: 276; bu konuda diğer eleştiri örnekleri için bak. Âli, Yazma, 295a- 296b, 415a-416a; Oruç Beğ, ? : 52, 53; Solakzâde, I, 1989: 262, 440; Müneccimbaşı, II, ? : 595 ; Peçevî, II, 1980: 9; Mustafa Selanikî, I, 1999: 258, 356, 504, 511, 711; Celalzâde Mustafa, 1997: 439-442).

c) *Devlet adamlarının çoğu düzenbaz, ikiyüzlü ve hileci oldukları için, birbirlerini padişaha ve diğer amirlerine çekiştirirlerdi. Bu yüzden aralarında çok değerli olan bazıları sebepsiz yere azledilir ya da hayatını kaybederdi.* Bu konuda da -

Osmanlı tarihi içinde basiretsiz devlet adamlarının karıştığı pek çok çekememezlik, gammazlama, iftira vb. olaylar olduğu için- pek çok örnek vardır. Bu örneklerin çoğunda, bir devlet adamının diğerinin kıskanması ya da yerine göz dikmesinden dolayı iftirası veya olayları abartarak aktarması sonucu, azledilmesi veya öldürülmesi söz konusudur. Fatih Sultan Mehmed döneminde Rum Mehmed Paşa'nın Mahmud Paşa hakkında devamlı iftiralarda bulunması ve nihayetinde onu azlettirip, öldürülmesine sebep olması bu durumun ilk örneklerinden birini oluşturur. (Aşıkpaşaoğlu, 1992: 170, 171; İbn Kemal, 1991:278-280; Münecimbaşı, II,?: 353) III. Mehmed döneminde vezirlerin birbirlerini kıskanmalarının çok ileri safhaya ulaştığını, seferlerde birbirlerine yardımcı geciktirmeye kadar vardığını anlatan bir olay kaynaklarda şu şekilde aktarılmıştır: "İbrahim kaim-i makam olarak der-i devletde gece gündüz halkın işleri ile meşgul oldu... Ancak bâtında ise garaz kederleri ile kalbinde ve içinde Ferhad Paşa'ya düşmanlık üzere dopdolu olmakla, pek çok hususlarda ilgisizlik ve yardım babında tembellik ederdi." (Peçevî, 1980: 168; Solakzâde, II, 1989: 368; III. Murad dönemi Sokollu Mehmed Paşa ile Şemsi Paşa arasındaki çekişme için bak. Âli, Yazma, 292a, 298b; bu türden diğer eleştiriler için bak. Solakzâde, II, 1989: 317, 335, 340, 353; Münecimbaşı, II,?: 519; Bostanzâde Yahya Efendi, 1978: 72).

d) *Devlet adamları rüşveti o kadar ileri götürdüler ki, mansıbları bile satar oldular. Bu yüzden hak edenler değil, parası olanlar mansıb sahibi oldular ve işler yürümez hale geldi.* Kroniklere göre devlet adamlarının eleştirilen bu hali yüzünden devletin işleyişi büyük oranda yönetilenlerle, küçük dereceli memurların aleyhine olmuştu. Şöyle ki, yönetilenler suistimallerin hedef kitlesi, küçük dereceli memurlar ise, mansıbları alınıp satılan grup idi. Bu durumlara dair eleştirilerden biri Peçevî Tarihi'nde şu şekilde geçmektedir: "İskender Paşa bostancıbaşılıktan çıkıp, Anadolu Beylerbeyi olmuş idi. Lakin gayet tama'kâr olmağla irtişa ile tımar vermek bundan bedîdâr oldu" (Peçevî, I, 1980: 38). III. Murad döneminde devlet işlerinde rüşvet alenî hale gelmiş, rüşvetin adı da pişkeş ve hediye olmuştu. Kroniklere göre ne alan ne de veren artık çekinmiyordu. Bu döneme dair Selanikî Tarihi'nde şu ifadeler ile durum ortaya konulmuştur: "...Pişkeş-ü hedayaların mah be mah maktu tarikile virilüb, menâsıb-ı aliyye hadd-ı alaniyeten rüşvet-i azim ile bey olunub, hiç bir tarik ve sınıfta lezzet kalmadı." (Mustafa Selanikî, I, 1999: 258 bu konuda başka eleştiriler için bak. Mustafa Selanikî, II, 1999: 504, 511; Peçevî, II, 1980: 210; Celalzâde Mustafa, 1997: 439-442).

e) *Bazı devlet adamları devlet işlerine önceleri olmayan bid'atları karıştırdular ve uygulamaları bozdular.* Belirli bir işleyiş kuralı ve şekline sahip olan Osmanlı

Devleti'nde, bu kural ve işleyiş tarzını değiştirmek veya buna yeltenmek pek hoş karşılanmıyor olmalıydı ki, bu türden yapılan işlerin bazıları aslında değerlendirildiği kadar zararlı olmasa bile eleştirilmekte idi. (Oruç Beğ,?: 51-52; Aşıkpaşaoğlu, 1992: 62; Mehmed Neşri, II, 1983: 160 buralarda Candarlı Halil Paşa'nın uygulamaları eleştirilmektedir.) Bu türden daha farklı eleştiriler de kroniklerde vardı. Örneğin Aşıkpaşa Tarihi'nde, Fatih Sultan Mehmed'in hekimi Yakub'a, ilk önce Yahudi asıllı olduğu için şüphe ile yaklaşılmış, daha sonra da onun vasıtasıyla sarayda görev alan Yahudi asıllıların devlet işlerine karışmaları eleştirilmiştir (Aşıkpaşaoğlu, 1992: 169). Yine Fatih döneminde Rum Mehmed Paşa İstanbul'un fethinden sonra ortaya çıkartılan bir mukata'a uygulamasının fikir babası olduğu için eleştirilmektedir. Bu eleştiri şu şekildedir: "Vezir olan Rum Mehmed Paşa'nın Sultan Mehmed'i ayartmasıyla tamaha düşerek mukata'a koyduruncaya kadar, İstanbul yine hemen imarete yüz tuttu... Bu şimdiki mukata'a onun ayartması ile olmuştur" (Aşıkpaşaoğlu, 1992: 140; Mehmed Neşri, II, 1983: 141).

f) *Devlet adamları, hanedan üyelerinin saltanat mücadelelerinde daima taraf olmuşlar ve bu mücadele sırasında, devletten ziyade, kendi menfaatlerine uygun olanları tercih etmişlerdir.* Bu durum, Osmanlı tarihinde oldukça önemli ve devletin sıhhatini doğrudan etkileyen bir olay olup, devlet adamlarının hanedan içi mücadelelere karışması, belirgin bir şekilde taraf tutmaları, çoğu zaman meselelerin uzamasına, büyümesine ve dolayısıyla devletin daha çok zarar görmesine sebep oluyordu. Osmanlı Devleti'nde şehzâdelerin tamamı saltanat için hak sahibi olduğundan, onların kapı halkı ve yandaşlarının da şehzâdelerinin padişah olmasını istemeleri gayet tabii bir hadisedir. Ancak eleştirilen bu değil, devlet merkezindeki memurların adaylardan birini tercih etmeleri, onun yararı için entrikalar çevirmeleri, devleti daha iyi yönetebilecek olanı değil de, kendi huylarına yatkın olanı desteklemeleridir. Bu husus kroniklerde hoş görülmemiş, Cem Sultan olayından itibaren de eleştiriler başlamıştır. Cem Sultan olayında devlet adamlarının tutumu şu satırlarla eleştirilmektedir: "Bu esnada akli noksan olan bazı gafiller ve cahiller, saltanat rütbesi ortaklık kabul eder kıyas edip, böyle bir zehâba kapılarak ham hayalleri ile Cem Sultan Hazretlerini gurur badesiyle mest... Cem Sultan o müfsidlerin sözlerini işidib kabul ile..." (Solakzâde, I, 1989: 370 benzer ifadelerle Oruç Beğ,?: 130 ve İbn Kemal, 1997:11). Buna benzer bir olay da Yavuz Sultan Selim'in taht mücadelesi sırasında yaşanmış ve şu satırlarla eleştirilmiştir: "Sultan Selim Han eğer padişah olursa makamlarının zillet çukuru, mesken ve yerlerinin gerçekten güçlü ve sıkıntı deryasının dibi olacağını iyice biliyorlardı. Bu sebepten dolayı padişahlarına bağlılık yolunda onun iyiliğini istercesine Sultan Selim Han'ı daima Sultan Bayezid'e

kötüleyib “saltanata talibdir” diyerek her zaman padişahın şerefli huzurunda ona muhalefet ve isyan isnad ederlerdi.” (Celalzâde Mustafa, 1997: 401; Sultan Ahmed’i övdüklerine dair bak. Müneccimbaşı, II,?: 422; Solakzâde, I, 1989: 440, 441, 448) Bu konuda Kanunî’nin oğlu Şehzâde Mustafa’nın katli (Müneccimbaşı, II,?: 565; Solakzâde, II, 1989: 229-231; Bostanzâde Yahya Efendi, 1978: 94; Farklı yaklaşımlar için bak. Nişancı Mehmed Paşa, 1290: 245,2 46) ve aynı dönemde Şehzâde Bayezid’in başına gelen hadiselerde de (Müneccimbaşı, II ,?: 582; Peçevî, I, 1980:394-395; Farklı yaklaşımlar için bak. Nişancı Mehmed Paşa, 1290: 248,249) kroniklerde hep devlet adamlarının yaptıkları eleştirilmiş ve bu insanlar olayların gelişiminde hatalı bulunmuşlardır.

g) *Devlet adamlarından bazıları buldukları makamın ağırlığını çekemeyip, büyüklendiler, işleri ehline sormaktan vazgeçtiler ve bu yüzden devleti zaman zaman hem idarî, hem de askerî olarak zora soktular.* Bu eleştiride esas vurgulanan devlet adamlarının içine düştüğü kibir hali ve bu halden dolayı “iş ehline sorma” adetinın işlevsel olarak bir kenara itilmesidir. Kroniklere göre bu durum, devleti hizada olduğu gibi seferde de zaman zaman zora sokuyordu. II. Murad dönemi Eflak olaylarında Mezid Bey ve Şehabeddin Paşa’ nın (Oruç Beğ,?: 89, 90), aynı dönem ve aynı yerde Kula Şahin Paşa’ nın (Aşıkpaşaoğlu, 1992:124; Solakzâde, I, 1989: 230-231) kibirli ve kendini beğenmiş tavırlarından dolayı ordu hezimete uğramış, bu durum pek çok maddî ve manevî kayba sebep olmuştur. Hazar zamanında devlet adamlarının bu halleri için de pek çok eleştiri örneği vardır. Bunlardan biri II. Bayezid dönemi devlet adamlarının tavırlarını eleştiren şu ifadelerdir: “Sultan Bayezid Han’ın sarayında bulunan devlet erkânı ve saltanatın ileri gelenleri hasta olup, adalet ve insaf dairesinden yüz çevirmişlerdi. Sohbet edip görüştükleri hırslı, konuştukları açıldıkları hile ve riya sahibi kimselerdi. Yüksek mevkilere erişmekle gurur ve mevkiin esiri olub... O bahtı uğursuzların yüksek makamlara çıkmaları alametleri bozgunculuk olan şahısların ülkenin işlerine girmeleriyle kendilerinde çeşitli büyüklendirmeler, huylarında bozgunculuk ve kötülük gözüküb... bilmedikleri işleri ehline sormaktan utanıb, kendi isteklerine uyan huyları gereği iş yapmayı hoşlanılan piresib, gözetilen yol sayıb, bir kaç yeni usul ve düzen ortaya çıkardılar...” (Celalzâde Mustafa, 1997: 401, 439-440). Bu konuda III. Murad döneminde bazı devlet adamları açık olarak, şu ifadelerle eleştirilmiştir: “İbrahim Paşa... içi pazarlu adem idi. Alyanen kendisün ol kadar muttasıf ider, görenler ne ucb, bön belki ebleh adamdır derlerdi.” (Peçevî, II, 1980: 168) “İkinci vezir (daha sonra Sadrazam) Koca Sinan Paşa hod fûrûş ve hod bin... pür kibir ve kin devletlü idi.” (Peçevî, II, 1980: 62). (Seferlerdeki çekişmeler için II.Bayezid

döneminde Ali ve Hasan Paşalar arasındaki çekişme iyi bir örnektir. Bu mücadele Ali Paşa'nın hayatına mal olmuştur. İbn Kemal, 1997: 112-113, 116).

h) *Devlet adamları zaman zaman padişahı aldıkları yetkiyi yanlış kullanıyor, reyâ ve diğer görevlilere aşırı sert davranıyorlardı.* Bu konuda Kanunî Sultan Süleyman dönemi paşalarından ikisine yöneltilen eleştiriler iyi birer örnek teşkil etmektedirler: “Gaddar bir serdar olan Ferhad Paşa nice günahsız kimselerin kanına girerek bu bahane ile pek fazla mal tahsil eylemişti” (Solakzâde, II, 1989:137, Peçevî, I, 1980: 28; Bu dönemden daha önce II. Bayezid döneminde Mesih Paşa'nın sert tabiatı da eleştirilmişti. Bak. İbn Kemal, 1997: 86), Vezir-i azam Lütü Paşa (Peçevî, I, 1980: 21) ve aynı dönemde Defterdar Ali Çelebi'nin (Eyyübi, 1991: 214, 215) azledilmeleri de sertlikten ve kendini beğenmişliklerinden olmuştu. (Yine bu dönemde devlet adamlarına yapılan aynı tür eleştiriler için bak. Naimâ, III, 1280: 46, 55.).

1) *Belirli bir dönemden sonra gelen devlet adamlarının bir kısmının hiç bir yeteneği, vasfı olmadığı gibi, bu taafe çoğunlukla cahil, iş bilmez, Allah kullarının malına, kanına ve ırzına tamah eden, rezillikle vakit öldüren, menfaatleri uğruna askeri bile kıskırtabilen bir gruptu ve bunlar da devletten geçinmekte idiler.* Bu eleştiride hedef alınan devlet adamı grubu Osmanlı Devleti'ne en az diğer eleştirilen devlet adamları kadar zarar vermişlerdi. Çünkü bu grup insanlar sistem içinde varlıklarıyla bile büyük bir tahribatı zaten yapmakta idiler. Şöyle ki, bu gruptan görevlileri dönemi ve olayına göre, bazen Çaldıran Savaşı'nda bulunanlar gibi, kendi rahatları biraz ertelendiği için hem savaş öncesi, hem de savaş sonrası Yeniçerileri padişahlarına karşı kıskırtırken, (Müneccimbaşı, II ,?: 460; Hoca Saadeddin Efendi, II, 1280: 254-255) bazen halkı ezerek güç gösterisinde bulunurken, (Naimâ, III: 1280, 46) bazen de, Kanunî Sultan Süleyman dönemindeki Peçevî'nin şu satırlarla meziyetlerini anlattığı Şems Ahmed Paşa gibi görürüz: “Şems Ahmed Paşa... lakkala-ı lisana mâlik, nedimâne muhaveresi çok kimesne olmağla... (Peçevî, I, 1980:3 7 bu türden diğer eleştiriler için bak. Mustafa Selanikî, I, 1999: 201, 258, 356; Peçevî, I, 1980: 28; Peçevî, II, 1980: 10).

Uygulamalara Yönelik Eleştiriler

Osmanlı kroniklerinde padişah, hanedan üyeleri ve devlet adamları yanında aslında bu üç unsurdan kaynaklanan bazı uygulamaların da yer yer eleştirildiği görülmektedir. Aslında eleştirilen uygulamalar yukarıda zikredilen üç unsurun zaman zaman yaptıkları yanlışlardan kaynaklandığı için, bu türden eleştiriler, üzerinde durulan diğer eleştiri grupları ile iç içedir ve gerek padişahlara, gerek

hanedan üyelerine, gerekse devlet adamlarına yöneltilen eleştirilerin pek çoğu aynı zamanda birer uygulama hatasının da sonucudur. Bu gruplardan birine yöneltilen açık ve ya örtülü eleştirilerde, kişilerin yaptıkları, çoğu zaman bir uygulama hatası da oluyordu. Bu yüzden uygulamalara yöneltilen eleştiriler incelenirken, diğer kategorilerde değinilenlerden farklı olduğunu düşündürenler üzerinde durulacaktır.

Kroniklerde diğer üç kategoriden farklı olduğunu düşündüğümüz uygulamalara dair eleştirileri şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) *Padişahlar ve hanedan üyelerinden bazıları adam kayırmışlar ve kendilerine yakın olanları taltif etmişlerdir.* Bu duruma dair kroniklerdeki ilk örnek Yıldırım Bayezid'in oğlu Musa Çelebi'nin Edirne'deki hakimiyeti dönemine dairdir ve şu satırlarla eleştiri aktarılır: “Kerem ehli bir padişah olması dolayısıyla cömertliği her zaman kabarırdı. Ancak ihsanı daima kendi kullarına olub, Rumeli askerinden himmetini uzak tutar idi.” (Solakzâde, I, 1989: 152) İkinci örnek III. Murad dönemindedir. Bu dönemde padişah hatt-ı hümayûnlarının artması (kesret-i hatt-ı hümayûn) ve padişahın tüm tayin belgelerini görmek istemesi vezîr-i azâmların otoritesini kırmış ve bu durum padişah yakınlarının ve harem mensuplarının tayinlerde söz sahibi olmasına, dolayısıyla bunların kendi yakınlarını iş başına getirebilme yeteneğine kavuşmalarına sebep olmuştur. (Âli, Yazma: 293a, 294a).

b) *Bazı askerî hareketlerde ordu disiplinsizlik yüzünden yağma ve talan yapıyor, ortaya çıkan tahribat, düşmanın yaptığından ya da yapacağından daha büyük oluyordu.* Bu konuda elimizde bir kaç eleştiri örneği vardır, bunlardan ilki Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferi sırasında Hersekoğlu Ahmed Paşa ile Dukakinoğlu Ahmed Paşa azledilmişlerdi. Azlin sebebi bu iki paşanın reayanın evlerini ateşe verdirmeleri ve muhafazada kusur etmeleri idi. (Haydar Çelebi, Ruznâme: 406, 407 (Feridûn Ahmed Beğ'in, Mecmûa-ı Münşe'ât-ı Selâtin isimli eserinin I. Cildinde (İstanbul 1274) 390-511. sayfalar arasında bulunmaktadır.). İkincisi ise III. Mehmed dönemine aittir. Peçevî Tarihi'ndeki eleştiri şu şekildedir: “Hikmet-i hudâ seferlerden mukaddem serhad halkı canla sefere teşne idi. Merhum ve mağfurleh Sultan Süleyman Rahmetullahu Te'âla Aleyh zamanı gibi olmak ümid ederlerdi. Lâkin olmayub memleket bi'l külliye harab ve yebâb olub, halk meyte ve cife ekl itdiler. Bâ'isi dahi merhum Sinan Paşa eğerçi bir gâzi adem idi, umûr görmüş Yemen'e ve Halku'l Vâd'a serdar bir pîr-i vakûr idi ve lâkin hod rey oğlunun gururu kendüyü dahi dîn-ü devlete nâfi olan umûrdan alıkor idi. Cümleden bir hata-ı fâhiş itdiği asker zabtına mukayyed olmadı ve bir memleket yıkılmayınca bir memleket alınmaz deyu şâki-

lere böyle cevap virdi... Kırıl-ı zâl asker ile gelüb nice yıllarda idemiyecek işi kendüsü bir ayda itirdi. Umumen reâyâ gâret olunmağla memlekete kaht-ı müstevli oldu ve Erdel ve Boğdan ve Eflak'ı asi itirdi... (Peçevî, I, 1980: 13, 14)

Değerlendirme ve Sonuç

Kuruluşundan XVI. yüzyılın sonuna kadar olan dönemde, Osmanlı Devleti'ne kendi tarihini anlatan eserlerin yazarları tarafından yöneltilen eleştirilerin incelenmesi sonucunda şunları söylemek mümkündür:

Kroniklerde yöneltilen her eleştiri aslında olmaması gerekeni, o zaman ya da geçmişteki olumsuzlukları anlatarak vurgulamak ister gibidir. Gerçekte de durum bundan pek farklı değildir. Örneğin padişahların sefere gitmemesi eleştirilirken “padişah bu dönemde sefere çıkmayı terk etti” şeklinde yalın bir ifadede eleştiri yönü ne kadar zayıfsa, istenileni işaret etme yönü de en az o kadar zayıftır. Ancak kroniklerin yazarları eleştirilerde geçmişe atıflar yaparak, ya da halkın veya askerinin böyle istediğini söyleyerek, bu problemi bir ölçüde çözmüşlerdir. Yukarıda verilen örnek kroniklerde “Sultan... babalarının kazandıkları zaferleri hatırlardan çıkartacak derecede fetihler ile tebaasını memnun edememişlerse de”, şeklinde eleştiriye bir giriş yapılarak evvelki padişahın çok zaferler kazandığını ve tebaanın bundan memnun olduğunu vurguladıktan sonra, “büyük fetihlere muvaffak olmayışları kendilerinin muharebeye çıkmayıb... serdar ve kumandanlar ile iş görmeyi tercih ettikleridir” diyerek eleştiri bitirilmekte ve yapılması gereken doğrudan olmamakla beraber, aslında açık bir şekilde söylenmektedir. Bu üslup tüm eleştirilere hakimdir ve bu şekliyle aslında kronikler, eleştiriler yanında, çözümleri de dolaylı bir şekilde sunmaktadır.

Bu bağlamda metin içinde dört kategoriye ayrılan eleştirilerde vurgulananlar ya da istenilenleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- a) Padişahlar hiç bir zaman adaletten uzaklaşmamalı, yönetilenlere karşı daima müşfik olmalı ve onları daima kollamalıdır.
- b) Padişahlar daima memurlarının uygulamalarını izlemeli, onların uygunsuz hareketler yapmalarına göz yummamalıdır.
- c) Cömertlik, şefkat ve gazab gibi huyların ve bunlara bağlı uygulamaların hepsi ölçülü olmalıdır.
- d) Padişahların hiç birisi yöneticilik görevlerini ikinci plana itip, duyarsızlık göstermemelidirler, çünkü bu gibi hallerde ne kanunlardan ne de nizamdan bahsetmek mümkün olmakta, işler kısa sürede çığırından çıkmaktadır.

- e) Devlet görevlilerine güven hususunda ölçülü olunmalı, itimat edilen kişilerin de yalan söylemek, iftira etmek gibi kötü şeyler yapabilecekleri unutulmamalıdır.
- f) Devlet adamları, devletin kanun ve nizamlar çerçevesinde işlediğini unutmamalı, bu kaidelere titizlikle uymalıdır.
- g) Devlet adamları padişahların zaafiyetlerinden faydalanma yoluna gitmemeli, devletin kendilerine verdiği yetkileri kötüye kullanıp, maddî çıkarlar sağlamaya çalışmamalıdır.
- h) Devlet adamları en az padişahlar kadar yönetilenlere karşı müşfik, adil ve koruyucu olmak zorundadırlar.
- ı) Devletin hangi kademesinde olursa olsun, yöneticiler kayırmacılık yapmamalı, yükselme hiyerarşisini bozmamalıdırlar.
- k) Devletin sürekliliği düşünülerek, padişahın yürütme ve yargı erklerinden bazılarını devrettiği devlet adamlarına her zaman gerektiği kadar önem verilmeli ve onların yetişmesine özen gösterilmelidir.
- l) Hanedan mensupları devletin işleyişini, nizamını özellikle korumak zorundadırlar. Çünkü (erkek veya kadın olsun) yaptıkları bazen iç savaşlara, bazen haksız katillere, bazen de toprak kayıplarına sebep olmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde devlet aslında padişah, devlet adamları (asker- ehl-i seyf, sivil- ehl-i kalem) ve ulema tarafından yönetilmekte idi.

Yönetim erkinin başında olan padişahlar, genellikle Kanunî Sultan Süleyman döneminin sonuna kadar dirayetli ve seçkin olarak, bu dönemden sonrakiler - bir kaçı istisna- çoğu yöneticilik vasfını üzerinde taşıyamayan kişiler olarak kabul edilirler. Kroniklere dayalı olarak yaptığımız bu çalışmada da genel kabulden aşırı sapma olmadığı görülür. Ancak kaynaklardaki eleştirilerin dönemlere göre yoğunluğuna dikkat edildiğinde, genel kabule göre bazı farklılıklar göze çarpar. Şöyle ki, Kanunî ve öncesi padişahlardan bazılarının (II. Bayezid gibi) hem askerî, hem idarî hem de kişilik olarak çok becerikli bir padişah portresi çizemediğini, bu yüzden dönemin iyi olarak kabul edilmediğini, bazı padişahların da (Yıldırım Bayezid gibi) kişilik ve davranış olarak yoğun bir biçimde eleştirildiklerini, ancak bu yöndeki zaafiyetlerini askerî kabiliyetleriyle ya da diğer kadroların çalışmalarıyla dengeledikleri için dönemlerinin başarısız olarak nitelendirilmediğini görmekteyiz.

Hanedan üyeleri ve devlet adamlarına yöneltilen eleştirilerde de dönemlere göre yoğunluk açısından padişahlara yöneltilen eleştirilerle aynı tabloyu gör-

mekteyiz. Bu yüzden padişahlara yöneltilen eleştirilerle, bunların genel kabule göre aynı oranda farklılıkları olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynaklar

- Anonim, (1992), *Tevârih-i Âl-i Osman*, (Neş. F. Giese), İstanbul
- Aşıkpaşaoğlu Ahmed Aşıkî, (1992), *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (Haz. N. Atsız), İstanbul
- Bostanzâde Yahya Efendi, (1978), *Tarih-i Saf/ Tuhfetü'l Ahbab/ Duru Tarih*, (Haz. Nejdî Sakaoğlu), İstanbul
- Celâlzâde Mustafa, (1997), *Selim- Nâme*, (Haz. Ahmet Uğur), İstanbul
- Eyyübî, (1991), *Menâkab-ı Sultan Süleyman*, (Haz. Mehmet Akkuş), Ankara
- Haydar Çelebi, (?), *Haydar Çelebi Ruznâmesi*, (Ferîdûn Ahmed Beğ'in, Mecmûa-ı Münşe'ât-ı Selâfın isimli eserinin I. Cildinde (İstanbul 1274) 390-511. sayfalar arasında bulunmaktadır.)
- HEGEL, G.W.F, (1956), *The Philosophy of History*, Newyork
- Hoca Saadeddin Efendi, (1280), *Tacü't Tevârih*, İstanbul
- İbn Kemal, (1991), *Tevârih-i Âl-i Osman, VII. Defter* (Haz. Şerafettin Turan), Ankara
- İbn Kemal, (1997), *Tevârih-i Âl-i Osman, VIII. Defter* (Haz. Ahmet Uğur), Ankara
- İbn Kemal, (2000), *Tevârih-i Âl-i Osman, IV. Defter* (Haz. Koji İmazawa), Ankara
- İbrahim Peçevî, (1980), *Peçevî Tarihi, I-II*, (Basılı nüshaya ek önsöz ve fihristi hazırlayanlar Fahri Ç. Derin, Vahit Çabuk), İstanbul
- İdris-i Bidlisî, (2001), *Selim- Şahnâme*, (Haz. Hicabi Kırılangoç), Ankara
- Mehmed Neşrî, (1983), *Neşrî Tarihi*, (Haz. Faik Reşit Unat, M. Altay Köymen), Ankara
- Mustafa b. Ahmed (Âli), (1277), *Künhü'l Ahbar*, İstanbul
- Mustafa b. Ahmed (Âli), *Künhü'l Ahbar*, Yazma, Nuru Osmaniye, No: 3409.
- Mustafa Nâimâ, (1280), I-VI, *Târih-i Nâimâ*, İstanbul
- Mustafa Selanikî, (1999), *Selanikî Tarihi*, (Haz. Mehmed İpşirli), Ankara
- Müneccimbaşı Ahmed Dede, (?), *Sahâifü'l Ahbar fi Vekâyü'l A'sâr*, (Haz. İsmail Erünsal), İstanbul, (basım tarihi belirtilmemiş).
- Nişancı Mehmed Paşa, (1290), *Tarih-i Nişancı Mehmed Paşa*, İstanbul
- Oruç Beğ, (?), *Oruç Beğ Tarihi*, (Haz. N. Atsız), İstanbul (basım tarihi belirtilmemiş).
- SAİD, Edward, (1982), *Oryantalizm*, (Çev. Nezih Uzel), İstanbul
- Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, (1989), *Solakzâde Tarihi*, (Haz. Vahid Çabuk), Ankara

On Criticisms about the Administrators of Ottoman State in Chronicles (From the Beginning to the End of the Sixteenth Century)

Assoc. Prof. Dr. Alpay BİZBİRLİK*

Abstract: In some works written in the west in the nineteenth century the Ottoman State, identified with 'despotizm' and shown to be in Eastern type of states, actually daid not conform to the stereo type of 'despotism'. Since, it was not a festure of despotic regimes to tolerate not criticism to mention opposition. In this study of luthis study on the criticism directed by otoman chroniclers to wads otoman statesmen we established a variety of critiques about sultans, members of dynasty and Ottoman statesmen. In most criticism directed against sultans and statesmen, we see clearcut and explicit statements whit in some of we observe implcit descriptions.

Key Words: Chronicles, Ottoman State, Criticisms, Ruliny elites

* Celal Bayar University / Faculty of Arts and Sciences / MANİSA

О Критике на Османских Правителей в Хрониках

(с появления до конца 16. в.)

Алпай БИЗБИРЛИК*, к.н., доцент

Резюме: Западные произведения 19-го века относили Османское государство к числу восточных государств, характеризующихся как “деспотичные”. На самом же деле Османское государство не было деспотичным, т. к. в таких странах не допускались критика и тем более оппозиция. Для исследования сущности критики в Османском государстве были использованы хроники (книги, описывающие историю государства) и было установлено, что даже в них содержится большое количество критики, направленной на правителей, членов династии, государственных деятелей. В большинстве критиков, направленных в первую очередь на правителей, затем на государственных деятелей имеются открытые выражения, ясно указывающие на кого они направлены. И только в некоторых из них имеются крытые выражения. В этих критиках наряду с недостатками указано и на то, что необходимо сделать.

Ключевые Слова: хроники, Османское государство, критика, государственные деятели

* Университет Джемляя Баяра, Факультет Естественных и Гуманитарных Наук- МАНИСА

Tarih ve Coğrafya Öğretmenlerinin Sosyal Bilimler Öğretiminin Amaçlarına Yönelik Görüşleri (Doğu Karadeniz Bölgesi Örneği)

Yard. Doç. Dr. İsmail H. DEMİRCİOĞLU*

Özet: Bu çalışmanın amacı, Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Artvin il merkezlerindeki tarih ve coğrafya öğretmenlerinin sosyal bilimler ve kendi alanlarının öğretiminin genel amaçlarına yönelik görüşlerini ortaya koymaktır. Araştırmada, nitel bir yaklaşım takip edilmiş olup, veri toplama aracı olarak yapılandırılmış mülakat kullanılmıştır. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde bulunan beş il merkezinde yapılan bu çalışmayla, 168 tarih ve coğrafya öğretmenine ulaşılmıştır. Araştırmadan elde edilen verilerin ışığı altında, çalışmaya dahil olan öğretmenlerin büyük bir bölümünün sosyal bilimler öğretiminin amaçları konusunda yeterli bilgiye sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. Buna ilaveten, gerek tarih öğretmenlerinin, gerekse coğrafya öğretmenlerinin kendi alanlarının öğretiminin genel amaçları konusunda, dünyada meydana gelen değişimleri yakalayamadıkları da görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Bilimler Öğretimi, Tarih ve Coğrafya Öğretimi, Öğretmen Görüşleri

Giriş

Ekonomik ve teknolojik açıdan gelişmiş ülkelerde, sosyal bilimlere verilen önem gün geçtikçe artmaktadır. İnsanı, toplumu ve toplumsal olayları değişik açılardan ve bilimsel bir yaklaşımla incelemeye çalışan sosyal bilim disiplinleri, insanın ve toplumsal olayların daha iyi anlaşılabilmesi bağlamında, insanoğluna değerli bilgiler sunmaktadır. Sosyal bilimlerin sunduğu bilgi ve deneyimlerin, kendini ve toplumunu tanıyan, ortak yaşayabilme ve demokratik kültüre sahip, sağlıklı bireylerin yetiştirilebilmesi için, yeni nesillere aktarılması gerekmektedir.

Eğitim kurumlarında, sosyal bilimler disiplinleri aracılığıyla ne tür bilgi, beceri ve tutum değişikliğinin meydana getirilmesinin gerektiği, her dönemde toplu-

* Karadeniz Teknik Üniv., Fatih Eğitim Fak., Orta Öğretim Sosyal Alanlar Eğitim Böl. / TRABZON demircioglu61@yahoo.com

mun değişik kesimlerince tartışma konusu yapılmıştır. Özellikle, geçen asrın ikinci yarısında, şehirleşme ve sanayileşme, insanları pek çok sosyal problemle yüz yüze getirmişti. Bir arada yaşamak ve çalışmak zorunda kalan insanoğlu, istenilen düzeyde bir hayat sürdürebilmek için daha nitelikli olmak zorunda kalmıştır. Bunun sonucu olarak, değişim ve problemlerle baş edebilecek, nitelikli bireylerin nasıl yetiştirilmesi gerektiği gündemi işgal etmiştir. Yapılan tartışmalar, orta öğretim kurumlarında okutulan sosyal bilimler derslerinin amaç ve hedeflerini etkilemiş ve dünyanın pek çok yerinde kültür aktarımı ve kimlik kazandırmakla yükümlü görülen sosyal bilimler derslerine yeni bir açılım getirmişti. Buna ilaveten, gelişmiş ülkelerde, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde, orta öğretim kurumlarında sosyal bilimler derslerine verilen önem artırılarak, bu alanda yapılan projeler teşvik edildi (Özoğul 1987).

Liselerde sosyal bilimler öğretilmesi alanında yapılan çalışmalar sonucunda yeni eğitimsel amaçlar ortaya kondu. Yeni anlayışa göre, sosyal bilim disiplinleri etkin, üretken, yaratıcı, problem çözme becerisine sahip, kendini ve toplumunu tanıyan, sosyal uyum ve olgunluğa sahip öğrencileri yetiştiren dersler olarak kabul edildi (Paykoç 1991). Buna ilaveten, bu alanın eğitimsel amaçlarının sistemleştirilmesi sonucu 110 beceri belirlendi. Ortaya konan bu beceri ve nitelikler Amerikan Sosyal Bilgiler Ulusal Konseyine göre (NCSS) aşağıdaki gibidir (Paykoç, 1987: 248):

1- Bilgiyi kazanmaya ilişkin beceriler

Okuma becerileri

Çalışma becerileri

Referans ve bilgi tarama becerileri

Elektronik araçlarla ilgili teknik beceriler

Bilgiyi düzenlemeye, kullanmaya ve üretmeye dönük beceriler

Zihinsel beceriler

Karar verme (problem çözme becerileri)

Kişiler arası ilişkilere ve sosyal katılıma ilişkin beceriler

Kişisel beceriler

Grupla etkileşim becerileri

Sosyal katılım becerileri'

Ülkemizde okutulan tarih ve coğrafya dersi müfredat programlarının genel amaçları incelendiği zaman, dünyada sosyal bilimler öğretiminin amaçları açısından meydana gelen değişimin ülkemize çok fazla yansımadağı görülmek-

tedir. Tarih müfredat programına göre, tarih dersinin genel amaçlarının bir kısmı Şu Şekildedir: Milli kimlik kavramını ve bunu korumanın önemini anlayabilme, tenkit zihniyeti ve fikirleri sorgulama yeteneği kazandırma, öğrencileri kültürel açıdan yeterli hale getirme, kültür farklılıklarının nasıl oluştuğunu kavratma, geçmişle günümüz arasında ilişki kurabilme ve araştırmacı bir bakış açısı kazandırabilme (M.E.B. 1993). Coğrafya dersinin genel amaçları incelendiği zaman, bunların bir kısmı aşağıdaki gibidir: yurdumuz ve dünyamızın coğrafi özellikleri hakkında yeterli bilgi edinebilme, coğrafi olayların insan yaşamını nasıl etkilediğini öğrenme, vatan, millet ve insanlık sevgisini güçlendirmek, ülkemizin kalkınmasında severek sorumluluk alma duygusunu geliştirme, tabiatı sevdirek onu koruma alışkanlığını kazandırma, çeşitli harita, resim, istatistik, grafik ve diyagramları yorumlama ve bunlardan yararlanma hakkında yeterli bilgi edinme, plan, kroki ve özellikle Türkiye haritası çizme becerisi kazanma (M.E.B. 1992).

Tarih ve coğrafya müfredat programları, genel amaçlar açısından karşılaŐtırıldıđı zaman, tarih programının günümüz ihtiyaçlarına daha fazla cevap verdiği görölmektedir. Özellikle, lise tarih öğretimiyle öğrencilere geçmişin bilgisi, kültür aktarımı ve kimlik kazandırmanın yanında, üst düzey düşünme becerisi gerektiren, tenkit zihniyeti ve fikirleri sorgulama gibi becerilerin kazandırılması amaçlanmaktadır. Buna karşın, coğrafya programında, vatan ve ulus sevgisi kazandırabilme, dünya ve ülke coğrafyası ile, coğrafyanın insan hayatını nasıl etkilediği üzerinde ağırlıklı olarak durulmaktadır. Sosyal bilimlerin temel disiplinlerinden biri olan coğrafya dersinin genel amaçları arasında, çağımızın etkin bireyinin sahip olması gereken ve üst düzey düşünme becerisi gerektiren amaçlardan bahsedilmemiş olması, coğrafya müfredat programımızın bulunduğu yeri göstermesi açısından önemlidir.

Yukarıda ortaya konan nitelik ve becerilerin liselerde okutulan sosyal bilimler disiplinleri aracılığıyla öğrencilere aktarılabilmesi için, en önemli unsurlardan bir tanesi öğretmendir. Öğrencilerde istenilen davranış değişikliğinin meydana getirilebilmesi için, sosyal bilimler disiplinlerinde görev yapan öğretmenlerin, genel kültür, alan bilgisi ve öğretmenlik mesleki beceri ve niteliklerine sahip olmaları gerekmektedir (Erden 1998). Buna ilaveten, sosyal bilimler öğretmenleri, sosyal bilimlerin ve kendi alanlarının amaç ve hedeflerini çok iyi bilmenin yanında, bu amaç ve hedeflerin ışığı altında uygun öğretim etkinlikleri planlamayabilme bilgi ve becerisine de sahip olmalıdırlar.

Öğretmenlerin öğrettikleri alan hakkındaki tutum ve inançları, öğretim etkinliklerinin planlanması ve yürütülmesini etkileyen en önemli unsurlardan birisidir (Richardson 1996). Ülkemizde, sosyal bilimler öğretimi alanında görev

yapan öğretmenlerin, sosyal bilimler ve kendi alanlarının genel amaçlarına dair bilgi düzeyleri ve bakış açılarıyla ilgili detaylı çalışmaların olmadığı görülmüştür. Öğretmenlerimizin bu konuyla ilgili görüşlerinin ortaya konmasının faydalı olabileceği düşünülerek, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde bulunan Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Artvin il merkezinde görev yapan tarih ve coğrafya öğretmenleriyle bu çalışma yapılmıştır. Çalışmayla, aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

- Tarih ve coğrafya öğretmenlerinin sosyal bilimlerin genel amaçları hakkındaki görüşleri nelerdir?
- Tarih ve coğrafya öğretmenlerinin kendi alanlarının öğretimi hakkındaki görüş ve düşünceleri nelerdir?
- Tarih ve coğrafya öğretmenlerinin derslerinde en sık kullandıkları yöntem ve teknikler nelerdir?
- Tarih ve coğrafya öğretmenlerinin derslerinde karşılaştıkları en önemli problemler nelerdir?

Araştırmanın Yöntemi:

Sosyal bilimler alanında yapılan alan araştırmalarında, araştırılan problem hakkında derinlemesine bilgi elde edebilmek için, nitel bir yaklaşımın kullanılması önerilmektedir (Sproull 1988; Drever 1997). Bu çerçevede, nitel bir yaklaşımla liselerde bulunan tarih ve coğrafya öğretmenlerinin sosyal bilimler ve kendi alanlarının öğretiminin amaçlarına dair görüşlerini ortaya koymanın derinlemesine bilgi elde etme açısından daha yararlı olabileceği düşünülerek, çalışmada, bu tarz bir yaklaşım kullanılmıştır.

Evren: Çalışmanın evrenini, Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Artvin illerinde bulunan tarih ve coğrafya öğretmenleri oluşturmaktadır.

Örnekleme: Çalışma, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde beş il merkezinde görev yapan tarih ve coğrafya öğretmenlerinin hepsine ulaşmayı amaçladığı için, örnekleme gerektirmemektedir. Yapılan araştırma sonucu, 113 erkek ve 55 kadın olmak üzere, toplam 168 tarih ve coğrafya öğretmenine ulaşılabilmektedir.

Veri Toplama Aracı ve Geliştirilmesi: Çalışmanın ilk aşamasında sosyal bilimler, tarih ve coğrafya öğretiminin genel amaçlarıyla ilgili literatür taranmıştır. Daha sonra, Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki il merkezlerinde mümkün olduğunca fazla öğretmene ulaşabilmek ve detaylı bilgi elde etmek için, veri toplama aracı olarak yapılandırılmış mülakat geliştirilmiştir. Araştırılan konunun ışığı altında yapılandırılan mülakat formunun pilot çalışması, Trabzon'da iki

tarih ve iki coğrafya öğretmeniyle gerçekleştirilmiş olup, yapılan tartışma sonucu, hazırlanan mülakat formunda küçük değişiklikler yapılmıştır. Pilot çalışmaya katılan öğretmenler, daha sonra yapılacak olan asıl çalışmaya dahil edilmemişlerdir.

Verilerin Toplanması:

Araştırmacı, Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki il merkezlerinde bulunan liselerde görev yapan tarih ve coğrafya öğretmenleriyle temasa geçerek, çalışmadan öğretmenleri haberdar etmiştir. Bu esnada, çalışmanın bilimsel bir çalışma olduğu ve tamamen bilimsel amaçlar için kullanılacağına vurgulanmasının yanısıra, çalışmaya katılan öğretmenlerinin kimliklerinin açıklanmayacağı da belirtilmiştir. Yapılan görüşmeler sonucu, araştırmacı, Trabzon ili dahilindeki öğretmenlere bizzat kendisi ulaşmıştır. Trabzon ili dışındaki çalışmaları ise, geri kalan dört ilin her birinden seçilen birer öğretmen yürütmüştür.

Verilerin Analizi:

İlk aşamada verilerin çözümlenmesi yapılmıştır. Daha sonra, veriler okunmuş ve okunan veriler kendi içinde kategorilere ayrılarak, öğretmenlerin vermiş oldukları cevapların frekansları bulunarak tablolar halinde sunulmuştur. Tablolaştırma işleminde, öğretmenlerin vermiş oldukları cevaplarda hiçbir değişiklik yapılmadan, frekans seviyesi en yüksek olan beş cevap değerlendirilmeye dahil edilmiştir.

Bulgular ve Yorum:

Çalışmaya 113'ü erkek, 55'i kadın olmak üzere toplam 168 öğretmen katılmıştır. Araştırmaya katılan öğretmenlerin 104'ünü tarih, geri kalan 64'ünü coğrafya öğretmenleri oluşturmaktadır. Tablo 1'de görüldüğü üzere, çalışma yapılan tarih ve coğrafya öğretmenlerinin 11-15 hizmet yılı içinde olanlar ve eğitim fakültesi mezunları en büyük oranı teşkil etmektedirler. Mezun olunan eğitim kurumunun türüne göre, ikinci sırada fen-edebiyat fakültesi mezunları yer almaktadır.

Tablo 1: Çalışmaya Katılan Öğretmenlerin Mesleki Kıdemleri ve Mezun Oldukları Eğitim Kurumunun Türü

Table 1: History and Geography Teachers' Length of Teaching Experience and Graduation

Mesleki Kıdem		Mezun Olduğu Eğitim Kurumunun Türü	
0-5	25	Eğitim Fakültesi	80
6-10	45	Fen –Edebiyat Fakültesi	68
11-15	51	Eğitim Enstitüsü	16
16-20	24	Diğer	4
21-25	19	Toplam	168
25 yıldan fazla	4		

Eğitim ve öğretim etkinlikleriyle istenilen davranış değişikliğinin meydana getirilebilmesi için, öğretmenler, öğretim yapılan alanın amaç ve hedeflerini çok iyi bilerek, bu amaç ve hedeflere uygun etkinlikler planlamak zorundadırlar. Başka bir deyişle öğretmen, öğrencilerin dersten nasıl faydalanabileceğini bilmenin yanında, öğretim etkinlikleri sonunda öğrencilerin neleri yapabileceğini de çok net bir biçimde ortaya koymalıdır (Rogers 1990). Bu çerçevede, çalışmaya dahil olan tarih ve coğrafya öğretmenlerine sosyal bilimler öğretiminin amaçları hakkındaki düşünceleri sorulmuştur. Tablo 2’de görüldüğü üzere, çalışmaya katılan tarih ve coğrafya öğretmenlerinin büyük çoğunluğu, sosyal bilimler öğretiminin amaçlarını kültür aktarımı ve kimlik kazanımı olarak görmektedirler. Tarih öğretmenlerine göre, bu alanın en önemli amacı, vatanına, milletine, geçmişine bağlı bireyler yetiştirmek iken, coğrafya öğretmenleri sosyal bilimlerin en önemli amacını, Türkiye’nin fiziki, beşeri ve ekonomik özelliklerini kavrayabilme olarak vurgulamışlardır. Bu verilerin ışığı altında, araştırmaya katılan öğretmenlerin, sosyal bilimlerin orta öğretim kurumlarında öğrenciye kazandıracağı davranış değişiklikleri konusunda, dünyada meydana gelen gelişmeleri takip edemedikleri anlaşılmaktadır. Özellikle geçen asrın ikinci yarısında, sosyal bilimler öğretimi aracılığıyla öğrencilere kazandırılması gereken nitelikler arasında ön plana çıkan ve üst düzey düşünme becerisi gerektiren, problem çözme, analitik ve yaratıcı düşünme gibi becerilerden bahsedilmemiş olması, liselerimizdeki sosyal bilimler öğretiminin hala klasik bir anlayışla yapıldığını göstermektedir.

Tablo 2: Tarih ve Coğrafya Öğretmenlerinin Sosyal Bilimler Öğretiminin Amaçlarına Yönelik Görüşleri

Table 2: History and Geography Teachers' Perception Concerning The Objectives of Social Sciences Teaching

Tarih Öğretmenlerinin Görüşleri (N-104)	Sıklığı	Coğrafya Öğretmenlerinin Görüşleri (N-64)	Sıklığı
Vatanına, milletine, geçmişine bağlı bireyler yetiştirmek	78	Türkiye'nin fiziki, beşeri ve ekonomik özelliklerini kavrayabilme	46
Türk tarihini, kültür ve medeniyetini tanıtmak	65	Ülkesine ve milletine bağlı bireyler yetiştirmek	42
Öğrencilerin sosyalleşmelerini sağlamak ve sosyal becerilerini geliştirmek	54	Bireyin yaşadığı çevreyi tanımasını sağlamak	37
Geçmişten ders alarak geleceğe umutla bakmak	47	İnsanlar arasındaki ilişkileri geliştirebilmek	35
Atatürk'e kurduğu bu devleteimize ilke ve inkılaplarına bağlı bireyler yetiştirmek	43	Geçmişten ders alarak geleceğe yön veren insan yetiştirmek	29

Diğer bir soruda, tarih ve coğrafya öğretmenlerine, kendi alanlarının en temel amaçları hakkındaki düşüncelerinin neler olduğu sorulmuştur. Tablo 3'de görüldüğü üzere, tarih öğretmenleri, tarih öğretiminin amaçlarını, sosyal bilimler öğretiminin amaçlarıyla eş değer görmekteyler. Buna ilaveten coğrafya öğretmenleri, liselerdeki coğrafya derslerinin amaçlarını coğrafyayla ilgili bilişsel ve duyuşsal temel niteliklerin kazandırılmasıyla sınırlı tutmuşlardır. Tarih öğretmenlerine göre alanlarının en önemli amacı, geçmişle günümüz arasında bağ kurabilme yeteneğini öğrencilere kazandırmaktır. Çalışmaya katılan coğrafya öğretmenleri ise, liselerde okutulan coğrafya derslerinin en önde gelen amacını, ülkemizin sahip olduğu doğal ve beşeri özellikleri öğrencilere öğretmek diye ifade etmektedirler. Tarih ve coğrafya öğretiminin amaçlarıyla ilgili olarak öğretmenlerimizin ortaya koyduğu bu cevaplardan da anlaşılacağı üzere, bu iki alanda liselerimizdeki öğretim, bilişsel ve duyuşsal alana yönelik yapılmaktadır. Başka bir deyişle, ülkemizdeki tarih ve coğrafya öğretimi, alan bilgisine sahip uyumlu vatandaşların yetiştirilmesi esasına dayanmaktadır. Ancak, gelişmiş ülkelerde yukarıdaki niteliklerin öğrencilere kazandırılmasının yanında çağın şartlarına uygun, etkin, üretken, analitik ve yaratıcı düşünen bireylerin yetiştirilmesi görevi, bu iki disipline yüklenmiş durumdadır.

Tablo 3: Tarih ve Coğrafya Öğretmenlerinin Kendi Alanlarının Amaçlarına Yönelik Görüşleri
Table 3: History and Geography Teachers' Perception Concerning The Objectives of The Teaching of History and Geography

Tarih Öğretmenlerinin Görüşleri (N-104)	Sıklığı	Coğrafya Öğretmenlerinin Görüşleri (N-64)	Sıklığı
Geçmişle bugün arasında ilişki kurabilmeyi sağlamak	87	Ülkemizin sahip olduğu doğal ve beşeri özellikleri öğretmek	51
Geçmişten ders çıkarmasını sağlamak	81	Ülkemizin dünya üzerindeki yerini ve önemini tanıma	48
Tarih şuuru kazandırmak	75	Ülkemizin yer altı ve yer üstü kaynaklarını tanıtmak ve gelecekte bunları ülkemizin kalkınması için bilinçli bir şekilde kullanacak bireyler yetiştirmek	41
Vatanını ve milletini seven bireyler yetiştirmek	69	Yaşadıkları çevreden en iyi bir şekilde nasıl faydalanabileceklerini kavratmak	39
Atatürk ilke ve inkılaplarını benimsemiş nesiller yetiştirme	61	Vatan, millet ve insanlık sevgisini öğrencilere aşılacak	34

Öğrencilerde istenilen davranış değişikliğinin meydana getirilebilmesi için, belirlenen amaç ve hedeflere uygun strateji, yöntem ve tekniklerin kullanılması gerekmektedir (Demircioğlu 2002). Temel ilke, kavram ve genellemelerin öğrenciye öğretilmesi aşamasında, alt düzey düşünme becerileri gerektiren ve daha ziyade sunuş yoluyla öğretim stratejisine uygun, yöntem ve tekniklerin sınıf içi etkinliklerde kullanılması önerilmektedir (Sönmez 2001). Buna ilaveten, analiz, sentez ve değerlendirme gibi üst düzey düşünme becerisi gerektiren niteliklerin öğrencilere kazandırılabilmesi için de, öğrencilerin aktif olduğu araştırma ve keşfetmeye dayalı yöntem ve teknikler kullanılmalıdır (Hydan 1993; Watts vd. 1995). Bu çerçevede, çalışmaya katılan, tarih ve coğrafya öğretmenlerine derslerinde en sık kullandıkları yöntem ve tekniklerin neler olduğu sorulmuştur. Tablo 4'de görüldüğü üzere, araştırmaya dahil olan öğ-

retmenlerin, tarih ve coğrafya derslerinde davranış değişikliği meydana getirmek için en sık, soru-cevap ve anlatım tekniklerini kullandıkları görölmektedir. Bu cevaplardan, tarih ve coğrafya öğretmenlerimizin, nakil esasına dayanan bir anlayışla öğretim etkinliklerini düzenledikleri anlaşılmaktadır. Ülkemizde sosyal bilimler disiplinlerinin öğretimi alanında görölen nakil esasına dayalı öğretim anlayışı, üst düzey düşünme becerilerine sahip etkin, üretken ve yaratıcı bireylerin yetiştirilmesi önündeki en büyük engellerden biri olarak gösterilebilir.

Tablo 4: Tarih ve Coğrafya Öğretmenlerinin Derslerinde En Sık Kullandıkları Yöntem ve Teknikler

Table 4: Frequently Used Methods and Techniques by History and Geography Teachers

Tarih Öğretmenlerinin Kullandıkları Yöntem ve Teknikler (N-104)	Sıklığı	Coğrafya Öğretmenlerinin Kullandıkları Yöntem ve Teknikler (N-64)	Sıklığı
Soru – Cevap	92	Soru –cevap	54
Anlatım	87	Anlatım	51
Tartışma	83	Tartışma	44
Araştırma	44	Örnekleme	33
Not tutturma	32	Araştırma	21

Eğitim ve öğretim etkinliklerinde öğretmenler, farklı problemlerle karşılaşmaktadırlar. Gerekli mesleki beceri ve niteliğe sahip olan eğitimciler, alanlarının öğretimleriyle ilgili problemleri tespit edebilmenin yanında, mevcut problemleri araştırıp gerekli çözüm önerileri getirebilmelidirler. Günümüzdeki çağdaş öğretmen eğitim kurumları, öğretmen adaylarına yukarıdaki özellikleri taşıyacak bir eğitim vermelidir. Araştırmacı öğretmen modeli diye tanımlanan bu yaklaşım, geçen asrın son çeyreğinde, gelişmiş ülkelerin öğretmen eğitim programlarına girmiştir. Tarih ve coğrafya dersleriyle ilgili olarak, öğretmenlere, derslerinde en sık karşılaştıkları problemlerin neler olduğu sorulduğu zaman, tablo 5’de göröldüğu üzere, kaynak araç ve gereç yetersizliği en önde gelen problem olarak ortaya konmuştur. Buna ilaveten, tarih öğretmenlerinin ikinci sırada gördükleri en temel problem derse olan ilgisizlik iken, coğrafya öğretmenlerine göre, ders saatlerinin yetersiz oluşu ikinci ana problem olarak gösterilmiştir. Verilen cevaplar incelendiği zaman, çalışmaya dahil olan öğretmenlerimizin, sınıf içi öğretim etkinlikleriyle ilgili olarak hiçbir problem ortaya koymamaları dikkat çekicidir.

Tablo 5: Tarih ve Coğrafya Öğretmenlerinin Derslerinde En Sık Karşılaştıkları Problemler

Table 5: Frequently Encountered Problems of History and Geography Teachers in Teaching Activities

Tarih Öğretmenlerinin En Sık Karşılaştıkları Problemler (N-104)	Sıklığı	Coğrafya Öğretmenlerinin En Sık Karşılaştıkları Problemler (N-64)	Sıklığı
Kaynak, araç ve gereç yetersizliği	96	Araç, gereç “tepegöz, harita, küre, CD vs.” ve kaynak kitap eksikliği	55
Derse olan ilgisizlik	81	Özellikle Lise 1. sınıflarda ders saatlerinin yetersiz oluşu	47
Müfredatın yoğun olması	78	Sınıfların kalabalık oluşu	45
Ders saatlerinin yetersiz oluşu	75	Müfredat programının yoğunluğu	41
Sınıfların kalabalık oluşu	66	İlköğretimden öğrencinin yetersiz gelmesi	38

Sonuç ve Öneriler:

Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Artvin il merkezlerindeki liselerde görev yapan tarih ve coğrafya öğretmenleriyle yapılan çalışma sonucu, öğretmenlerin, sosyal bilimlerin öğretim amaçları hakkında son elli yılda dünyada meydana gelen değişim ve gelişmeleri takip edemedikleri anlaşılmaktadır. Tarih ve coğrafya öğretmenlerinin büyük çoğunluğu sosyal bilimlerin öğretim amaçlarını kimlik kazanımı ve kültür aktarımıyla eş değer görmektedirler. Başka bir deyişle öğretmenler, sosyal bilimler öğretiminin amaçlarını belli bir alanla sınırlı tutmaktadırlar. Buna ilaveten, coğrafya öğretmenlerinin, sosyal bilimlerin en önemli amacını, Türkiye'nin fiziki, beşeri ve ekonomik özelliklerini kavrayabilme olarak belirtmeleri, öğretmenlerimizin sosyal bilimler alanının öğretim amaçları hakkındaki bilgi düzeyini göstermesi açısından önemlidir.

Tarih ve coğrafya öğretiminin genel amaçlarıyla ilgili soruya verilen cevaplar incelendiği zaman, tarih öğretmenlerinin, alanlarının genel amaçlarını sosyal bilimlerin amaçlarıyla eşdeğer kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Coğrafya öğretmenlerinin büyük çoğunluğu ise, liselerdeki coğrafya öğretiminin temel amaçlarını, Türkiye coğrafyasıyla ilgili bilişsel bilgilerin öğrencilere öğretilmesinden ibaret görmektedirler. Buna ilaveten, tarih ve coğrafya öğretmenleri, sınıf

İçi etkinliklerde daha ziyade öğretmen merkezli bir anlayışla, düz anlatıma dayalı ve öğrencilerin pasif olduğu öğretim yöntem ve tekniklerini kullanmaktadırlar. Bu duruma sebebiyet veren en önemli unsurlardan birisi, tarih ve coğrafya öğretmenlerimizin büyük çoğunluğunun, öğretim yaptıkları alanın amaçlarını, kültür aktarımı ve bilişsel düzeyde bilgi kazanımından ibaret görmelelerinden kaynaklanmaktadır.

Çalışmaya dahil olan tarih ve coğrafya öğretmenlerinin büyük çoğunluğuna göre, tarih ve coğrafya derslerinde karşılaşılan en temel sorun, kaynak, araç ve gereçlerin yetersizliğidir.

Bu çalışmanın sonuçları ışığı altında düşünülen önerileri, aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

- Tarih ve coğrafya öğretmenleri sosyal bilimler öğretiminin genel amaçlarıyla ilgili dünyada meydana gelen gelişmelerden hizmet İçi kurslar aracılığıyla haberdar edilmelidir.
- Tarih ve coğrafya öğretmenleri kendi alanlarının eğitimsel amaçlarıyla ilgili dünyada meydana gelen gelişmelerden hizmet İçi kurslar aracılığıyla haberdar edilmelidir.
- Tarih ve coğrafya öğretmenlerine, sosyal bilimlerin ve kendi alanlarının eğitimsel amaçlarının, lise öğrencilerine nasıl kazandırılabilceği konusunda hizmet İçi eğitim verilmelidir.
- Tarih ve coğrafya öğretmenleri, sosyal bilimler ve kendi alanlarının öğretim yöntemleri hakkında dünyada meydana gelen gelişmelerden haberdar edilmeli ve yeni yöntemlerin nasıl kullanılabilceği konusunda hizmet İçi eğitime tabi tutulmalıdırlar.

Ülkemizde sosyal bilimler öğretiminin amaçlarının geliştirilmesi ve bu alanın amaçlarının öğrencilere daha iyi nasıl aktarılabilceği konusundaki bilimsel çalışmalar teşvik edilerek desteklenmelidir.

Kaynaklar:

- Demircioğlu, İ. H. (2002), 'Öğretim Stratejileri', *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi*, (Ed; C. Öztürk ve D. Dilek), Ankara, Pegem A.
- Drever, E. (1997), *Using Semi-Structured Interviews in Small-Scale Research*, Edinburgh, The Scottish Council for Research in Education.
- Erden, M. (1998), *Öğretmenlik Mesleğine Giriş*, İstanbul, Alkım Yayınevi.
- Hydan, T. (1993), 'The Chemistry of History Lessons. Teacher Autonomy and The Reform of National Curriculum History' *Welsh Historian*, s. 7-10.
- M.E.B. (1992), 27.03.1992 Tarih ve 2357 Sayılı Tebliğler Dergisi.
- M.E.B. (1993), *Tarih 1-2 Programları*, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınlar Dairesi.
- Özoğul, S. Ç. (1987), 'Ortaöğretim Kurumlarında Sosyal Bilimler Öğretimine Genel Bir Bakış ve Ülkemizdeki Durum' *Ortaöğretim Kurumlarında Sosyal Bilimler Öğretimi ve Sorunları*, (Türk Eğitim Derneği V. Öğretim Toplantısı 13-14-15 Mayıs 1987), Yayına Hazırlayan, O. Nuri Poyraz, Türk Eğitim Derneği Öğretim Dizisi No: 5, s.3-47.
- Paykoç, F. (1987), 'Ortaöğretim Kurumlarında Sosyal Bilimler Öğretiminde Karşılaşılan Başlıca Sorunlar', *Ortaöğretim Kurumlarında Sosyal Bilimler Öğretimi ve Sorunları*, (Türk Eğitim Derneği V. Öğretim Toplantısı 13-14-15 Mayıs 1987), Yayına Hazırlayan, O. Nuri Poyraz, Türk Eğitim Derneği Öğretim Dizisi No: 5, s.245-298.
- Paykoç, F. (1991), *Tarih Öğretimi*, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, Açık Öğretim Fakültesi Yayınları.
- Richardson, V. (1996), 'The Role of Attitudes and Beliefs in Learning to Teach' *Handbook of Research on Teacher Education* (Ed; J. Sikula, T. J. Buttery, E. Guyton), Newyork, Simon & Suchuster Macmillan, s. 102-119.
- Rogers, P. J. (1990), *History: Why, What & How*, London, The Historical Association Publication, Number 60.
- Sönmez, V. (2001), *Program Geliştirmede Öğretmen El Kitabı*, Ankara, Anı Yayıncılık.
- Sproull, N. L. (1988), *Handbook of Research Methods: a guide for practioners and students in the social sciences*, London, The Scarecrow Press.
- Watts, R. ve Grosvenor, I. (1995), 'Progression in Children's Learning of History' *Crossing The Key Stages of History*, (Ed; R. Watts ve I. Grosvenor), London, David Fulton, s.24-43.

History And Geography Teachers' Perceptions of the Objectives of Social Science Teaching (Example of East Black Sea Region)

Assoc. Prof. Dr. İsmail H. DEMİRCİOĞLU*

Abstract: The purpose of this paper is to examine the perception of history and geography teachers about the objectives of social sciences teaching and the general objectives of history and geography teaching. The study carried out in the East Black Sea region of Turkey. In order to seek the perceptions of teachers, structured interview was used and 168 history and geography teachers participated the study. In the light of the research, it appears that history and geography teachers have not been able to keep up with recent and contemporary changes, regarding the educational objectives of social sciences teaching, taking place in the world.

Key Words: Social Science Teaching, History and Geography Teaching, The perceptions of Teachers

* Blacksea Technical University, Faculty of Education / TRABZON
demircioglu61@yahoo.com

Взгляд Учителей Истории и Географии на Цели Преподавания Социальных Наук

Исмаил Х. ДЕМИРДЖИОГЛУ*, к.н.,
доцент

Резюме: В этой статье сделана попытка показать мнение учителей истории и географии, работающих в Орду, Гиресун, Трабзон, Ризе и Артвин, о целях преподавания социальных предметов. В исследовании соблюдался подход к теме с качественной точки зрения и был применен метод собеседования. К этой работе, проводившейся в 5 центральных городах Караденизского района, были привлечены 168 учителей истории и географии. В результате выяснилось, что большинство опрошенных учителей имеет недостаточные сведения о целях обучения социальных наук. К тому же, пронаблюдалось, что учителя истории и географии не в силах следить за мировыми изменениями в своей сфере.

Ключевые слова: преподавание социальных предметов, преподавание истории и географии, мнения учителей

* Караденизский Технический Университет, Педагогический Факультет — ТРАБЗОН
demircioglu61@yahoo.com

Arap Kaynaklarında Timur

Araş. Gör. Musa Şamil YÜKSEL*

Özet: Timur ile ilgili kaynakların çoğunluğu Farsça olmakla birlikte, dönemin Arapça kaynaklarında da kendisi hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Bu çalışmada, sadece Arap tarihçilerinin eserlerine dayanılarak Timur'un bir tasviri çizilmiştir. Doğumundan ölümüne, dış görünüşünden kişiliğine, günlük hayatından hakimiyet anlayışına kadar birçok özelliğini daha iyi ortaya koyabilmek için, Timurla bizzat görüşen veya kendisiyle aynı dönemde yaşayan Arap tarihçilerinin eserlerinden faydalanılmıştır.

Ahahtar Kelimeler: Türk tarihi, Timur, Arap kaynakları, Memlûk kaynakları

Giriş

1336 yılında Mâverâünnehr'de doğan Timur, 1360 yılındaki siyasi faaliyetleriyle tarih sahnesinde ilk olarak görünmeye başlar. Timur'un tarihte önemli bir yer edinmeye başlaması, onun 1371'de Semerkand'a hakim olmasından sonradır. Kısa sürede İdil nehrinden, Ganj nehrine, Tanrı dağlarından İzmir ve Şam'a kadar büyük bir coğrafya üzerinde büyük bir devlet kurmuştur. Yaptığı savaşlarda hiç yenilgi yüzü görmeyen ve "Sâhip-Kırân" lakabı alan bu büyük Türk hükümdârı ve onun devleti hakkında bilgi veren kaynakların çoğunluğu şüphesiz Farsça kaleme alınmıştır. Bununla birlikte Arapça kaynaklarda da onun hakkında çeşitli kayıtlar bulunmaktadır. Yerli ve yabancı araştırmacılar dönemin Farsça kaynaklarının çoğunu ve Arapça kaynakların bir bölümünü inceleyip değerlendirerek, Timur ve devleti hakkında çeşitli eserler ortaya koymuşlardır.¹ Fakat, sadece Arap kaynaklarına dayanılarak Timur üzerine yapılmış çalışmalar sınırlı seviyededir.² Bu nedenle, çalışmamızda Timur ile bizzât görüşen, Timur ile aynı dönemde yaşayan ve Timur'un ölümünden kısa bir süre sonra eser kaleme alan Arap tarihçilerinin eserlerini inceleyerek, sadece Arap tarihçilerinin gözüyle Timur'un nasıl birisi olduğunu ortaya koymaya çalıştık.

* Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi / İZMİR
musasamil@yahoo.com

Çalışmamızda yararlandığımız Arapça kaynaklarda, Timur'un doğum tarihi, kendisinin veya rakiplerinin ordusundaki asker sayısı ve savaşlarda ölenlerin sayısı gibi, bazı bilgilerin şimdiki kadar kabul edilenlerden farklı olduğu görülecektir. Bu bilgileri, doğruluğunu sorgulamadan kullanmamız, çalışmamızda Timur'u sadece Arap kaynaklarına dayanarak tasvir etmek istememizden kaynaklanmaktadır. Bu farklılıklar üzerinde ayrıntılı olarak durulmamış, bazıları metin içerisinde veya açıklamalar kısmında gösterilmiştir.

Timur'un Dünya'ya Gelişi ve Soyu

Arap kaynaklarına göre 728 (1327-1328)³ yılında Mâverâünnehr'in Keş şehrine bağlı Hoca Ilgar köyünde dünyaya gelen Timur, Barlas kabilesine mensup olan Turagay'ın oğlu idi (*İbn Arabşah, 1986: 39, 47; İbn Tagrîbirdî, 1956, XII: 254-255; İbn Hacer, 1998, I: 17; İbn Kâdı Şuhbe, 1997, IV: 428-429*). Timur'un soyu ile ilgili olarak kaynaklarda iki farklı görüş hakimdir: Bu görüşlerden birincisine göre Timur asil bir soya mensuptu; yani babası Herat sultanı Hüseyin'in emirlerinden ve devlet erkanından birisiydi, annesi ise Cengiz Han soyundan gelmekteydi (*İbn Arabşah, 1986: 45; İbn Tagrîbirdî, 1956, XII: 255; İbn Hacer, 1998, I: 17; İbn Kâdı Şuhbe, 1997, IV: 429*). İkinci görüşe göre, Timur'un babası, Sultan Hüseyin'in emirlerinden biri olmadığı gibi, aksine ayak takımından birisiydi⁴ ve dolayısıyla Timur da soylu bir kişi değildi (*İbn Arabşah, 1986: 45; İbn Tagrîbirdî, 1956, XII: 255; İbn Hacer, 1998, I: 17*). İbn Haldûn da Timur'un Cengiz Han soyundan geldiğini söylemekle birlikte, soyunun Cengiz Han'a nasıl ulaştığını bilmediğini ifade etmektedir (*İbn Haldûn, 1999, V/5: 470, 493, 515*). Timur gerçekten Cengiz Han soyundan gelmiş olsaydı, Timur'un idareyi nasıl ele geçirdiği anlatılırken de ifade edileceği üzere, tahta Cengiz Han soyundan birisini oturtmak ve ülkeyi onun adına yönetmek ihtiyacı hissetmezdi. Timur'un Cengiz Han ile aynı soydan geldiğini göstermek amacıyla sahte bir soy kütüğü düzenlendiği de araştırmacılar tarafından ortaya konulmuştur (*Barthold, 1997: 14-15; Aka, 1991: 4; 1994: 5-6*). Ayrıca, Timur'un "Han" ünvanı kullanmayıp Mâverâünnehr bölgesine hâkim olduktan bir süre sonra Moğol hükümdârının kızı ile evlenmesi⁵ ve bundan dolayı "Gürgân" (Han Güveyisi) lâkabını alması da onun Cengiz Han Soyundan gelmediğinin bir diğer delilidir (*İbn Arabşah, 1986: 46; İbn Hacer, 1998, I: 19; İbn Kâdı Şuhbe, 1997, IV: 429*).

Timur'un İdareyi Ele Geçirmesi

Timur'un idareyi ele geçirmesi ile ilgili olarak Arap kaynaklarında geçen ifadeler başlıca iki görüş altında toplanabilir. İbn Arabşah, İbn Tagrîbirdî ve İbn

Hacer'in cümlelerini birinci görüş olarak şu şekilde ifade etmenin yerinde olacağı kanaatindeyiz: Timur 771 (1370) yılında Sultan Hüseyin'i Semerkand'da öldürerek Cengiz Han soyundan gelen Suyurgatmış (Surgatmış)'ı tahta oturttu ve kendisi de "el-Emir el-Kebir" lakabını alarak idareyi ele aldı⁶ (*İbn Arabşah, 1986: 56; İbn Tagribirdî, 1956, XII: 257-258; İbn Hacer, 1998, I: 19*). İbn Haldûn ve es-Sehavî ise, Timur'un Cengiz Han soyundan gelen Mahmud isimli bir çocuğun annesi ile evlenerek, bu çocuğu tahta oturttuğunu ve onun adına ülkeye hâkim olduğunu belirtmektedirler (*İbn Haldûn, 1999, V/5: 515, 521; 1979: 403-405; es-Sehavî, (tarihsiz), III: 46*). Bu iki görüşten birincisi, Timur'un tahta çıkmasını daha doğru ifade etmektedir. Ama buradan ikincisinin yanlış olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Bize göre, ikinci görüşün çıkış noktası Timur'un Suyurgatmış'tan sonra Han olarak ilân ettiği Çağatay soyundan gelen, kendisinin Suriye ile Anadolu seferi sırasında yanında bulunan ve Anadolu seferinden dönerken ölen Mahmud Han'dır (*el-Makrîzî, 1997, VI: 52; İbn Hacer, 1994, II: 226; es-Seyrafi, 1970, I: 457*); Timur'un bir kukla han adına ülkeye hakim olduğunu bilen İbn Haldûn ve es-Sehavî, belki de Suyurgatmış'tan habersiz olarak, Timur'un o anda tahta oturmakta olan Mahmud Han'ın annesi ile evlendikten sonra ülkeye hakim olduğunu ifade etmişlerdir. Timur'un Mahmud Han'ın annesi ile evlenip evlenmediği ya da onu haremine alıp almadığı ayrı bir tartışma konusudur.

Timur'un Dış Görünüşü

Timur'un dış görünüşü hakkında Arap kaynaklarında doyurucu bilgiler mevcuttur. Bu bilgilere göre, Timur'un boyu uzun, vücudu heybetliydi. Omuzları geniş, başı büyük ve alnı geniştir. Elleri ve ayakları iri, kol ve bacakları ise oldukça uzun ve kalındır. Görünüşü acayip ve ürkütücü olan Timur'un, suratı oldukça asık, sağ eli felçli ve sağ ayağı da topaldır (*İbn Arabşah, 1986: 126, 450-451; İbn Tagribirdî, 1956, XIII: 162; İbn Kâdi Şuhbe, 1997, IV: 438; es-Sehavî, (tarihsiz), III: 49; İbn İyâs, 1983, I/2: 618-19, 709; el-Kalkaşandî, 1987, VII, 330*). Gençliğinde yol kesip, suç işlediği günlerden birinde, koyun çalarken bir çoban tarafından omzundan ve kalçasından vurularak topal kaldığı için "Lenk" (Topal) lakabını almıştı (*İbn Arabşah, 1986: 42, 44; İbn Tagribirdî, 1956: XII, 255; İbn Hacer, 1998, I: 17; İbn Kâdi Şuhbe, 1997, IV: 429*). İbn Haldûn ise, Timur'un kendisine söylediğine göre, topal olmasına sebep olan bu ok yarasını gençliğinde yapmış olduğu bir baskın sırasında aldığını ifade etmektedir (*İbn Haldûn, 1979: 428*). Bu nedenle kendisine Farsça "Timurlenk", Türkçe "Aksak Timur" denilmekteydi (*el-Kalkaşandî, 1987, VII: 330*).

Kırmızıya çalan beyaz bir teni, parlayan gözleri, uzun ve düz bir sakalı olan Timur'un sesi de oldukça gürdü (*İbn Arabşah, 1986: 451; İbn Kâdı Şuhbe, 1997, IV: 438; es-Sehavî, (tarihsiz), III: 49; İbn Tagrîbirdî, 1956, XIII: 162*). İbn İyâs'ın "yuvarlak ve ak düşmüş bir sakala sahipti" ifadesine dayanılarak (*İbn İyâs, 1983, I/2: 619*) kendisinin ilerleyen yaşlarda sakalının kesim şeklini değiştirdiğini söylemek mümkündür.

Seksen yaşlarına gelmiş olmasına rağmen gücü kuvveti yerinde ve oldukça çevik olan, oturup kalkarken hiçbir yere dayanma ihtiyacı hissetmeyen ve hatta namazlarını ayakta kılan Timur (*İbn Arabşah, 1986: 216, 451; es-Sehavî, (tarihsiz), III: 49-50; İbn Tagrîbirdî, 1956, XIII: 162; İbn Kâdı Şuhbe, 1997, IV: 437; İbn Şihne, 1873: 218-219*) gerçek yaşımı hiç göstermezdi. Nitekim, 11 Rebî'ül-evvel 803 (30 Ekim 1400) tarihinde Halep'i aldığı zaman, âlimlere yaptırdığı tartışma sırasında İbn Şihne'ye "Bugün 75 yaşıma bastım" demiş (*İbn Şihne, 1873: 218*) ve Halep'ten hemen sonra fethettiği Dımaşk'ta görüşmüş olduğu İbn Haldûn ise kendisi için "60 ile 70 arası bir yaşta" ifadesini kullanmıştır (*İbn Haldûn, 1979: 428*). Sağ bacağının topal olması nedeniyle kısa mesafelere bacağına sürükleyerek yürüyen ve uzun mesafelere adamları tarafından taşınan Timur, atına binmek istediği zaman, yine adamlarının omuzlarına alınmak suretiyle atına bindirilirdi (*İbn Haldûn, 1979: 428; İbn İyâs, 1983, I/2: 619, 709*).

Timur'un Kişiliği ve Askerî Yönü

Kendine zararı dokunsa bile doğruluktan asla vazgeçmeyen, yalandan ve yalan söyleyenden nefret eden Timur'un, sürekli olarak parmağında taşıdığı yüzüğüne "rastî, rustî" (kurtuluş doğruluktur) ibaresini nakşetmiş olması (*İbn Arabşah, 1986: 451; İbn Tagrîbirdî, 1956, XIII: 163*) ve yazdığı mektupların sonuna da aynı ibareyi içeren damgasını vurması (*el-Kalkaşandî, 1987, VII, 330*), doğruluğa ne kadar çok önem verdiğinin bir göstergesiydi. Aynı zamanda ciddi, kararlı, sert ve otoriter bir şahsiyete sâhip olan bu hükümdar, kafasına koyduğu bir işi mutlaka yapar ve emirlerinin kesinlikle yerine getirilmesini isterdi. Emrine en ufak muhalefette bulunanın kanını mübah görür ve hiçbir şey onu kararından vazgeçiremezdi. Böylelikle şahsiyetinin zedelenmesine asla izin vermezdi (*İbn Arabşah, 1986: 452; İbn Tagrîbirdî, 1956, XIII: 163; İbn Kâdı Şuhbe, 1997, IV: 429, 438; es-Sehavî, (tarihsiz), III: 49*). İbn Arabşah'ın onun hakkında yazmış olduğu şu cümleler, kendisinin bu özelliğini çok daha iyi anlatmaktadır: "Azminin derecesiyle, hedeflediği şeye karşı gösterdiği kararlılık ile plânladığı şeyler hususunda kendisine ters düşen ve muhalefet edenlere karşı tavrıyla ilgili olarak anlatılır ki: Ordusuyla Hindistan'a

yöneldiği zaman, karşısına bir kale çıktı. Bu kale, o kadar yüksek ve o kadar muhkemdi ki, güneş tam tepedeyken sanki onu alından öpüyor, bulutlardan yağın yağmur sanki onun pınarlarından akıyor ve Keyvan Yıldızı gece yolculuğunda bu kaledekilere hizmet ediyordu. İçinde ise küçük ama cesur bir Hintli topluluk vardı. Bunlar ailelerini ve endişe duydukları değerli mallarını ulaşılması güç yerlere taşımışlar ve yanlarında işe yarayacak hiçbir şey bırakmamışlardı. Bu kaleye giden ne bir yol ne de etrafında gece gündüz kalınabilecek herhangi bir yer vardı. Kale öyle bir tepedeydi ki, kendisine doğru gelenlere tamamen hâkimdi ve onlara hiç zorlanmadan karşı koyabiliyordu. Timur, bu kaleyi kuşatmadan ve onu etkisiz hale getirmeden geçip gitmeyi kabul etmedi. ‘Zâten akıllı ve tecrübeli insan arkasında düşmanına sığınabileceği bir yer bırakmayan kimsedir’. Böylece Timur’un adamları uzaktan kaledekilerle çatışmaya başladılar. Kaledekiler rahatlıkla karşı koyuyorlar ve kaleden kolaylıkla her türlü silahla ateş ederek Timur’un askerlerinden her gün birçok adam öldürüyorlardı. Bu kuşatma günlerinden birinde yağmur yağdı ve bu durumda adamlarının ne yaptıklarını merak ederek atına binen Timur, onların çamur içindeki hallerini hiç beğenmedi. Hemen emirlerini çağırarak kendilerine küfür edip azarladı ve şöyle dedi: ‘Ey nankörler, ey haram yiyenler! Benim çeşit çeşit nimetlerimden istifade ediyor ve düşmanlarıma karşı gevşeklik gösteriyorsunuz! Allah size verdiğim nimetleri haram kılsın ve yaptığınız nankörlüğün cezasını versin! Ey işinin hakkını vermeyen, nimetlere nankörlük eden ve cezayı hak eden himmetsizler! Sizler, sultanların boyunlarına benim ayaklarımınla basmadınız mı? Benim iyiliklerim ve ihsanlarımın kanatlarıyla dünyanın ufuklarına uçmadınız mı? Birçok memlekette benim devletimin koruması altında hâkimiyet sürülerinizi otlatmadınız mı? Size sağ elimle hayrı sererken sol elimle üzerinizden şerri defetmedim mi?’ Timur bunları söylerken emirleri başlarını öne eğmişler ve hiçbir cevap verememişlerdi. Bunun üzerine iyice sinirlenen Timur, az kalsın sinirinden ölüyordu. Kılıcını çekti, beride bulunan esirlerin tepesinde sallamaya başladı. Emirlerinin başları eğilmiş, zelil ve perişan bir haldeydiler. Sonra kendine hâkim olmaya çalıştı ve oynamak için satrancını istedi. Bu sırada yanında Muhammed Kavcin adında çok özel konuma sahip birisi vardı ki, bu zat bütün vezirlerden önde gelmekteydi ve tüm emirlerden daha üstündü. Mübarek bir mizacı olan bu kişinin sözü dinlenir ve görüşü kabul edilirdi. Emirler kendisinden araya girerek ricacı olmasını ve bu problemi çözmesini istediler. Muhammed Kavcin de bu istekleri kabul edip, krizi bizzat çözeceğine dair söz verdi ve fırsat kollamaya başladı. Bu arada Timur kaleyle ilgili düşüncelerini söylüyor ve çevresindekilerin fikirlerini almaya çalışıyordu. Ancak herkes Timur’un ileri sürdüğü düşünceyi kabul edip onun- kine benzer fikirler ileri sürmeye çabalıyordu. Derken Muhammed Kavcin

konuşmaya başlayıp: ‘Allah efendimiz Emir’in ömrünü uzatsın ve kendisine, görüşleri ve bayrağı altında her türlü kaleyi fethetmeyi nasip etsin. Farz etsin ki, bu kaleyi aldık. Ancak bu fetih, bizden birçok güçlü ve kuvvetli insanın ölümüne mal olursa buna değer mi? Bu menfaat bu zahmeti karşılar mı?’ dedi. Timur onun konuşmasına hiç aldırmadan ve cevap vermeden Merkedârilerden Herimelik adında birisini çağırttı. Zebellah gibi olan bu adam çok çirkin, aynı zamanda da oldukça pis ve iğrenç idi. Öyle ki, katran bile onun içtiği çorbaya nazaran süt gibi tertemizdi. Timur’un emriyle Muhammed Kavcin’in elbiseleri bu adama, onun elbiseleri de Muhammed Kavcin’e giydirildi ve ardından Timur, Muhammed Kavcin’in defterlerini ve mübaşirlerini isteyerek, canlı cansız ve mülk-akar tüm mallarını, bahçelerini, köylerini, vakıf mallarını, atlarını, develerini, katırlarını, hizmetçilerini, cariyelerini ve hatta eşlerini de alıp bu pis adama verdi. Ardından da ‘Allah’a ve ayetlerine, sözlerine ve sıfatına, arz ve semasına, bütün peygamberlere ve mucizelerine, tüm velilere ve kerâmetlerine ve kendi başıma yemin ederim ki, herhangi bir kimse Muhammed Kavcin ile yer içer, onunla yürür ve arkadaşlık eder, ona gider ya da onu yanına alır veya kendisiyle ilgili mazeret bildirir ve bana aracı olarak gelirse o kişiyi de onun gibi yaparım’ dedi ve Muhammed Kavcin’i huzurundan kovdu. Tüm nimetleri ile malları elinden alınmış ve onları insanların en zelilinin üzerinde görmüş olan Muhammed Kavcin bu halde ömrünü devam ettirdi. Artık ölüm bile ona böyle bir hayattan daha tatlı, yaşadığı her an bin kılıç darbesinden daha acı geliyordu” (*İbn Arabşah, 1986: 459-462*).

Kendisine muhalefet eden ve emrini yerine getirmeyenlere karşı tavrı böylesine sert ve acımasız olan Timur, her sözünün bir emir olarak algılanmasından hoşlanır ve verdiği emirlerin derhal yerine getirilmesini isterdi. Bu özelliği ile ilgili olarak İbn Arabşah’tan nakledeceğimiz şu cümleleri oldukça ilginçtir: “Çıkmış olduğu bir sefer esnasında, uykusuzluk ve uzun sefer yorgunluğundan dolayı boynu yana doğru bükülmüş ve uyuklar halde olan, ama kendisine kızmak bir yana söz bile söylenemeyecek durumdaki bir askerini uzaktan gören Timur öylesine ‘Ya, bunun kellesini vuracak kimse yok mu?’ dedi ve başka bir şey söylemedi. Bu sırada huzurunda bulunan ‘Allah’ın azap elbisesi giydirdiği ve merhamet koklatmadığı’ Devlet Timur adındaki meşhur emiri hemen yerinden kalkarak o askerinin boynunu uçurdu ve Timur’un önüne koydu. Bunun üzerine Timur ‘Yazıklar olsun sana, bu ne feci bir durumdur! Bu kelle nedir?’ dedi. Emir de ‘Senin uçurulmasını buyurduğum kelledir’ diye cevap verince, bu ifade Timur’un çok hoşuna gitmiş ve emrinin en ufak bir işaretle yerine getirildiğine çok sevinmişti” (*İbn Arabşah, 1986: 479*).

Emirlerinin uygulanması konusunda böylesine hassas olan Timur için, âlimlerle yaptığı tartışmaları anlatılırken de bahsedileceği üzere Halep'teki tartışma meclisinin baş kahramanı olan, İbn Şihne'nin şu ifadesi de oldukça dikkat çekicidir: "Timur, Halep'e tayin ettiği emirlerine ben [İbn Şihne] ve Kadı Şerafeddin için 'Bu iki adamı kendinizden bilin. Onlara iyilikte bulunun, ihtiyaçlarını karşılayıp ulûfe bağlayın ve arkadaşlarına da eziyet etmeyin. Bu ikisini kalede bırakmayın ve Sultaniye medresesine yerleştirin' dedi. Dediklerinin hepsi yerine getirildi ama bizi kaleden indirmediler ve Halep'teki hüküm sâhibi Emir Musa b. Hacı Togay bu durumu, 'Sizin adınıza endişe duyuyorum, çünkü Timur bir kötülük emrettiği zaman hiç unutmaz, peşini takip eder ve hemen bu emri yerine getirilir; ama bir iyilik emredince peşini takip etmez ve emrettiği kimsenin insiyatifine kalır' diyerek açıkladı" (*İbn Şihne*, 1873: 222-224). Bu cümleleri İbn Arabşah da eserinde aynen nakletmektedir (*İbn Arabşah*, 1986: 219).

Disiplinsizliğe hiç tahammülü olmayan ve en ufak bir hatayı affetmeyen Timur, şakadan hoşlanmaz ve uzak yakın herkese karşı ciddiyetini korurdu. Bu özelliği ile ilgili olarak verilebilecek en iyi örnek, "Ondördündeki dolunay ve batışından önceki güneş kadar güzel" olan eşi Çolpan hakkında bir söylenti duyduğu zaman buna kulak kapatmaması, aksine onu hemen öldürmesidir. Çünkü Timur için burada önemli olan duyduğunun gerçek dışı olup olmadığı değil, o sözün bir kere söylenmiş olmasıydı (*es-Sehavî*, (tarihsiz), III: 49; *İbn Arabşah*, 1986: 178, 451, 454, 466; *İbn Tagribirdî*, 1956, XIII: 162-163).

Müthiş bir sezgi gücüne, derin bir sağduyuya sâhip olan Timur'un bu özelliklerine bir de doğru mantık yürütme özelliği eklendiği için asla yanılmaz ve görüşlerinde devamlı isabet ederdi. Bir liderde bulunması gereken bu özelliğinden dolayı insanlar kendisine güven duyar ve onu sürekli takip ederlerdi (*İbn Arabşah*, 1986: 361, 451-452, 457; *İbn Tagribirdî*, 1956, XIII: 162-163; *es-Sehavî*, (tarihsiz), III: 49; *İbn Kâdi Şuhbe*, 1997, IV: 429, 438). Çok iyi tahkim edilmiş olan Sivas önlerine geldiği zaman, askerlerine "Bana, bu kaleyi 18 günde fethetmemizi sağlayacak hileyi söyleyin" demesi ve gerçekten tam 18. gün şehri ele geçirmesi (*İbn Arabşah*, 1986: 457; *İbn Kâdi Şuhbe*, 1997, IV: 429, 433) yukarıda da saydığımız özelliklere sahip olduğunun bir göstergesidir.

Böylesine büyük bir ileri görüşe sahip olan Timur'un, aynı zamanda kıvrak bir zekası ve hazır cevap bir kişiliği vardı. Bir bakışta idrak eder, işaretleri hemen anlar; doğru ile yanlış, gerçek fikrini söyleyenle dalkavukluk yapanı anında ayırt ederdi (*İbn Arabşah*, 1986: 451-452; *İbn Tagribirdî*, 1956, XIII: 163; *İbn Hacer*, 1998, I: 17). Bu nedenle de hayatında sadece iki kez aldatılmıştır. Bunlardan ilki 797 (1394-1395) yılında Emir İdigu (Edigey) tarafından Deşt-i Kıpçak'ta gerçekleştirilmiş ve Timur aldatıldığını fark edince öfkesinden zapt

edilemez hale gelmiş ve sinirden ellerini ısırıp, bir daha dönmek üzere Deşt-i Kıpçak'ı hemen terk ederek Semerkand'a dönmüştür (*İbn Arabşah, 1986: 147. Emir İdigu'nun Timur'u nasıl kandırdığı için bk. İbn Arabşah, 1986: 145-146*). İkinci kez ise Cemâziyelâhir 803 (Ocak 1401)'de Dimaşk'ı aldığı zaman İbn Haldûn tarafından kandırılmıştır (*İbn Haldûn, 1979: 412-416. Bu konu için ayrıca bk. Yüksel, 2001:100-102*).

Böylesine hırslı olan bu büyük hükümdâr asla pişmanlık duymaz ve hayata daima iyimser bakardı. Mutluluğunu gayet ağırbaşlı bir şekilde yaşar, duygularını asla dışarı vurmazdı. Sözelimi, görünüşte bir işten kaçınır gibi davranır, fakat içinden o işin olmasını ister ve bunu da kimseye hissettirmezdi (*İbn Arabşah, 1986: 128, 451, 457; İbn Tagribirdî, 1956, XIII: 163*). Timur'un bu özelliğiyle ilgili verilecek en güzel örnek, Şiraz'da Şah Mansur ile yaptığı savaşta haremünün içine saklanarak bu cesur savaşçıdan kurtulan Timur'un, bu mücadelenin sonunda galip gelmesi ve Şah Mansur'u öldürülenler arasında bulamayınca da çok sinirlenmesi, fakat az sonra bir adamı Şah Mansur'u yakalayıp kafasını keserek ve kendisine getirince, Şah Mansur'un kafasını gören Timur'un, sevindiği halde üzülmüş gibi görünerek, Mansur'un kellesini getiren askerin boynunu vurdurmasıdır (*İbn Hacer, 1998, I: 320; İbn Tagribirdî, 1956, XII: 261*).

Sebatkâr olması, karşılaştığı problemleri hemen çözmesi kişiliğini daha da derinleştiriyordu. Askerî yönü anlatılırken de ifade edileceği üzere İbn Arabşah'ın deyişi ile "Kaplan tabiatlı ve aslan duruşlu" olan Timur, cesur ve kahraman insanları bir anda aslan gibi parçalar ve kendisine kibir gösterene haddini bildirmeden, karşısında dikleneneni ise rezil etmeden duramazdı (*İbn Arabşah, 1986: 382, 451, 456; İbn Tagribirdî, 1956, XIII: 163*). Ankara savaşında Yıldırım Bâyezid'i esir aldıktan sonra kendisine yaptığı muamele güzel bir örnektir: Savaşın sonuna getirilen Bâyezid'i azarlamış, harem, maiyeti ve hizmetçilerini tutuklayıp onlara el uzatmıştı. Ayrıca her gün Bâyezid'i huzuruna getirerek onunla eğlenip onu lâf ile kızdırmış ve düzenlediği içki âlemlerine Bâyezid'i zincire vurulmuş halde getirterek, Bâyezid'in kadınları, kızları ve cariyelerine bu âlemde hizmet ettirip şarap dağıttırılmış, bunu gören Bâyezid'in dünyası kararmıştır (*İbn Arabşah, 1986: 337-340; İbn Hacer, 1994, II: 228; İbn Kâdi Şuhbe, 1997, IV: 293, 435; İbn Tagribirdî, 1956, XII: 268*). Timur'un bu hareketleri yapmasındaki amaç, daha önce Bâyezid'e göndermiş olduğu mektuba karşılık aldığı cevap mektubunun sonunda "... Biliyorum ki, bu söz seni ülkeme getirir, eğer gelmezsen zevcelerinin 3 talakla boş olsun, şayet gelir de ben seninle savaşmaz ve senden kaçarsam kendi eşlerim 3 talakla boş olsun" diye yemin eden Bâyezid'e bu sözlerini hatırlatmaktı. Çünkü, İbn Arabşah'ın ifadesine göre, kadın adı anmak ve kadın

üzerine yemin etmek Türk ve Çağatay boylarının törelerine göre çok büyük bir ayıp sayılmaktaydı (*İbn Arabşah, 1986: 313, 340*).

Bu büyük fatihin askerî yönü ve dehası incelenmeden kişiliğinin tam olarak ortaya konulamayacağı bir gerçektir. Çünkü onun hayatı hep askerî mücadeleler ve savaşlarla geçmiştir ve o kendisini seferlerine adamıştır. 80 yaşlarına gelmiş olmasına rağmen 807 (1405) yılında Çin'e sefere çıkmış ve bu sefer sırasında da vefat etmiştir.

Eşi ve benzeri görülmeyen bir cesaret ve azme sahip olan Timur, cesur ve kahraman kimseleri severdi. Heybetli bir kahraman ve büyük bir savaşçıydı. Ölümünden asla korkmaz ve daima ordusunun önünde giderdi. Ansızın bir saldırıya uğradığı zaman, sanki böyle bir saldırıyı bekliyormuş gibi derhal karşı koyardı (*İbn Arabşah, 1986: 77, 200, 451, 457; İbn Hacer, 1998, I: 17; İbn Tagribirdî, 1956, XII: 256; İbn Kâdı Şuhbe, 1997, IV: 429, 438; es-Sehavî, (tarihsiz), III: 49*). Daha önce de belirttiğimiz gibi, kurnazlıkta eline kimsenin su dökemeyeceği Timur, harp hilelerini herkesten iyi bilir, düşmanları bu yüzden kendisinden çok çekinirlerdi. Bu özelliği sayesinde en muhkem kale ve şehirleri hemen fetheder, en güçlü orduları kolaylıkla mağlup ederdi (*İbn Arabşah, 1986: 85, 126, 160, 200, 320, 351, 361, 456; İbn Hacer, 1994, II: 225; el-Makrîzî, 1997, VI: 47; İbn Tagribirdî, 1956, XII: 223, 253; es-Sehavî, (tarihsiz), III: 49; es-Seyrafi, 1971, II: 209; İbn İyâs, 1983, I/2: 606, 619, 710*). Sayılamayacak kadar çok olan örneklerinden birkaçını verecek olursak, Timur'un askerî dehası daha iyi anlaşılacaktır: 800 (1397-1398) yılında Hindistan seferi sırasında atları, Hint ordusundaki fillerden ürken ve ordusu yenilmek üzere olan Timur, hemen dehasını konuşdurup üçgen şeklinde, demirden çatallar yaptırıp bunları geceleyin fillerin yolu üzerine attırır,⁷ sabah olup savaş düzeni alınca askerlerine geri çekilmelerini emreder, düşman askerleri hezime uğradıklarını zannederek onları takibe başlar ve demir çatalların atıldığı bölgeye gelince bu çatallara basan filler acıdan ürkip geriye dönerek kendi adamlarını ezerler ve onların yenilmelerine neden olurlar (*İbn Arabşah, 1986: 164-166; İbn Hacer, 1994, II: 9-10; İbn Tagribirdî, 1956, XII: 262-263*). Yine Hindistan'daki bir muharebede Timur adamlarına 500 deve yükü kamy getirir, içlerine yağ doldurtup fitil yerleştirterek filler yaklaşıncaya bunları ateşleyip fillerin üzerine atmalarını emreder ve filler yanan yağların alevinden ürkererek kaçır, Timur da böylece galip gelir (*İbn Arabşah, 1986: 166-167; İbn Tagribirdî, 1956, XII: 262*).

Konuyla ilgili diğer bir örnek de kendisinin Dimaşk'ı ele geçirmesiyle alâkaldır: "Timur Dimaşk'ı kuşattığında, çok sağlam surlara sahip ve çok güçlü bir şehir olan Dimaşk'ın halkı kendisine çok iyi mukavemet göstermiş, hatta 1.000 kadar

Timurlu askerini de öldürmüş ve Timur şehri almaya muvaffak olamamıştır. Bunun üzerine, Timur hemen bir hile planlayarak iki adamını göndermiş ve şehirdekilere ‘Emirimiz sulh istiyor, akıllı birini gönderin de sulhu konuşalım’ dedirtmiş, emirleri ile ihtilafa düşen Sultan, Dımaşk’ı kendi kaderine terkederek Mısır’a dönmüş olduğu için başsız kalan ve ne yapacağını bilemeyen Dımaşk halkı en sonunda Kâdi’l-kudat İbn Muflih’i Timur’a elçi göndermiştir. Timur çok kurnaz davranıp İbn Muflih ile çok yumuşak bir dille konuşmak suretiyle kendisine ‘Bu şehir peygamberler ve sahabeler şehridir. Ben de çocuklarımın ve kendimin sadakası olarak bu şehri Allah Resûlü’ne (SAV) bağışlıyorum. Eğer Dımaşk nâibi Sudun elçimi öldürmeyip beni kızdırmasaydı buraya gelmeyecektim. Zâten Sudun’u yakaladım ve o şu an elimde esir. Geliş amacım sadece buydu ve şimdi yalnızca geri dönmek istiyorum. Ama bana sunulacak *dokuzât*⁸ almadan gitmem’ diyerek İbn Muflih’i kandırmıştır. Timur’un bu sözlerine kanan İbn Muflih şehre dönünce Dımaşk halkına Timur’u övmüş, onun çok büyük birisi olduğunu söylemiş ve Timur’un kendisine dediklerini aktarmıştır. Bu sözlere inanan şehir halkı arasında da sulh fikri ağır basmış ve şehri Timur’a teslim etmişlerdir” (*İbn Tagribirdî*, 1956, XII: 238-239; *İbn Hacer*, 1994, II: 137-138, 225-226, 228; *el-Makrîzî*, 1997, VI: 50-52; *İbn İyâs*, 1983, I/2: 610-611; *el-Kalkaşandî*, 1987, VII: 330-331). Savaş hilelerini iyi bilen ve insanları çok iyi tanıyan bu zeki hükümdâr Mardin, Sivas, Amid gibi daha birçok kale ve şehri kurnazlık ve hile ile ele geçirmiş, birçok orduyu da alt etmiştir (*İbn Arabşah*, 1986: 128, 129, 457; *İbn Kâdi Şuhbe*, 1977, I: 513).

Kendisine hemen itaat eden kişi ve şehirler güvencede olurken, en ufak muhalefette bulunanları mahveden Timur için savaşmak bir zevkti ve muhaliflerinden intikam almaktan büyük bir haz duyardı. Öyle ki, birisinin kendisi ile savaşmak istediğini öğrendiği zaman çok sevinir, gönlü ferahlar ve o kişinin üzerine uçarcasına giderdi (*İbn Arabşah*, 1986: 111, 169, 459; *es-Sehavî*, (tarıhsiz), III: 49; *İbn Hacer*, 1998, I: 20, 472). Yollamış olduğu elçilerin Mısır sultanı el-Melik ez-Zâhir Berkuk tarafından öldürülmesi üzerine, 796 (1393-1394) senesinde Berkuk’a gönderdiği mektupta Timur kendisini şu şekilde ifade etmiş ve mektubunda ayetlere de yer vermek suretiyle, yaptığı ve yapacağı şeylere ilâhî bir meşruluk kazandırmaya çalışmıştır: “*De ki: Allah’ım, ey gökleri ve yeri yoktan vareden, görülmeyeni ve görüleni bilen! Ancak Sen, ayrılığa düştükleri şeylerde, kullarının arasında hükmedersin.*”⁹ Bilin ki, biz Allah’ın öfkesinden yarattığı askeriyiz, gazabı kendilerine helâl olan kimselere musallat ettiği, şakilere acımayan ve ağlayana merhamet etmeyen kimseyiz. Allah bizim kalplerimizden rahmeti çekip almıştır. Vay o kimsenin haline ki, bizim tarafımızda değildir! Muhakkak ki, biz ülkeleri yok ettik, çocukları ye-

tim bıraktık, yeryüzünde fesad çıkardık, aziz olanı zelil yaptık ve topraklarını zorla ellerinden aldık. Eğer bu yaptıklarımız onu işiten kimseye hayal gibi gelirse, onu anlamakta zorluk çekerse kendisine şöyle de: *Şüphesiz ki, hükümdârlar bir ülkeye girdiklerinde orayı bozarlar, aynı zamanda zelil ederler.*¹⁰ Bu bizim sayımızın fazlalığından, cesaretimizin çokluğundan, hızlı koşan atlarımızdan, delip geçen mızraklarımızdan, parlayan ok uçlarımızdan, yıldırım gibi kılıçlarımızdan, dağlar gibi yüreklerimizden ve kumların sayısı kadar olan askerlerimizdendir. Bizler kahraman ve efendiyiz, bizim mülkümüze erişilemez ve komşularımıza zarar verilemez. Onurumuz sonsuza dek en üsttedir, bize teslim olan kurtulur, bizimle savaşan pişman ve bizim hakkımızda bilmeden konuşan cahillik etmiş olur. Eğer siz de emirlerimize itaat eder ve şartlarımızı kabul ederseniz bizim lehimize olan sizin de lehinize, bizim aleyhimize olan sizin de aleyhinize olur. Eğer muhalefet ve isyana devam ederseniz sakın kendinizden başkasını kınamayın. Çünkü kaleler bizden yanadır, onların çok güçlü olmaları bizi durduramaz. Şehirlerin var güçleriyle bizimle savaşmaları kendilerine fayda vermez. Bize ettiğiniz beddualar duyulmaz ve onlara cevap verilmez. Allah dualarınıza nasıl cevap versin ki? Çünkü haram yediniz, bütün insanları mahvettiniz, yetimlerin mallarına el koydunuz, idarecilerden rüşvet aldınız ve kendinize ateşi seçtiniz; bu ne kötü bir sonuçtur! *Zulüm ile öksüzlerin mallarını yiyenler, karınlarına sadece ateş koymaktadırlar ve çılğın bir ateşe gireceklerdir.*¹¹ Tüm bunları yaparak kendiniz için helâk kaynaklarını oluşturduunuz. Âlimleri katlettiniz, eşrafın kanını akıttınız; vallahi bu isyan ve israftan başka bir şey değildir! Siz bununla ateşte ebedî olarak kalacaksınız ve yarın size şöyle denilecektir: *Yeryüzünde haksız yere büyüklük taslamanızdan, yoldan çıkmanızdan ötürü bugün, alçaltıcı bir azap ile cezalandırılacaksınız.*¹² Ey asiler ve düşmanlar, kendinizi zillet ve değersizlikle müjdeleyin! Bizi kâfir zannettiniz, halbuki bize göre siz vallahi hem keferem hem de feceresiniz. Her şeye gücü yeten ve her şeyi idare eden Allah, bizi size musallat etti. Sizin aziz olanınız bizim katımızda zelildir, çokluğunuz ise bize göre azınlıktır. Çünkü biz doğusu ve batısı ile yeryüzüne sahip olduk ve yeryüzünün tüm gemilerini gasp ettik. Size de gerekeni açıkladık. Perde kalkmadan, harp kıvılcımlarını saçmadan ve yüklerini bırakmadan, her göz sizin için ağlamadan, ayrılık münadisi ‘Bunlardan geriye bir şey kaldı mı?’ diye bağırmadan, sizi iyice sarstıktan sonra zafer çığlıklarını size duyurmadan önce cevap vermek için acele edin! *Şimdi onlardan hiçbirini duyuyor musun, yahut onların gizli bir sesini işitiyor musun?*¹³ Eğer size elçi gönderiyorsak size insaf ettiğimizdendir. Önceki elçilerimize yaptığınız gibi bunları da öldürmeyin, yoksa önceki âdetlerinize muhalefet ve Allah’a isyan etmiş olursunuz. Elçilere açık tebliğden başka bir sorumluluk yoktur. Size her şeyi açıkladık, cevap

vermekte acele edin! Ve's-selâm" (*el-Makrîzî, 1997, V: 349-351; İbn el-Furât, 1936, IX: 371-373; İbn Arabşah, 1986: 155-157; es-Seyrafi, 1970, I: 379-381. Bazı Arap tarihçileri de bu mektubun tamamını vermemekle birlikte ya bir kısmını ya da sadece içeriğini vermektedirler: İbn Hacer, 1998, I: 474; İbn Kâdı Şuhbe, 1977, I: 507-508; İbn İyâs, 1983, I/2: 466).*

Düşmanlarına böyle hitap eden ve kendisini bu şekilde tarif eden Timur'un, 788 (1386-1387) yılında İsfahan'ı ele geçirdikten sonra şehirde fesad çıkarıp, mallara ve kadınlara el uzatan askerlerinden 6.000 kadarının şehir halkı tarafından öldürülmesi üzerine (*İbn Arabşah, 1986: 98-99; İbn Hacer, 1998, I: 319; İbn Kâdı Şuhbe, 1997, IV: 431*) sergilemiş olduğu tavır da kendisinin savaş ve intikam psikolojisini çok güzel anlatmaktadır: "Şafak söktüğünde bu uğursuz olayı duyan Timur'un kulağına şeytan üfledi ve Timur hemen öfkeyle yerinden kalkarak zulmüne kılıf aramaya koyuldu. Çılgınca, saldırganca ve aslan gibi kükreyerek şehre yöneldi, oraya varır varmaz da yıkım başladı ve askerlerine 'kanların dökülmesini, haremelerin kirletilmesini, ruhların çekip çıkarılmasını, işkence edilmesini, malların gasp edilmesini, binaların yıkılıp kabirlerin tahrip edilmesini, ekinlerin yakılıp hayvanların öldürülmesini, çocukların dağıtılıp namusların kirletilmesini, rahmet defterinin dürülmesini ve intikam alınmasını; âlime ilminden, edepliye faziletinden, şerefliye nesebinden ve hasebinden dolayı hürmet edilmemesini; yaşlıya yaşından, küçüğe küçüklüğünden, garibe garipliğinden, Müslümana Müslümanlığından, zımmîye zımmîliğinden, zayıfa zayıflığından, cahile sefaletinden ve hafifliğinden dolayı acınmamasını, kısacası şehirde kimsenin bırakılmamasını' emretti ve bu emri aynen yerine getirilmeye başlandığında şehir halkı kendilerini bundan hiçbir bedelin veya şefaatin kurtaramayacağını ve sabretmekten başka çareleri olmadığını anladılar. O gün şehirde öldürülenlerin sayısı Yunus Aleyhisselam'ın ümmetinin 6 katı¹⁴ kadardı" (*İbn Arabşah, 1986: 99-100*). Daha önce de anlatıldığı gibi kararından asla vazgeçmeyen, en ufak bir hatayı affetmeyen ve düşmanlarına hiç acımayan Timur'un, emirlerinden birisi şehirdekilere "Çocukları toplayıp Timur'un yoluna çıkın ve şefaata dileyin, Timur o zaman belki yumuşar ve merhamette bulunur" diye öğüt verince, İsfahan halkı çocukları topladı. Timur gelip bunları görünce: "Bunlar da kim? Eşkıya artıkları mı?" diye sordu. Emiri de "Bunlar masum çocuklardır, anneleri ölmüştür ve babalarının yaptığı katleden sorumlu değildir. Efendimiz Timur, onların babalarını öldürmekte haklıdır, ama bu çocuklar kendisinden şefaata ve merhamet dilemektedirler" diye cevap verdi. Fakat, Timur bu sözlere hiç aldırmaz etmeden, atını çocukların üzerine sürdü ve ordusu da onu takip edince çocukların hepsi atların ayakları altında can verdi (*İbn Arabşah, 1986: 100-101; İbn Hacer,*

1998, I: 319; *İbn Kâdı Şuhbe*, 1997, IV: 431). Çünkü, Timur'un gözünde onlar birer masum çocuk değil, sadece düşmanından geriye kalanlar, kendi deyimini ile "eşkya artıkları" idi.

Timur, İsfahan'da yaptıklarının benzerlerini Delhi, Karabağ, Gürcistan, Tebriz, Sicistan, Kirman, Şiraz, Harezmi, Sivas, Erzincan, Behisni, Antep, Urfa, Malatya, Mardin, Rahbe, Bağdat, Basra, Kufe, Hille, Tikrit, Diyarbakır, Halep, Hama, Dimaşk, Kemah, Ankara, Bursa, İzmir, Kırım, Saray ve Kefe gibi şehirlerde ve Hindistan'dan İstanbul Boğazı ve Kırım'a kadar uzanan birçok memlekette yapmış ve bunların çoğunu yerle bir ederek buralarda insan kellelerinden bir çok kuleler yaptırmıştır (*İbn Arabşah*, 1986: 116, 123-129, 169, 193-194, 196-197, 209, 217, 220, 257, 260, 280-285, 289, 352, 357; *İbn Tagribirdi*, 1956, XII: 218, 222-26, 239-246, 261, 264-268; XIII: 151; *İbn Hacer*, 1998, I: 20-1, 312, 336, 440, 450, 453, 471-473, 489, 495; 1994, II: 9, 19, 37, 107, 133, 135, 137-139, 148, 208, 225-26; *el-Makrîzi*, 1997, V: 184, 340, 345, 347, 377, 401; VI: 34, 37-9, 41-43, 50-54, 66, 81; *İbn Haldûn*, 1979: 403-405; 1999, V/5: 470, 493-494, 516, 522, 536-538; *İbn Şihne*, 1873: 207, 210-212, 219-221, 229, 233; *el-Kalkaşandî*, 1987, I, 507; V: 87; VII: 330, 331, 346, 402-403; IX: 248; XIV: 415; *es-Seyrafi*, 1970, I: 129, 366, 375, 414; 1971, II: 74-77, 87-93, 150-152, 194; *İbn Kâdı Şuhbe*, 1977, I: 181, 189, 473, 475, 502-503, 620; 1997, IV: 106, 142, 154-155, 167, 176-177, 191-192, 293, 430-433; *es-Sehavî*, (tarihsiz), III: 47-49; *İbn el-Furât*, 1936, IX/1: 346, 350, 362, 366; *İbn Dokmak*, 1985, II: 264; *İbn İyâs*, 1983, I/2: 591, 592-601, 612-618, 660). Bunları tek tek anlatmak konumuzun çerçevesini aşacağından sadece çok aşırıya kaçan birkaç ilginç örnek vermekle yetineceğiz: Daha önce yapmadığını bırakmadığı Bağdat'ta, Kurban Bayramı günü her askerinin kendisine bir insan kafası getirmesini emretmiş, kendisine getirilen yaklaşık 100.000 insan kafasından 120 tane kule yaptırmış ve şehirde nehir gibi kıpkırmızı kan akmıştı (*İbn Tagribirdi*, 1956, XII: 261, 266; *İbn Hacer*, 1998, I: 336, 453; 1994, II: 148, 208; *el-Makrîzi*, 1997, V: 340; 1997, VI: 66). İbn Kâdı Şuhbe ise Timur'un Bağdat'ta yapmış olduklarını biraz daha abartılı bir şekilde anlatmaktadır: Timur'un "Herkes bir kelle getirsin" emri üzerine adamları, önlerine çıkan herkesin; şehirde kesecek kimse kalmayınca yanlarındaki esirlerin kafasını da kesmeye başlamışlar ve kendisine 800.000 kelle getirerek bunlardan 40 tane kule yapmışlardır. Timur da bunların karşısına geçerek "Selam olsun size, ey şehitler topluluğu! Sizin şehâdet mertebesine ulaşmanıza biz sebep olduk, bunun için kıyâmet günü bize şefâat etmeyi sakın unutmayın!" demiştir (*İbn Kâdı Şuhbe*, 1997, IV: 191).

Daha önce bahsedildiği üzere doğruluğa çok önem veren, kendisine zarar gelecek bile olsa doğruluktan vazgeçmeyen ve yalandan nefret eden Timur'un,

yukarıda adı geçen şehirlerin bazılarını can, namus ve mallara zarar verilmeyeceğine dair aman vererek aldığı halde, İsfahan'da yaptıklarının aynısını bu şehirlerde de yapması ve onları tahrip etmesi kendisinin doğruluk karakteri ile gerçekten çelişmektedir. Ayrıca Timur, savaşırken, düşmanlarını cezalandırırken ve onlardan intikam alırken her türlü davranışı mübah sayıyor ve verdiği sözleri yerine getirmemekte herhangi bir sakınca da görmüyordu. Hattâ bu cesur ve ölümden korkmayan savaşçı, 788 (1386-1387) senesinde Irak-ı Acem sâhibi Şah Mansur ile Şiraz'da yaptığı muharebe esnasında Şah Mansur'un, adamlarından 500 kadarını seçip ölüme meydan okuyarak kendisine doğru saldırması ve askerlerinin Şah Mansur'dan kaçıp kendisini yalnız bırakmaları üzerine kadınların, yani haremının, içine bile saklanmaktan çekinmemiş ve hayatını kurtarmıştı (*İbn Arabşah, 1986: 93-94; İbn Hacer, 1994, II: 319; İbn Tagribirdî, 1956, XII: 260*).

Arap kaynaklarına göre hiçbir işini tesadüfe bırakmayan ve daima tedbirli bir hükümdar ve asker olan Timur, kendi topraklarına sırdaşlarını koyar, ele geçirdiği ve geçirmedikleri tüm memleketlere de casuslarını yollardı. Casuslarının arasında Kahire'de bulunan yardımcısı Atlamış gibi emirler, fakir ve fakih olan Mesud el-Geccanî gibi divanındaki kişiler yada Dımaşk'taki Sumeysatiyye tekkesindeki Sufilerden bazıları ile hiç beklenmedik tacirler, pehlivanlar, dilenciler, sanatkar ve münecimler, ozan Kalenderîler, gezgin Haydarîler, denizciler ve cincilerden ihtiyar cadıya kadar birçok kimse bulunurdu. Timur'un "çok tecrübeli, doğu ve batıyı çok iyi tanıyan, hilekârlık ve kurnazlıkta en üst dereceye ulaşmış, dehası sayesinde su ile ateşi bir araya getirip batıl ile hakkı uzlaştırmış, hilekârlıkta Sasan ve Ebu Zeyd'i bile geçmiş, hikmet ve tartışma gücünde İbn Sina'yı susturmuş, mantıkta Yunanlıları alt edip Yunan mantığını tersine çevirmiş ve zıtları bir araya getirmiş" olan bu casusları, buldukları yerdeki her şeyi ve her olup biteni en ince ayrıntısına kadar anında kendisine bildirirlerdi. Oradaki ağırlıkları ve fiyatları kendisine söylerler, bölgenin kolaylıklarını ve zorluklarını ona tasvir ederlerdi. Buldukları şehir ve köylerin haritalarını, yollarını, evlerinin planlarını, mesafelelerini ve genişliklerini tüm ayrıntıları ile kendisine çizerler ve oradaki emirlerin, ileri gelenlerin, zengin ve fakirlerin isimlerini, lâkaplarını, şöhretlerini, soylarını ve mesleklerini tek tek kendisine bildirirlerdi. Timur da zihnini hep kendisine bildirilen şeyler ile meşgûl eder ve bir şehri aldığı zaman o şehrin ileri gelenlerinden birini çağırarak: Filanca kişi ne yapıyor? Şu tarihteki falanca kişi ile olan meselesini ne yaptı? Şu olay ne oldu? Filan kişi ile falan kişi kendi aralarındaki kavgayı ne yaptılar? gibi sorular sorardı. Tabi ki, karşısındakiler çok şaşırır ve bu olaylar cereyan ettiğiinde Timur'un orada hazır ve nazır olduğunu zannederlerdi (*İbn*

Arabşah, 1986: 456-457; es-Sehavî, (tarihsiz), III: 49; İbn Hacer, 1998, I: 336, 491, el-Makrîzî, 1997, V: 199).

Timur, casuslarından bilgi almadan asla hareket etmez ve kendi ordusunda birinin casusu varsa onu hemen tanır. Çünkü kendi casusları ve sırdaşları sayesinde yeni doğan her bebekten ve yapılan her gizli şeyden haberi olur, zeki olduğu için de gözünden hiçbir şey kaçmazdı. Bir yere hareket etmek istediğinde devlet erkânını hemen toplar ve kendileri ile istişare ederek, onlara istedikleri kadar konuşma hakkı verirdi. Bundan asla vazgeçmez ve daima “İnsanlardan istişare eden hiçbir zaman yanılmaz ve düzenli olarak işlerinin sonucunu tartışan kişi asla pişman olmaz. Benim istişare meclisimde herkes istediği kadar konuşsun ve hiç çekinmeden istediği fikri söylesin. Eğer hata ederse bir şey kaybetmez, ama isabet ederse kendisine iki sevap vardır” derdi. Doğru karara varmak için bütün gücünü harcayan Timur ortaya çıkan kararlar kendi fikrini birleştirir ve bunun kendi isteğine uygun olmasını isterdi. Bütün görüşler bir noktada ittifak ettikten sonra da bu meclisi feshedip Süleyman Şah, Kumarî, Seyfeddin, Allah Dad, Şah Melik ve Şeyh Nureddin gibi kişilerden oluşan kendi özel meclisini toplardı. Bu mecliste durum inceden inceye bir daha gözden geçirilerek nereye, nasıl ve ne zaman hareket edileceği üzerine ittifakla bir karar alınır (İbn Arabşah, 1986: 458; es-Sehavî, (tarihsiz), III: 49). Bu şekilde ince eleyip sık dokuyarak bir yere hareket etme veya sefere çıkma kararı alan Timur, hiçbir şeyi tesadüfe bırakmaz, harekete geçmeden önce casusları ile yazışarak her türlü tedbiri alırdı. Sadece hareket edilecek yön değil, diğer yönler de mutlaka emniyet altına alınır. Hareket sırasında hedef saptırmayı çok iyi beceren, düşmanı, casuslarını ve gözcülerini yanıltmada çok başarılı olan Timur, önce öncü kuvvetleri kararlaştırılan yere gruplar halinde yollar, ardından ana orduyu başka bir yöne gönderir, zaruret olmadıkça gidilecek yerin sırrını kesinlikle hiçbir kimseye vermezdi. Askerlerini bir doğruya bir batıya götürür, çok kalabalık ordusu bir görünür bir kaybolur, bir düzene girer bir bozulurdu. Onların geldiğini gören gözcüler ve öğrenen casuslar hemen efendilerine gördüklerini ve bildiklerini haber verirler ve Timur’un yöneldiği yerin ahalisine, gelen bu tehlikeye karşı hazırlanmaları haberi verilir, ama hiç kimse hiçbir şey anlamadan Timur’un ordusu gelerek orayı anında yerle bir eder veya başka bir yönde başka bir bölgeye ulaştıkları haberi alınır. Tabii ki, o bölgenin halkı bundan habersiz olurdu (İbn Arabşah, 1986: 457-459; es-Sehavî, (tarihsiz), III: 49).

Mesela Timur, 795 (1292-1293) yılında Bağdat halkının Ahmet b. Üveys’in zulmünden bıkmaları ve kendisini Bağdat’a çağırması üzerine hemen Bağdat’a yönelmiş ve şehre iki günlük mesafedeki Derbend’e geldiği sırada Ahmet b. Üveys kendisine Şeyh Nureddin Horasanî’yi yollamıştır. Timur, Şeyh

Nureddin'i hürmetle karşılayarak "Bağdat'ı senin hatırın için bırakıyorum" demiş ve Sultaniye'ye doğru hareket ederken, Şeyh Nureddin ise bu haberi hemen Ahmed b. Üveys'e müjdeleyerek Bağdat'a yönelmiştir. Sultaniye'ye doğru hareket etmiş olan Timur, bu arada diğer bir yoldan dolaşarak, güney taraftan çoktan Bağdat'a girmiş ama Timur'un Bağdat'a doğru geliyor olmasından dolayı tetikte beklemekte olan Ahmet b. Üveys'in bundan haberi bile olmamıştır (*İbn Hacer, 1998, I: 452-453; el-Makrîzî, 1997, V: 338; İbn Kâdi Şuhbe, 1977, I: 473*). Burada Timur'un hem Şeyh Nureddin Horasanî'ye hürmet edip, Bağdat'ı kendisinin hatırı için bağışladığını ifade etmesi hem de Bağdat'a ondan önce ulaşarak şehre girmesi yukarıda da anlatıldığı gibi Timur'un şavaşıırken ve düşmanlarını cezalandırırken yalan söylemeyi ve hertürlü davranışı mübah görmesinden ileri gelmektedir.

Timur'un askerî dehasını, kurnazlığını ve casuslarını anlattıktan sonra başarısında şüphesiz büyük bir paya sâhip olan ordusu hakkında Arap kaynaklarında geçen ifadelerin de burada zikredilmesi gereklidir. İbn Arabşah ve es-Seyrafi'ye göre Timur'un bir okyanus gibi olan ordusunun ne başı ne de sonu vardı ve askerlerinin sayısı Allah'tan başkasının sayamayacağı kadar çoktu. Bölüğünden ayrılan bir asker, yerini içtima gününe kadar bir daha bulamazdı (*İbn Arabşah, 1986: 457, 482; es-Seyrafi, 1971, II: 74*). İbn Şihne, Hâfiz el-Harezmî'nin kendisine "Timur'un divanı 800.000 savaşıyı içeriyor" dediğini ifade etmektedir (*İbn Şihne, 1873: 218; İbn Hacer, 1994, II: 136*). Timur'un, zamanın ve olayların getirebileceği tüm tecrübeleri görmüş, her türlü şiddeti ve sıkıntuları yaşamış olan askerleri, dünyayı ve insanları çok iyi tanırlandı. Bu sebeple her türlü çıkmazın üstesinden nasıl gelineceği çok iyi bilirler, en büyük olaylar karşısında bile dehşete düşmezler, kısacası hiçbir engel onları durduramazdı. İbn Arabşah'ın deyimi ile "İneklere yük yükler ve binerler, hatta eşeklere eyer vurup gem takarak Arap atına binenlerle yarışır ve onları geçerlerdi" (*İbn Arabşah, 1986: 473-474*). Timur'un ordusunda bir yandan merhametsiz ve zalim kişiler, putperest Türkler, ateşperest Acemler ile Müslüman olmayan kâfir, kâhin, büyücü vesair kimseler bulunurken, diğer yandan zarif, edepli ve sâlih kişiler, fazilette örnek olmuş kimseler, âlimler, veliler, Suffiler vesair kişiler de mevcut idi. Ayrıca, büyük ve şiddetli savaşılara katılıp, erkeklerle başa baş savaşıyan, cesur erkeklerin yaptığı mızrak ve ok atma gibi şeyleri yapabilen kadınlar da vardı. Bu kadınlardan hamile olanlar doğum vakti gelince hemen yolun kenarına çekilip atından inerek, doğumunu yapar ve çocuğunu alarak diğerlerine yetiştirirdi. Bu şekilde, seferde doğmuş, büyümüş, evlenmiş ve çocuğu olmuş ama yerleşik hayata geçmemiş askerleri vardı (*İbn Arabşah, 1986: 476, 479, 481; es-Seyrafi, 1971, II: 75*).

Sefer emri çıkardığı zaman öğle vaktinden ikindiye kadar gecikenin kellesini vuran ve askerleri, sefere çıkıldığı zaman kaç sene sonra geri dönüleceğini merak eden Timur'un (*İbn Arabşah, 1986: 485*) "Beş Yıllık Sefer", "Yedi Yıllık Sefer" diye adlandırılan seferleri vardır.

Şüphesiz Timur, yaptığı savaşlarda askerî dehasının ve askerî konulardaki bu titizliğinin meyvelerini toplamaktaydı. Gerçekten de İbn Kâdı Şuhbe, Timur'un, yaptığı sayısız savaşlarda ne bir kez hezimete uğradığının ne de geri çekildiğinin kaydedilmiş olduğunu ifade etmektedir (*İbn Kâdı Şuhbe, 1997, IV: 440*). Volga nehrinden, Ganj nehrine, Tanrı dağlarından İzmir ve Şam'a kadar geniş bir alanı ele geçiren ve Osmanlı Sultanı Bâyezid, Memlûk Sultanı Ferec ve Altın Orda Hanı Toktamış gibi kimseleri alt eden ve karşısında hiç kimsenin durmadığı Timur'a haklı olarak "Sultanları ve Melikleri Kahreden Adam (قاهر الملوك)" (صاحب قران الأقاليم السبعة), "Denizlerin ve Karaların Kahramanı (قهرمان الماء والطين)", "Meskûn Memleketlerin Sâhibi (مالك ممالك الربع المسكون)" (*İbn Arabşah, 1986: 452; İbn Tagrîbirdî, 1956, XIII: 163; İbn Kâdı Şuhbe, 1997, IV: 440*) gibi lâkaplar takılmıştır.

Timur'un İlim ve Âlimlere Karşı Olan Tavrı

Okuma-yazması olmayan ama Türkçe, Farsça ve özellikle de Moğolca'yı çok iyi konuşan Timur (*İbn Arabşah, 1986: 455; es-Sehavî, (tarihsiz), III: 49; İbn Kâdı Şuhbe, 1997, IV: 438*) ilmi, âlimleri, şeref sâhibi kimseleri çok sever ve onlara saygıda kusur etmezdi. Bu kimseleri kendisine yakın ve herkesten üstün tutar, kendileriyle tartışıp görüşlerini alarak herhangi bir konuda doğru yolu bulmaya çalışır ve onlara faaliyetlerinde yardımcı olurdu (*İbn Arabşah, 1986: 454; İbn Hacer, 1994, II: 229; es-Sehavî, (tarihsiz), III: 49; İbn Tagrîbirdî, 1956, XIII: 163; İbn Kâdı Şuhbe, 1997, IV: 438; İbn İyâs, 1983, I/2: 710*). Sanatında mahir kişilere tutkun olan Timur, bütün zanaat ve meslek sâhiplerine, yaptığı işin büyüklüğüne ve küçüklüğüne bakmadan sâhip çıkardı. Bunu yaparken de sadece yapılan işin faydalı olup olmadığına önem verirdi (*İbn Arabşah, 1986: 454; İbn Tagrîbirdî, 1956, XIII: 163; es-Sehavî, (tarihsiz), III: 49*). Bu nedenle fethettiği ülke ve şehirlerdeki âlimleri, erdemli kişileri, meslek ve zanaat sâhiplerini aileleri ile birlikte başkent Semerkand'a götürür ve sanatlarını orada icra etmeleri için elinden geleni yapardı. Bu sebeple Semerkand, dönemin en güzel şehirlerinden biri haline gelmiştir (*İbn Arabşah, 1986: 293, 470; İbn Kâdı Şuhbe, 1997, IV: 183; es-Sehavî, (tarihsiz), III: 48; İbn İyâs, 1983, I/2: 615-616*).

Semerkand'da değişik yapı ve farklı dizaynlarda muhteşem saraylar yaptırmış, bu sarayların içine ve duvarlarına kendisinin portrelerini çizdirmiştir. Bunların yanında, melikler, emirler, âlimler vesair kişilerle yaptığı sohbetleri, sultanların

kendisinin huzurunda el-pençe durmasını, askerlerini, av ve savaş sahnelerini, düşmanların hezimetlerini tasvir eden manzaraları da resmetmiştir. Buralarda ayrıca hanımları, çocukları ve torunlarının resimlerine de yer verilmiştir. Timur tüm bu resimleri kendisinden habersiz olanlara kendini tanıtmak ve haşmetini göstermek amacıyla yaptırmıştır (*İbn Arabşah, 1986: 465*).

İnşa ettirmiş olduğu bu büyük ve sağlam sarayların etrafına ve Semerkand'ın muhtelif yerlerine eşsiz bağlar ve bahçeler düzenlettirmiş ve bunların içine en değerli meyve ağaçlarını dikmiştir. Timur, bir yere gittiği, bir sefere çıktığı ve askerleri Semerkand'ı boşalttığı zaman şehir halkının hepsi bu bahçe ve bağlara gelirlerdi. Çünkü, bunlardan daha harika ve daha güzel piknik ve mesire alanları yoktu. Bunlara, "İrem Bağı", "Ziyetü'd-Dünya", "Cennetü'l-Firdevs" ve "el-Cennetü'l-Ulyâ" gibi adlar veren Timur, Semerkand surlarında, keşif yolu üzerinde yaptırdığı geniş bağ içine inşa ettirmiş olduğu saraya "Taht-ı Karaca" ismini koymuştur. Bir yandan Bağdat, Dımaşk, Halep gibi birçok şehri yerle bir edip yakan, diğer yandan ise başkenti Semerkand çevresinde oldukça güzel kasaba ve şehirler yaptıran Timur, bunlara Bağdat, Dımaşk, Şiraz, Sultaniye, Hıms gibi önemli şehirlerin adını vermiştir (*İbn Arabşah, 1986: 465; İbn Kâdı Şuhbe, 1997, IV: 441-442; es-Sehavî, (tarihsiz), III: 50*).

Bu büyük fatihin tarihe olan sevgisi, anlatılabilecek türden değildi. Meclisinde devamlı tarih, siyer ve geçmiş hükümdârların hayatını anlatan kitaplar okunurdu. Bunu bir meleke haline getirmişti ve tekrar tekrar okundukça hoşuna giderdi. Böylece derin bir tarih bilgisine ulaşmış olan Timur, kendisine tarih okuyan kimse hata yaptığı zaman bunu hemen fark eder ve düzeltirdi (*İbn Arabşah, 1986: 452, 455; İbn Tagribirdî, 1956, XIII: 163; es-Sehavî, (tarihsiz), III: 49; İbn Kâdı Şuhbe, 1997, IV: 438*).

Timur'un tarih bilgisini daha iyi anlayabilmek için meşhur tarihçi İbn Haldûn ile olan görüşmesinin mutlaka incelenmesi gerekmektedir. Timur'un tarihe olan sevgisinin yanında, şahsiyeti, kabul çadırı ve âdetleri hakkında da ilginç ve önemli bilgiler yansıtan bu görüşme incelendiğinde, Timur'un, tarihi ve âlimleri ne kadar sevdiği ve onlara karşı nasıl olumlu bir tavır içerisinde olduğu açıkça görülecektir. Ancak bu görüşmeyi detaylı bir şekilde anlatmak çalışmamızın sınırlarını aşacağından dolayı özet olarak aktaracağız: Tarihe karşı derin bir sevgi duyan Timur, Dımaşk'ı kuşattığı zaman, İbn Haldûn'un Mısır Sultanı Ferec ile şehre gelmiş olduğunu ve Sultan Mısır'a döndüğü halde onun hâlâ şehirde bulunduğunu (*İbn Haldûn, 1979: 405-408; İbn Arabşah, 1986: 252; İbn İyâs, 1983, I/2: 609*) casusları sayesinde öğrenmiş ve kendisiyle barış görüşmesine gelen İbn Muflih'e onun şehirde olup olmadığını sormuş, bunun üzerine de İbn Haldûn Timur'un yanına

gitmiştir. İbn Haldun'u gayet güzel bir şekilde ağırlayan Timur, ona ülkesi ve tarih ile ilgili ilginç sorular yöneltmiş ve İbn Haldûn da bunları cevaplamıştır. İbn Haldûn'un vermiş olduğu bazı cevaplarla tatmin olmayan Timur, o konudaki kendi görüşleri ile İbn Haldun'u şaşırtmıştır. Bu arada aralarında oldukça samimi bir hava oluşmuş, Timur İbn Haldûn'a karşı oldukça sıcak davranmış, onun tüm isteklerini yerine getirmiş ve hatta Mısır'a dönmesine bile izin vermiştir (*İbn Haldûn, 1979: 408-425. Bu görüşmenin detayları için bk. Yüksel, 2001: 98-106*). Ele geçirdiği memleketlerdeki alimleri toplayıp Semerkand'a götüren Timur'un, İbn Haldûn'a Mısır'a dönmesi için izin vermesi, kanaatimizce kendisinin tarihe olan sevgisinden, İbn Haldun'un büyük bir tarihçi olmasından ve Timur'u etkilemesinden kaynaklanmaktadır.

Timur'un ilginç bir özelliği daha vardı: Âlimleri toplayarak çözümünü yok gibi görünen problemleri önlerine koyar ve o konuyla ilgili bazı genel şeylerden bahsederdi ki, orada hazır bulunanlar Timur'un bu ilmi okumuş olduğunu zannederdiler. Ardından da âlimlere konuyu tartışmalarını emreder ve sorularıyla onları sıkıntıya sokardı. Bunu genellikle de fethettiği şehirlerdeki âlimlere, onlara işkence etmek ve ölümlerine sebep olmak amacıyla yapardı (*İbn Arabşah, 1986: 214, 457; İbn Şihne, 1873: 213; es-Sehavî, (tarihsiz), III: 47, 50*). 11 Rebî'yülevvel 803 (30 Ekim 1400) tarihinde Halep şehrini aldığı zaman, içlerinde İbn Şihne'nin de bulunduğu âlimler ve kadıları toplayarak yaptırdığı tartışma Timur'un soruları ile ulemayı sıkıştırmasına çok güzel bir örnektir. Bu tartışmayı özetle İbn Şihne'nin kendi ağzından nakledeceğiz: "Bizi [ulema ve kadıları] çağırtdtı, huzuruna geldik ve oturmamız emredildi. Kendi ulemasının ileri geleni el-Mevlâ Abdulcebbar b. Allâme Numaneddin aracılığı ile bize: 'Semerkand, Buhara, Herat vesair şehirlerdeki ulemaya sorduğum ve cevap veremedikleri soruyu soruyorum. Yalnız onlar gibi olmayın! En iyiniz ve en bilginizden başkası bana cevap vermesin ve ne konuştuğunu bilsin. Çünkü ben âlimlerle çok içli dışlı oldum, onlar hakkında çok bilgim ve dostluğum, ayrıca da çok eskiye dayanan bir ilim aşkı var!' dedi. Timur'un sorularıyla ulemayı sıkıştırdığımı duymuştuk ve bunu da onların ölümlerine ve işkence çekmelerine sebep olmak için yapıyordu. Kadı Şerafeddin Musa el-Ensarı benim için dedi ki, 'Bu bizim üstadımız, bu memleketin hocası ve müftüsüdür, sadece Allah'tan yardım diler, ona sorun'. Bunun üzerine Timur sordu: 'Dün sizden ve bizden ölenler oldu, peki hangisi şehittir? Sizden ölenler mi, bizden ölenler mi?' Bunun üzerine hepimiz sustuk kaldık ve kendi kendimize 'Onun âlimleri sıkıntıya sokuşu işte bu!' diye söylendik. Herkes susmuştu ki, Allah bana cevabı hemen gösterdi ve 'Aynı soru Hz. Muhammed'e de soruldu, ben de onun gibi cevaplandırım' dedim. Timur bana dönerek, Abdulcebbar'a 'Bu

adam benim sözümle alay mı ediyor? Peygamber Efendimize sorulan soru ve onun cevabı nedir?" dedi. Ben de 'Peygamber Efendimize 'Ya Resûlullah birisi samimi inançla, biri cesaretle, öteki ise gösteriş için savaşıyor; hangimiz Allah yolundayız?' diye sordular. Resulullah da 'Kim Allah lafzını yüceltmek için savaşırsa o şehittir' diye cevapladı dedim ve 'Dün sizden ve bizden kim Allah lafzını yüceltmek için savaştı ve öldüyse o şehittir' diye ekledim. Bunun üzerine Timur 'güzel, güzel', Abdulcebbar da 'Ne güzel dedin' dedi... ve Timur'dan sorular, bizden de cevaplar arka arkaya geldi. Kendisinin son sorusu 'Hz. Ali, Muaviye ve Yezid hakkında ne diyorsunuz?' şeklinde oldu. Kadı Alemuddin el-Kufsi, 'Üçü de müçtehidir' deyince Timur çok kızdı ve 'Haklı olan Hz. Ali'dir, Muaviye zalim, Yezid ise fasıktır. Siz Halepliler Dimaşk ehline tabisiniz. Onlar Yezididirler ve Hz. Hüseyin'i katletmişlerdir' dedi..." (*İbn Şihne, 1873: 213-215; İbn Arabşah, 1986: 214-216*). Es-Sehavî de bu konuyla ilgili olarak şunları söylüyor: "Timur Halep'te, kaleyi de alınca ulemayı toplayıp onlara eziyet etmek için Muaviye ve Yezid hakkında ne düşündüklerini sordu. Kadı Alemuddin el-Kufsi de 'Hz. Ali içtihat etti iki sevap aldı, Muaviye içtihat etti ama içtihadında yanıldı bir sevap aldı' diye cevap verince, Timur çok kızdı. Musa el-Ensari eş-Şafî de 'Muaviye'ye lanet caiz değildir, çünkü o sahabeler' dediğinde de Timur 'Sahabe kime denir?' diye sordu. O da 'Hz. Muhammed'i görene denir' diyerek cevap verdi ve bunun üzerine Timur, 'Yahudi ve Hıristiyanlar da onu gördüler, peki onlar da mı sahabe?' diye sordu. Kadı Şerafeddin de 'Müslüman olması gerekir' diyerek, 'Bazı kitapların haşiyesinde Yezid'in lânetlenmesinin caiz olduğunu gördüğünü' ekledi ama Timur yine kızdı..." (*es-Sehavî, (tarihsiz), III: 47*). Hz. Ali, Muaviye ve Yezid konusunu Dimaşk'ta da tartıştıran Timur'un Dimaşk âlimlerine sorduğu diğer bir soru ise 'İlim derecesi mi yüksek, mezhep derecesi mi' idi (*İbn Arabşah, 1986: 261, 263*).

İbn İyâs ise Timur'un âlimleri sevdiğini ve kendine yaklaştırdığını, sonra da onları çok kötü bir şekilde öldürdüğünü, Bağdat ulemasından sayılamayacak kadar çoğunu ve Mısır âlimlerinden de büyük bir sayıyı katlettiğini söylüyor ve "Kadı'l-kudat Sadreddin el-Munavî'yi bir çuvala koyarak Zap suyunda boğdu" diyerek¹⁵ buna örnek vermiştir (*İbn İyâs, 1983, I/2: 710*).

Kanaatimize göre, Timur'un âlimleri soruları ile sıkıştırdığı ve baskı altına aldığı doğrudur. Çünkü Timur, Sünni İslâm inancına sâhip olmasına ve İran'da Sünni politikalar izlemesine rağmen, vermiş olduğumuz örneklerden de anlaşılacağı üzere Dimaşk ve Halep'teki âlimlerle yaptığı tartışmalarda sanki ateşli bir Hz. Ali taraftarı gibi davranmış ve âlimleri de birer Yezid taraftarı oldukları havasına sokarak onları azarlamak ve onlara kızmak sureti ile kendilerine sıkıntılı anlar yaşatmıştır. Ama her ne kadar bazı Arap kaynaklarında Timur'un

âlimleri öldürdüğü ifade edilse de, daha önce de belirttiğimiz gibi, Timur'un fethettiği ülke ve şehirlerdeki âlim ve sanatkarları toplayıp Semerkand'a götürerek ilim ve sanatlarını orada icra etmeleri için kendilerine her türlü imkanı sağlamış olması, kendisinin âlimlere verdiği değer bir göstergesidir. İbn Arabşah'ın isimlerini zikrettiği Timur'un seçkin devlet adamları, âlimleri ve sanatkarları onun, çevresinde büyük âlimler olduğunun ve onlara değer verdiğinin bir kanıtıdır. İbn Arabşah'ın Timur'un çevresindeki alim ve sanatçıların isimleri ve özellikleri hakkında yazmış olduğu satırları aktarmakta yarar vardır:

“Emirleri ve vezirleri: Bunlar sayılamayacak kadar çoktur. En önemlileri bu kitapta adı geçmiş olanlardır [İbn Arabşah burda daha önce adları geçen Süleyman Şah, Kumarî, Seyfeddin, Allah Dad, Şah Melik ve Şeyh Nureddin gibi kişileri kast ediyor] ve Timur, yetiştirmiş olduğu 3. kuşak emir ve vezirleri döneminde ölmüştür.

Kâtipleri: el-Hâce Mahmud b. eş-Şehâb el-Herevî, Mesud el-Simnânî, Muhammed es-Sağrıç, Taceddin es-Selmânî, Alâ'uddevle, Ahmed et-Tusî ve diğerleri.

Sır Kâtibi: Kalemî, Timur'un kılıcından keskin olan, zamanının kadısı ve Arap-Fars dünyasının en faziletlisi Mevlâna Şemseddin.

İmamı: Abdulcebbar b. en-Numan el-Mutezilî.

Memleketin önde gelen alimlerinden: Mevlâna Kutbeddin, Hâce Abdulmelik ve amcasının oğlu Hâce Abdulleve ve diğerleri.

Tarih ve kıssa okuyucusu: Mevlâna Ubeyd.

Fakihleri: (Semerkand'ı istilâ ettiği günlerden) Mevlâna Abdulmelik; *el-Hidâye* müellifinin evlâtlarından olan bu zat aynı anda hem ders okutur, hem satranç ve tavla oynar hem de şiir yazardı. Numaneddin el-Hârezmî; daha önce adı geçen Abdulcebbar'ın babası olan bu zata II. Numan (Ebu Hanife) denirdi ve âmâ idi. Hâce Abdulleve; bu kişi Mevlâna Abdulmelik'in amcasının oğlu idi ve amcasının oğlundan sonra Mâverâünnehr'de riyaset kendisine geçmişti. Abdulmelik'in oğlu Mevlâna İsmâeddin b. Abdulmelik.

Muhakkikleri: Sadeddin et-Taftâzânî, Seyyid Şerif Muhammed el-Curcanî.

Muhaddisleri: Timur Suriye'ye gelmeden önce Suriye'den Mısır'a, oradan da Anadolu'ya kaçan ve Timur tarafından Anadolu'dan getirilen Şeyh Şemseddin Muhammed b. el-Cezerî ve Kur'ân-ı Kerim'i 100 ciltlik bir eserde tefsir etmiş olan büyük alim, müfessir, muhaddis ve hâfız olan Muhammed el-Zâhid el-Buhârî.

Kıraat âlimleri: Yukarıda adı geçen el-Cezerî ve el-Buhârî ile Mevlâna Fahreddin.

Ses ve kıraat yönüyle çok güzel Kur'an okuyucuları ve hâfizları: Abdullatif el-Dâmganî, Mevlâna Eseduddin, eş-Şerif el-Hâfiz el-Hüseynî, Mahmud el-Mıhrık el-Harezmi, Cemaleddin Ahmed el-Harezmi, Abdulkadir el-Meragî; bu zat musıkî ilminde de üstad idi.

Vaiz ve kalamcılar: Mevlâna Ahmed b. Şemsu'l-E'imme es-Serâî; ona Arap, Fars ve Türk kalamcılarının şahı denilirdi ve devrinin en önemli bilim adamıydı. Mevlâna Ahmed el-Tirmizî ve Mevlâna Mansur el-Kağanî.

Hattatları: es-Seyyid el-Hattat b. Bendegir, daha önce adı geçen Abdulkadir, Taceddin el-Selmânî ve diğerleri.

Müneccimleri: Bazıları vardı ki, çok meşhur ve yetenekli idiler ama Mevlâna Ahmed'den başkasının ismini hatırlamıyorum. Bu kişi hem tabip, hem bakırcı hem de müstehric idi ve bana 'Ben 200 senelik zîc cetveli çıkardım' dedi. Aramızda geçen bu konuşma 808 (1405-1406) senesinde olmuştur.

Kuyumcuları: el-Hâc Ali eş-Şirâzî, el-Hâc Muhammed el-Hâfiz eş-Şirâzî ve diğerleri.

Oymacıları: Bunlar geniş bir topluluk ve en iyileri Altun idi; sanatında bir harikaydı. Yüzük taşlarını nakşeder ve yeşim ile akiği yakuttan daha güzel bir şekilde oyardı.

Satranççıları: [Bunları Timur'un satranca karşı olan sevgisini anlatırken aktaracağız].

Mutribleri: Daha önce adı geçen Abdulkadir el-Meragî, oğlu Safiyüddin, damadı Nesrin, Kutb el-Mevâsılî, Erdeşir el-Cenkî ve diğerleri.

Nakkaşları: Çok kişi vardı. En üstünleri Abdulhayy el-Bağdadî idi ve sanatında çok mahirdi.

Cam ve bakır nakışçıları: Bunlar sayılamayacak kadar çok ve her biri kendi döneminin en iyisi ve harikası idiler.

Bu kişilerin hepsi de üstün vasıflı kimselerdi ve yetenekleri anlatılmakla bitmezdi. Burada yazmış olduklarım tanıdıklarımın isimlerini hatırlamış olduklarımdır. Öte yandan tanımadığım veya tanıyıp da isimlerini hatırlayamadığım kişiler de sayılamayacak kadar çoktu" (*İbn Arabşah, 1986: 466-470*).

Yukarıda ismi geçen, dönemin en üstün ilim ve sanat adamlarının Timur'un hizmetinde olmalarına bakarak Timur'un gerçekten ilimi, sanatı ve bunlarla uğraşan kimseleri sevdiği ve onları koruyup gözettiği rahatlıkla söylenebilir.

Timur'un Hâkimiyet Anlayışı

Yüce bir himmete sâhip, mülk ve saltanata karşı da büyük bir hırsı olan Timur, adamlarının anlattığına göre daha koyun çalıp yol kestiği, adamlarının ve techizatının çok az olduğu günlerde bile yeryüzündeki bütün melikleri öldürmek ve dünyanın hükümdârlığını ele geçirmek istiyordu. Bu yüzden adamları da kendisini ahmak ve akılı kıt olarak değerlendiriyorlardı (*İbn Arabşah, 1986: 42; İbn Tagrîbirdî, 1956, XII: 256; es-Sehavi, (tarihsiz), III: 50*). Ama bu, kendisinin ahmak yada aklının kıt olmasından değil, aksine karakterindeki liderlik vasfından ileri geliyordu. Çünkü, Türk-Moğol kültüründe yetişmiş bir liderin, kısaca “Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar olan her yerin hâkimi olmak” olarak tanımlanan Türk Cihan Hâkimiyeti Düşüncesi’nden, “Gök yüzünde tek bir güneş varken yeryüzünde nasıl iki hâkim olabilir” inancından habersiz olması ve bunlarla çelişen bir hükümdârlık kurmak istemesi düşündürülemezdi. Böyle yanlış bir düşüncenin ortaya çıkmasına da asla meydan vermemiş olan Timur, Suriye’ye sefere çıktığı zaman Halep’e yolladığı ve Mısır sultanının elinde esir bulunan yakını ve emiri Atlamış’ı istediği mektubunda da “Kendisinin dünyadaki tek hükümdâr olduğunu, dünyadaki diğer meliklerin kendisine itaat etmesi gerektiğini” söylemiş ve Mısır sultanına “Diğer melikler benim hizmetçimdir, siyaset onların işi değildir, Çerkesler siyasetten ne anlar?” demişti (*İbn Arabşah, 1986: 198*).

Böyle mutlak bir hâkimiyet anlayışına sâhip olan ve bunu fiilen de uygulayan Timur, ne yazık ki, meşru bir hükümdâr değildi. Ama Çağatay soyundan gelen bir sultan adına ülkeyi yönetiyor, bütün karar ve emirleri kendisi veriyordu (*el-Makrîzî, 1997, VI: 52; İbn Hacer, 1994, II: 226; es-Seyrafi, 1970, I: 457; 1971, II: 31; İbn Arabşah, 1986: 56-7*). Daha önce de belirtildiği, Çağatay soyundan gelen Suyurgatmış’ı tahta oturtarak kendisi sadece “el-Emir el-Kebir” lakabı ile yönetimi ele almış ve idarenin mutlak hâkimi olmuştu. İbn Arabşah’ın deyimi ile Suyurgatmış onun yanında “Çamura batmış eşek” gibiydi (*İbn Arabşah, 1986: 57*). Timur, her türlü imkan ve güç elinde olmasına rağmen Çağatay soyundan gelen birisini neden tahta oturtmak ve onun adına ülkeyi idare etmek ihtiyacı hissetmişti? Bu sorunun cevabı Çağataylıların hâkim olduğu o bölgede, Cengiz soyuna olan bağlılığın tartışılmaz olmasında ve hükümdâr olabilmek için mutlaka Cengiz Han’ın soyundan gelmenin şart olmasında yatmaktadır. Bu durum, dönemin Arap tarihçilerinin de dikkatini çekmiştir. Nitekim İbn Arabşah da Cengiz Han’ın soyunun “Türklerin Kureys’i” olduğunu, kimsenin onlardan önde gelmeye gücünün yetmediğini ve onların elinden bu itibarı alamayacağını söyledikten sonra, “Eğer birinin buna gücü yetebilseydi bu kişi tüm bu memleketleri fetheden ve tüm yolları

deneyen Timur olurdu” demektedir (*İbn Arabşah, 1986: 56-57*). Bu sebeple de hem Türk-Moğol gelenekleri ve hem de İslâm kültürü içinde yetişmiş bir Müslüman olan Timur için Cengiz Han kanunları şeriatın önce gelmekteydi. Timur bu kanunları esas alır ve siyasî işlerini onların üzerine bina ederdi. Yani Cengiz kanunları Timur için “İslâm fıkhı ve Hz. Peygamberin yolu gibi” idi. Bundan dolayı Müslüman ülkelerdeki birçok âlim Timur’un, şariatça küfür sayılan bu kanunlara uygun davranışlarına fetva vermişler ya da vermek zorunda kalmışlardır (*İbn Arabşah, 1986: 455; İbn Kâdı Şuhbe, 1997, IV: 438-439; es-Sehavî, (tarihsiz), III: 49*). Bu konuda İbn Arabşah ile İbn Kâdı Şuhbe, “Şeyh Hafızuddin Muhammed el-Bezzâzî ve Alâeddin el-Buharî gibi birçok âlimin, Timur’u ve Cengiz kanunlarını İslâm’a üstün tutan bu kişileri tekfir ettiklerini” ifade etmektedirler (*İbn Arabşah, 1986: 455; İbn Kâdı Şuhbe, 1997, IV: 439*). Fakat, Timur’un Müslüman olmadığını, İslâm dinine tamamen karşı olduğunu söylemek de imkansızdır. Çünkü, Timur’un Müslüman olduğu şüphe götürmemekteydi. Din büyüklerine saygıda kusur etmez, âlimlerle dinî konularda sohbet eder, onların görüşlerini alır ve onlarla beraber namaz kılardı. Kendisi daha ilk yıllarında bile Horasan’ın meşhur şeyhlerinden olan Şemseddin Fahirî¹⁶’yi ziyaret etmeye giderek, kendisine bir keçi hediye götürmüştür. Şeyh Fahirî’nin huzurunda diz çöküp edeple oturan Timur, arzu ettiği şeyler için Şeyh’ten dua etmesini istemiş, Şeyh de bu isteğini kabul ederek Timur için dua etmiştir (*İbn Arabşah, 1986: 70-71, İbn Hacer, 1998, I: 17*). Hatta, İbn Kâdı Şuhbe’ye göre tüm azametini rağmen Timur, Allah’tan başkasından korkmayan ve çok sert bir kişi olan Hoca Abdulleve’den çekinirdi. Abdulleve sohbet sırasında kendisine “Hayır, ya Emir! Sen sus, ben konuşacağım!” bile derdi. Yine bir gün Timur “Zekat nasıl verilir?” diye sorduğunda, Abdulleve “Sana zekat vermek düşmez, çünkü sana farz olan şey, gasp etmiş olduğun haram malları sâhiplerine geri vermendir. Herkese hakkını geri verince sana hiçbir şey kalmaz ve fakir olursun. Böylece sana, zekat almak ve insanlara el açmak caiz olur” diye cevap verince, Timur hiç bir cevap vermemişti (*İbn Kâdı Şuhbe, 1997, IV: 442*). Yani, Timur için her ne kadar Cengiz yasaları, İslâm yasalarından, diğer bir deyişle şeriatın daha önce gelse de Timur tamamen Müslümanlıktan uzak bir kişi değildi. Din adamlarına saygıda kusur etmez ve onların nasihatlerini dinlerdi. Ama bir yandan da İslâm dinini kendi siyasî amaçları için iyi bir şekilde kullanır ve yaptıklarına dinî bir meşruluk verirdi.

Dünyadaki tek hükümdârın kendisi olduğuna inanan ve bu uğurda büyük mücadeleler veren Timur’un haşmeti ve çevre memleketlerdeki meliklerden gördüğü saygının göstergesini ifade eden İbn Arabşah’ın şu cümleleri oldukça

ilginçtir: “Şirvan hâkimi İbrahim, Horasan sâhibi Muhammed et-Tusî, Kirman hâkimi Şahoğlu Yakub, Isfendiyar er-Rumî, Karamanoğlu, Menteseoğlu, Erzincan sâhibi Taharten, Fars, Azerbaycan, Deşt, Moğolistan ve Türkistan melikleri, Bedehşan, Mazenderan ve Meracih merzubanları (bu bölgelerde yöneticilere verilen bir unvan) gibi bölge memleketlerinin melikleri ve çevredeki sultanlar; kısacası İran ile Turan melikleri ve sultanları, her ne kadar kendi adlarına müstakil olarak hutbe okutup sikke bastırsalar ve otoriteyi ellerinde bulundursalar da, Timur’a itaat ettiklerini göstermek için gelirler ve daha gözleri onun çadırına çarpar çarpmaz, edeple kulluk ve hizmet eşiklerinde oturup oradan kendisine geldiklerini bildirirlerdi. Timur onlardan birisini huzuruna istediği zaman hizmetçilerinden birini yollar, bu hizmetçi hemen haberci gibi koşar ve istenilen kimseyi uzaktan ismiyle çağırırdı. O kişi de oturduğu yerden hızla ‘buyrun efendim, buyrun efendim’ deyip yerinden kalkar ve Timur’a doğru koşar, başını itaatle eğerek ve kulaklarını huşu ile açardı. Timur kendisini davet etmiş ve önem vermiş diye bununla akranları arasında iftihar ederdi” (*İbn Arabşah, 1986: 462-463*).

İbn Arabşah konu ile ilgili ayrıca şu cümlelere de yer vermektedir: “Timur’un adamlarından birkaçı tavlâ oynarlarken, bir ara zarların kaç geldiği üzerine ihtilâfa düşerler ve bir tanesi: ‘Timur’un başı üzerine yemin ederim ki, zarlar şöyle şöyle geldi’ der. Bunun üzerine sanki Hz. Yahya’yı kesmiş, veya Hz. Zekeriya’yı parçalamış, yada Hz. Muhammed’i inkar etmiş, veyahut Hz. Musa’yı Hz. Adem’in önüne geçirmiş gibi karşısındaki rakibi kendisine bir tokat vurur ve ‘Ey zinakar kadın çocuğu! Sen sınırı öyle bir aşttın ki! Nasıl olur da Emir Timur’u ağzınla ve dilinle telâffuz edersin? Sana, yüzünü onun bastığı toprağa sürmek bile düşmez! Hangi cüretle onun başına yemin ediyorsun? Senin ve benim gibiler onun adını ağzımıza bile alamayız. O; Keyhüsrev, Keykavus, ve Keykubad gibi, Doğuya ve Batıya hükmetmiş kişilerden daha büyüktür. O; Buhtunnasr ve Şeddad’dan daha ihtişamlıdır’ der” (*İbn Arabşah, 1986: 463*).

Kendisinin yetiştirmiş olduğu 3. kuşak emir, devlet adamları ve vezirlerinin döneminde ölen Timur, yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere gerçekten büyük bir hükümdârdı. Kendisine bağlı askerler, emirler, melikler ve etrafındaki devlet büyüklerinden şanına layık bir hürmet görmekteydi. Timur ölünce inzivaya çekilerek bir daha yazmayan, sır katibi ve zamanının kadısı olan Mevlâna Şemseddin’in kendisine sorulan, “İnsanlar gülüyor sen niye sevinmiyorsun?” sorusu üzerine verdiği, “Benim kıymetimi bilen öldü, ben de yeni yetmelerin hizmetinde saygınlığımı yitirmeyeceğim” (*İbn Arabşah, 1986: 466-467*) cevabı da kendisine duyulan saygının derecesini göstermektedir.

Timur'un Günlük Hayatı

Arap kaynaklarında, Timur'un günlük hayatını bütün boyutlarıyla ortaya koyan ayrıntılar olmamakla birlikte aile içi ilişkilerden eğlenceye kadar bazı ipuçları bulmak mümkündür. Bu kaynaklar Timur'un şaka, mizah, eğlence, müzik ve şiirden hoşlanmadığını ve bunlarla ilgilenenleri de sevmediğini belirtirken, güzel sestene ve şarap içmekten çok hoşlandığını ifade etmektedirler (*İbn Arabşah, 1986: 178, 451, 454; İbn Tagrîbirdî, 1956, XIII: 162-163; İbn Kâdi Şuhbe, 1997, IV: 438; es-Sehavî, (tarihsiz) III: 49*). Ama, aynı Timur'un, 807 (1404-1405) yılında Semerkand'a döndüğü zaman torunu Uluğ Beg'in düğünündeki tavrına baktığımızda, durum çok farklıdır: Timur o gün, şehir halkına Semerkand'ı süslemelerini emrediyor, herkese ihsanda bulunup cezaları kaldırıyor, kılıç kullanmayı yasaklıyor, zulmü men ediyor ve muhteşem bir düğün hazırlığı yaptırıyor. Herkese en güzel elbiselerini giyip "Gül" adlı cennet bahçeleri kadar güzel olan bahçeye gelmelerini emrediyor, kendisi de en zarif elbisesi ile halkın arasına çıkıyordu. Tüm melikleri, emirleri, âyanları vesair kimseleri çağırarak kendi eli ile onlara su ikram edip, hulle giydiriyor ve kendilerine ihsanda bulunuyordu. Oradaki herkesi kardeşi ve çocukları yerine koyuyordu. Ayrıca, haram olan her şey o gün helâl kılınmıştı. Yani ziyafette her türlü yiyecek ve içecek bulunmakta ve o gün orada ney, çenk, kanun, ud, raks, şiir, şarkı ile sınırsız eğlence serbest idi. Düğün esnasında erkekler Timur'un sağ tarafında, kadınlar ise sol tarafında oturuyor, gelinin üzerine altın ve mücevherler atılıyordu. Melikler ve eşleri geline inciler, mücevherler ve değerli taşlar takıyorlardı. Kadınlar, özellikle bu tür toplantılarda örtünmüyorlar ve erkeklerden kaçınmıyorlardı (*İbn Arabşah, 1986: 373-377*). Düşmanlarına merhamet göstermeyen, kendisine muhalefet edenin göz yaşlarına bakmayan, birçok şehri yerle bir edip sayısız kişiyi öldüren, herkese karşı olan ciddî tavrından taviz vermeyen ve eğlence ile şiiri sevmeyen Timur, bu düğün sırasında ise eşsiz bir tavır içerisindeydi. Bu da yeri ve zamanı gelince Timur'un eğlenceye sıcak baktığının ve hoşgörüyü esirgemediğinin bir göstergesidir. Bu tavır genellikle ailesi ile ilgili durumlarda göstermesi, kendisinin ailesine olan sevgisini ve bağlılığını da ortaya koymaktadır. Timur, torunu Muhammed Sultan'a ayrı bir sevgi beslemektedir ve bu yüzden de onu kendisine veliht edinmişti. Bâyezid'e karşı kazandığı zaferden hemen sonra çok sevdiği torunu Muhammed Sultan'ın, Anadolu'da ölmesi onu çok üzmüş ve kazanmış olduğu zaferin sevinci derin bir hüzne dönüşmüştür. Bu nedenle 807 (1404-1405) senesinin başlarında Semerkand'a dönerken şehir halkına ta'ziye kıyafetlerini giyip Timur'u karşılamaları emredilmiş ve Semerkand'da bulunan en yüksek ve en aşağı tabakadan herkes baştan aşağı siyah elbiseleri ile kendisini karşılayarak ta'ziyelerini bildirmişlerdir. Torununu, Semerkand'da yaptırmış olduğu med-

resesine defneden ve onun kardeşi Pir Muhammed’i veliâht ilân eden Timur’un kendisi de öldüğü zaman, bir diğer torunu Halil Sultan tarafından, Muhammed Sultan’ın medresesine defnedilmiştir (*İbn Arabşah, 1986: 408; İbn Kâdi Şuhbe, 1997, IV: 425, 436-437; İbn Hacer, 1994, II: 268*).

Eğlenceye çok fazla meyli olmayan Timur satranç oynamayı çok severdi. Çünkü satranç onun için bir eğlence değil, aksine düşünme kabiliyetini geliştiren bir araç idi. Ayrıca çok sinirlendiği zamanlarda da bu oyunu oynayarak rahatlardı. Satrancı mükemmel bir şekilde oynadığı için çok az kimsenin kendisiyle satranç oynamaya cesaret edebildiği Timur, normal satranç ile oynamayı aşmış ve büyük satrançla oynamaya başlamıştı. Yani satranç tahtasını on-onbire çıkarmış ve taşlara iki deve, iki zürafa, iki boğa, iki aslan, iki debbâbe,¹⁷ iki öncü, bir vezir, bir gözcü ve diğer bazı taşları eklemiştir (*İbn Arabşah, 1986: 454, 461, 469; es-Sehavî, (tarihsiz), III: 49; İbn Tagrîbirdî, 1956, XIII: 163; İbn Kâdi Şuhbe, 1997, IV: 438; İbn İyâs, 1983, I/2: 710*). Timur’un oynadığı büyük satrancın tahtası ve taşların dizilişini İbn Arabşah’a göre metnin sonundaki Tablo I ve Tablo II’de gösterdik.

Timur’un satranççıları arasında Muhammed b. el-Akîl el-Haymî, Zeyneddin el-Yezdî ve başka kimseler vardı. Ama santrançlarının pîri aynı zamanda fakih ve muhaddis olan Alâeddin et-Tebrizî idi. O, Zeyneddin el-Yezdî’ye karşı bir piyon eksikle, Muhammed b. el-Akîl el-Haymî’ye karşı da bir at düşürerek oynar ve ikisini de yenerdi. Et-Tebrizî hamlelerini yapmadan önce, hiç kimse onun ne düşündüğünü ve oyununun ne olduğunu kestiremezdi. Alâeddin et-Tebrizî ile büyük satranç oynayan Timur’un, satranç oyununun konumları ile hamleleri hakkında da şerhleri vardır. İbn Arabşah, Timur ile Alâeddin et-Tebrizî’nin yanlarında ayrıca bir yuvarlak bir de uzun satranç gördüğünü ifade etmektedir (*İbn Arabşah, 1986: 468-469*). Yine bir gün çok sevdiği bu oyunu oynarken rakibine “Şah-Ruh” yaptığı sırada Timur’a iki müjde getirilmiş: Bunlardan birincisi bir erkek çocuk sâhibi olduğu, ikincisi de Ceyhun nehrinin Hita tarafındaki kıyısına inşaa ettirmekte olduğu şehrin tamamlandığı idi. Bunun üzerine Timur oğluna “Şahruh”, şehre ise “Şahruhiyye” adını vermiştir (*İbn Kâdi Şuhbe, 1997, IV: 441*). Oğlunun ismini satrançtaki bir hamlenin adını verecek kadar bu oyunu seven, Doğu ve Batı’daki tüm bölgeleri fetheden ve her sultanı yenen Timur’un karşısında her şah, ister gerçek anlamda isterse de satranç oyununda olsun, mat idi. Timur, böyle bir kişi olmasına rağmen Alâeddin et-Tebrizî’ye: “Sen satranç sanatında teksin ve üzerine kimse yoktur; tıpkı benim siyaset sahasında tek olduğum gibi” diyordu (*İbn Arabşah, 1986: 468*).

Haşlanmış et yemeyi sevdiği ve misafirlerine de ikram ettiği ifade edilen Timur, bulunduğu mecliste gasp, saldırı, tecavüz ve kan dökmekle ilgili sözlerin dile getiril-

mesine ve küfür edilmesine asla izin vermezdi ve orada sadece yönetim ile ilgili tedbirler görüşülürdü (*İbn Şihne, 1873: 226; İbn Arabşah, 1986: 451, 454; İbn Tagribirdi, 1956, XIII: 163; İbn Kâdi Şuhbe, 1997, IV: 438*). Timur tabiplerin ve müneccimlerin sözüne itimat eder ve müneccimlere danışmadan asla hareket etmezdi. Biri Fazlullah diğeri de Suriye'deki tabiplerin reisi olan ve sürekli taş macunlarını kullanan Cemaleddin adındaki iki meşhur tabibi olduğunu zikreden İbn Arabşah, müneccimlerinin adını hatırlamadığını ifade etmektedir (*İbn Arabşah, 1986: 454, 467; İbn Tagribirdi, 1956, XIII: 163; İbn Şihne, 1873: 216-217*).

Atlar hakkında gerçekten büyük bir bilgiye sâhip olan Timur, atları nişanlarından tanıyarak bir bakışta onların iyisini ve kötüsünü ayırt edebilirdi. Daha gençlik yıllarında bile atlar hakkındaki bu geniş bilgisiyle meşhur olan Timur, yol kesip suç işlemeye devam ettiği ve sıkıntı çektiği günlerden birinde, Herat sultanı Hüseyin'in atına bir şeyler olduğu zaman, kendisinin bu konudaki şöhretini duyan sultanın seyisi tarafından Semerkand'a çağırılmış ve seyisin hizmetine girmişti. Kısa bir süre sonra da seyis ölünce Sultan, seyisin yerine Timur'u atamış ve kendisinin beğenisini kazanınca da onu kız kardeşiyle evlendirmişti (*İbn Arabşah, 1986: 44; İbn Hacer, 1998, I: 18; İbn Tagribirdi, 1956, XII: 256*).

Kaynaklara bakıldığında Timur'un nasıl avlandığı hakkında şu bilgilerle karşılaşılar: Timur avlanmak istediği zaman âdeti olduğu üzere adamlarını gruplar halinde sağa sola, avlanılacak bölgenin her tarafına gönderir ve adamları etrafa yayılarak av hayvanlarını abluka altına alırlardı. Daha sonra bu abluka her yandan daraltılarak hayvanlar ortada bir yerde toplanır; tüm bunlar yapıldıkça kadar da kesinlikle hiç kimse ne bir ok, ne bir mızrak atabilir, ne de herhangi bir hamlede bulunabilirdi. Hayvanlar üzerlerine gelen insanların çokluğundan dolayı kaçmak için herhangi bir yer bulamazlar ve orta yerde sıkışıp kalırlardı. Tam bu sırada Timur adamlarına tef, zurna ve flüt çalmalarını emreder, bunun üzerine hayvanlar güçten kesilir ve oldukları yerde donup kalırlardı. Tüm bunlardan sonra Timur kendi çocukları, torunları ve çevresindeki emirlerin çocuklarına bu hayvanlara ok atmalarını söyleyerek onları izlerdi; böylece onlara cesaret aşılar. En sonunda da adamlarının avlanmasına izin verirdi. İbn Arabşah bir keresinde, herkes avlanırken Timur'un kendi kendine;

Diğer sultanların avı tilkiler ve tavşanlardır,

Ben (atıma) bindiğim zaman benim avım kahramanlardır

mısrasını söylediğini belirtmektedir (İbn Arabşah, 1986: 463-464).

Arap Kaynaklarında Timur İle İlgili Olan Menfi Düşünceler

Timur'un çağdaşı olan Arap tarihçilerinin kendisi hakkında yazmış oldukları, sadece yukarıda anlatılanlar ile sınırlı değildir. Çünkü, Timur'un o dönemdeki Türk ve İslâm dünyasının rakip iki büyük devletinden birisi olan Timurluların başında bulunması ve bu tarihçilerin de diğer devlet Memlûklere bağlı tarihçiler olması dolayısıyla eserlerinde Timur hakkında doğru yada yanlış birçok menfi kayıtlara da yer vermişlerdir. Bu bölümde, Timur hakkında yazılmış olan bu menfi düşünceleri, doğru veya yanlış olmalarını sorgulamadan olduğu gibi aktaracağız:

Arap kaynaklarında Timur, kullarının günahlarından dolayı ülkeleri ele geçirmiş ve onları öldürsün diye hicrî VIII. yüzyılda Allah tarafından yollanan, karanlık bir gece gibi gelen ve kimsenin anlam veremediği bir fitne olarak görülür (*İbn Arabşah, 1986: 37; İbn İyâs, 1983, I/2: 709*). Ayrıca Timur'dan, doğuda ve batıda fitneyi canlandırmış olan kişi, fasıkların başı, total ve deccal bir kimse olarak bahsedilir. Onun karşısında en akıllı ve en zeki kişiler ne yapacağını şaşırır, en sabırlı kimseler bile dehşete kapılır, en aziz insanlar da zelif olurdu. Dünya onu kabul etmiş, o da yeryüzüne hâkim olarak fesat çıkarmış, canlı cansız her şeyi yok etmiş ve kendisinin tугyan kılıcı bütün yeryüzünü pisliğe boğmuştur. İbn Arabşah'a göre Timur, şeytanın insan vücudunda dolaştığı gibi, bu dünyada dolaşüyor, ülkeleri istilâ ediyor ve bedenleri zehirliyordu. Coşkun bir sel gibi olan ve önünde hiç kimsenin duramadığı askerleri de kendisinin şerrini her tarafa yayıyorlardı (*İbn Arabşah, 1986: 38, 113, 115*).

Timur koyun çalarken bir çoban tarafından vurularak Herat sultanına götürüldüğünde, Sultan Hüseyin onun çarımıha gerilmesini emretmiştir. Sultan'ın oğlu Timur'un kendisine bağışlanmasını babasından isteyince, Sultan Hüseyin: "Bu Çağataylı haramî fesat kaynağıdır, eğer sağ kalırsa insanları ve ülkeleri helâk eder" demiştir (*İbn Arabşah, 1986: 48-50*). Timur yarası iyileştikten sonra, âdeti olduğu üzere suç işlemeye geri dönmüş; ama bu sefer fesadı, şerri ve insanlara olan kızgınlığı iyice artmış, Allah'ı zikretmekten uzaklaşarak şeytanlar ile arkadaş olmuştur. Allah'ın kendisine yolladığı, ne dini ne de dünyaları olan Abbas, Kumarî, Süleyman Şah, İdigu Timur ve Cakü Seyfeddin gibi 40 adamla yol kesip suç işlemeye devam etmiştir (*İbn Arabşah, 1986: 42; İbn Tagribirdî, 1956, XII: 255; İbn Kâdi Şuhbe, 1997, IV: 429*).

İçindeki şer ve fesadı dışına hiç belli etmeyen Timur, aynı zamanda cesur bir despot, kan dökücü bir zalim, ahlâksız bir sahtekâr, kurnazların en kurnazı, belâların en belâsıydı. Oldukça gaddar ve sebepsiz yere işkence eden bir kimseydi (*İbn Arabşah, 1986: 110, 178, 128, 193, 200, 391; İbn Tagribirdî, 1956, XII: 218, 254; XIII: 160; es-Sehavî, (tarihsiz), III: 49; İbn İyâs, 1983, I/2: 659, 710; İbn Kâdi Şuhbe, 1977, I:*

512; *İbn el-Furât*, 1936, IX/1: 348-349, 381; *İbn Hacer*, 1994, II: 299). Saltanatı boyunca Allah'tan başka hiç kimsenin sayamayacağı kadar çok insan öldürmüş ve sayılamayacak kadar şehri de yok etmiştir. Kaynakların ifadesine göre, Timur kâfirleri bırakıp Müslümanlar ile savaşmaya hayrandı. Anadolu ve Hindistan'da yaptıklarını bunun en güzel kanıtıydı (*es-Sehavî*, (tarihsiz), III: 49-50; *İbn Hacer*, 1994, II: 299; *el-Makrîzî*, 1997, VI: 168). Ayrıca, fethettiği ülkelerde Müslümanların kafasının kesilip kendisine getirilmesini istemeyi de âdet haline getirmişti (*İbn Şihne*, 1873: 225). Nitekim, İbn Kâdi Şuhbe Timur'u "Müfsidlerin reisi, Müslüman ülkelerini tahrip eden ve Müslümanların kanını akıtan" diye tanımlamaktadır (*İbn Kâdi Şuhbe*, 1997, IV: 429).

Timur'u yukarıda anlatıldığı şekilde tasvir eden İbn Arabşah ve diğer Arap tarihçilerinin Timur'un faaliyetlerini anlatırken kullandıkları konu başlıklarındaki ifadeleri oldukça ilginç ve kayda değerdir. Bunların bazıları şöyledir: "Bu Cafî (kaba, nezaketsiz, terbiyesiz)'nin Şeyh Zeyneddin Ebu Bekir el-Hafî ile Görüşmesi", "Bu Gaddar'ın Sebzvar'a Yönelmesi", "Sebzvar'da Bu Dâ'ar (şer sâhibi, fâsid) ile Şer Taifesi Reisi eş-Şerîf Muhammed Arasında Geçenler", "Bu Cânî'nin Mazenderan Emiri Şah Velî ile Mektuplaşması", "Bu Engereğin Fars Memleketleri ve Horasana Dönmesi", "Mardin Sâhibi İsa el-Melik ez-Zâhir'in Bu Hilekâr, Vefasız ve Kurnazdan Çektikleri", "Şam Askerinin Bu Belaların Belasını Kovmak İçin Harekete Geçmesi", "Bu Nankör'ün Geri Dönmesi ve Hint Ülkesini Ele Geçirmeye Niyetlenmesi", "Sultan el-Melik ez-Zâhir Berkuk'un Ölüm Haberinin Bu İsyankar'a Ulaşması", "Bu Büyük Bela'nın Şimşeklerinin Şam Memleketleri Üzerinde Çakması", "Bu Despot'un Geri Dönmesi ve Karabağ'da Kılması", "Bu Uğursuz Baykuş'un Uçması ve Anadolu'yu Harap Etmeye Niyetlenmesi", "Bu Topalların Pîri'nin Gürcülere Yaptıklarının Sonu" (*İbn Arabşah*, 1986: 70, 74, 84, 104, 126, 160, 162, 169, 194, 306, 314, 365), "Timurlenk'in Dımaşk'ı İstilâsı ve Orada Fesat Yapması, Allah Ona Lânet Etsin", "Topal Timurlenk'in Bağdat ve Tebriz'de Yaptıkları" (*es-Seyrafi*, 1971, II: 87, 194).

Daha önce naklettiğimiz, Timur'un Mısır sultanı el-Melik ez-Zâhir Berkuk'a yazdığı mektubun cevabında Mısır sultanı kendisine şöyle demiştir: "*De ki: Allah'ım, (ey) mülkün sâhibi, Sen dilediğine mülkü verirsin, dilediğinden mülkü alırsın; dilediğini yükseltirsin, dilediğini alçaltırsın.*"¹⁸ Küfür olan sözleriniz ve şeytanî şenaatleriniz bize ulaştı. Mektubunuz hazret-i cenâbınızdan ve kâfir bir melikin siretinden haber veriyor. Siz Allah'ın gazabından yaratılmışsınız, üzerine Allah'ın gazabının helâl olduğu kimseler üzerine musallat oldunuz, şüphe edene merhamet göstermez, ağlayanın durumuna üzülmezsiniz ve Allah sizin kalplerinizden rahmeti çekip almıştır ki, bunlar sizin en büyük ayıbınız ve

sultanların değil şeytanların sıfatlarındandır. Sıfat olarak da bunlar size yeter. *De ki: Ey kâfirler, ben sizin yaptığınız ibâdeti yapmam; siz de benim yaptığım ibâdeti yapmazsınız. Ben asla sizin yapmakta olduğunuz ibâdeti yapıcı değilim. Siz de benim yapmakta olduğum ibâdeti yapıcı değilsiniz. Sizin dininiz size, benim dinim banadır.*¹⁹ Bütün kitaplarda lânetlendiniz, tüm peygamberlerin dilinde kınandınız ve bütün çirkinliklerle nitelendirildiniz. Ortaya çıkışımızdan itibaren kâfir olduğunuz haberi bize ulaştı. Dikkat edin, çünkü Allah'ın lâneti kâfirlerin üzerinedir. Usule yapışan furu'a aldırılmaz (Temel esasları bilen ayrıntıya dalmaz). Biz gerçek müminleriz, ayıplar ve şüpheler bize işlemez. Kur'an bize indirildi, Sübhan olan Allah daima bize rahmet eder. Biz de Kur'an'ın indirilişini hak ettik, onun bereketi ve anlamını da bilmekteyiz. Ateş ise sizin için yaratıldı ve gök yarıldığında derileriniz tutuşacak. Çok büyük ve güçlü kişilerin dut ile, yırtıcı hayvanların sırtlanlar ile, silahlanmış kişilerin de topallar ile tehdit edilmeleri ne kadar manidardır. Bizler atları şimşek gibi, okları Arap oku, kılıçları Yemenli, aslanları Mudarlı ve yumrukları çok güçlü olan kimseleriz. Doğuda ve Batıda bizi duymayan yoktur. Sizinle savaşmak bizim için bir zevktir. Eğer bizden birisi ölürse, cennette onunla aramızda 1 saat mesafe vardır. *Allah yolunda öldürülenleri, ölüler sanma; hayır, onlar diridirler, Rableri katında rızıklanmaktadır. Allah'ın keremiyle kendilerine verdiklerinden sevinçli olarak, arkalarından henüz kendilerine yetişemeyenlere de korku olmadığına, onların üzüntüye uğramayacaklarına sevinirler. Allah'ın nimetine, lütfuna ve Allah'ın müminlerin ecrini zayi etmeyeceğine sevinirler.*²⁰ 'Yüreğimiz dağlar gibidir, sayımız kumlar kadardır' sözlerinize gelince: Kasap koyunların çokluğuna aldırılmaz, odun ne kadar çok olursa olsun ateş kıvılcımına dayanamaz. *Nice az bir topluluk var ki, Allah'ın izniyle çok topluluğa galip gelmiştir. Allah sabredenlerle beraberdir.*²¹ Belâlardan ve felâketlerden kaçınınız. Biliniz ki, bizim için saldırı yapmak en arzu edilir şeydir, eğer yaşarsak mutlu, ölürsek şehit oluruz. Biliniz ki, galip gelen Allah'ın taraftarlarıdır. Hâlâ Emirü'l-mü'minin ve Halifetü'r-Rabbü'l-alemi'nden itaat mi bekliyorsunuz? Sizi ne duyar, ne de size itaat ederiz. O çirkin ve rezil üslubunuzla, perde kalkmadan cevap vermemizi istediniz; bilin ki, perde kalkarsa gerçekler ortaya çıkar. İmandan sonra küfür mü olurmuş? Yoksa siz ikinci bir ilâh mı edindiniz ve bizi de ona itaat etmeye mi çağırıyorsunuz? *And olsun ki, 'Siz çok kötü bir cür'ette bulundunuz!' Neredeyse o(sözün dehşeti)nden gökler çatlayacak, yer yarılacak ve dağlar yıkılıp dağılacaktır!*²² Mektubunu yazan katibine de ki, yazdıkların bize rebap sesi ya da sinek vızıltısı gibi geldi. Unutmayın ki, onun söylediklerini bir kenara yazdık ve ona öyle acı bir azap hazırladık. O, söylediklerinin hesabını verecek inşallah! *Zulüm edenler yakında nasıl bir devrime uğrayıp devrileceklerini bileceklerdir!*²³ Kesinlikle gön-

dereceğiniz kişiyi karıştırmışsınız. Ve's-selâm" (*el-Makrîzî, 1997, V: 351-352; İbn el-Furât, 1936, IX/1: 373-374; İbn Arabşah, 1986: 157-160; es-Seyrafi, 1970, I: 381-383. Bazı Arap tarihçileri de bu mektubun tamamını vermemekle birlikte ya bir kısmını ya da sadece içeriğini vermektedirler: İbn Hacer, 1998, I: 474; İbn Kâdi Şuhbe, 1977, I: 508; İbn İyâs, 1983, I/2: 466*).

Yıldırım Bâyezid ise Timur'un kendisine yazmış olduğu mektubu aldığı zaman hemen ayağa kalkmış, yutkunmuş ve sesini yükselterek: "Bu gibi saçmalıklarla beni mi korkutuyor, tahrik mi ediyor? Bizi ne sandı! Acem melikleri mi, Deşt'teki Tatar aptalları mı? Benim gazi askerlerimi Suriye askerlerine mi benzetti? Yoksa, sağdan soldan topladığı kabileyi benim ordum gibi mi zannediyor? Kendisinin haberlerini aldığımı bilmiyor mu? Melikleri birbirine karıştırmış ve Allah'ın emrine sırtını dönerek kâfir olmuş. Ben bunların hepsini biliyorum. Kendisi sadece bir harami, kan dökücü bir ırz düşmanı, sözünde durmayan bir kalleş ve sapık, sağı solu dolaşan ve zulmeden bir katildir! Dolaştıkça dolaşmış ve bu yüzden de gerçek erkeklerin varlığından habersiz kalarak meydanı boş bulmuş. O şimdi çocuklaşmış ve akli kemâle ermemiş bir ihtiyardır. Küçücük bir kıvılcımken fitili tutuşveren bir lamba gibidir" demiştir (*İbn Arabşah, 1986: 307-309, 311*).

Timur hakkında yukarıda aktardığımız menfi düşünceleri kısaca değerlendirecek olursa; Timur'un, Arap tarihçilerinin gözünde, tüm yeryüzünü kaplayan büyük bir fesat kaynağı, sayısız insanı katleden ve birçok şehri yok eden, eşi benzeri olmayan bir belâ, kendisi Müslüman olmasına rağmen Hristiyanları ve kâfirleri bırakıp Müslümanlarla savaşan ve onların kellelerini vurduran kan dökücü bir zalim, ırz düşmanı, sahtekar ve topal bir hükümdâr olduğu söylenebilir. Öyle ki, Arap tarihçileri Timur'un doğumunu bile şu şekilde anlatmışlardır: "Savaş başlığına benzer bir şey doğdu, havadaki bulutlara uçup ardından sahraya düştü ve ondan yeryüzüne cemre ile kıvılcım yayılarak kırsal bölgeleri ve şehirleri kapladı. Yere düştüğünde buz gibi olmuş ve elleri kanla doluydu. Bunun yorumu kahinlere sorulduğunda bazıları asker, bazıları hırsız, bir kısmı kan dökücü bir kasap, diğerleri ise, kelle uçuran bir cellât olacağını söylediler" (*İbn Arabşah, 1986: 41-42; İbn Tagrîbirdî, 1956, XII: 255*). Kıscası, İbn Arabşah'ın deyimiyile, "Timur'un kendisi deccâl, ordusu da Ye'cûc ve Me'cûc" idi (*İbn Arabşah, 1986: 195*).

Ölümü ve Arap Kaynaklarındaki Yankısı

Timur, 17 Şaban 807/18 Şubat 1405 tarihinde, Çin'e sefere giderken Otrar'da 79 yaşında öldü. Ölüm sebebi kulunç (karın ağrısı) idi, aynı zamanda prostat da olmuştu. Hemen, Semerkand'a getirilerek torunu Halil Sultan tarafından,

daha önce ölmüş olan torunu Muhammed Sultan'ın Ruh Abâd yakınlarındaki medresesine defnedildi (*İbn Arabşah, 1986: 391-393, 408; İbn Hacer, 1994, II: 298-99; İbn Kâdi Şuhbe, 1997, IV: 425, 437, 438; İbn Tagrîbirdî, 1956, XII: 270; XIII: 160; İbn İyâs, 1983, I/2: 709-710; es-Sehavî, (tarihsiz), III: 49*).

Timur'un ölümünün Arap kaynaklarındaki yankılarına baktığımızda, karşımıza çıkan manzara şöyledir: Timur'un ölümüyle ilgili olarak İbn Arabşah: "Son seferinde Otrar'a vardığında, soğuğu hissetti ve kendisini sıcak tutacak, içkiden içinde faydalı baharatlar olan bir ilaç yapılmasını emretti. Allah bu kirli ruhun çıkmasını istemedi ve icat etmiş olduğu çirkin zulüm sıfatları üzerine ölmesini istedi. Çünkü Timur zalimlerin öncüsüydü ve bir benzeri dünyaya gelmemiştir. Ordusunun durumunu sormaz olmuştu. Sürekli içki içiyor ve kadere direnir, zamana karşı koyuyordu. İçki ciğerlerini parçalamış, takatten düşmüş ve kan kusuyordu. Pişman olup ellerini kemirerek 3 gün can çekiştir ve sonunda öldü. Malı ve evlâdı kendisine fayda etmedi. Ölüm sakisi ona en acı kadehi içirdi ve o güne kadar inkar ettiği şeye iman etti. Fakat şiddet anındaki o imanı kendisine fayda etmedi. Yardım istedi, ama yardımına koşan olmadı. Ey kötü bedende bulunan kötü ruh çık! Yerilmiş olarak çık! Müjdeler olsun sana ki, cehennemde irin içecek ve günahkarlar ile komşu olacaksın! Allah'ın lânetine intikal ederek onun en şiddetli ve en incitici azabında yerini aldı. Allahü Teâla rahmetiyle bu alçaltıcı azabı kullarının üzerinden kaldırdı. *Böylece haksızlık eden milletin ardı kesildi, Alemlerin Rabbi Allah'a hamdolsun!*²⁴" derken (*İbn Arabşah, 1986: 391-394*), es-Seyrafi: "Timur'un ölüm haberi geldi, Allah ona lanet etsin! Türbe ve kabrine rahmet etmesin! Artık ondan hile ve yalan ortaya çıkmayacak, askeri de daha fazla çapulculuk yapamayacak" (*es-Seyrafi, 1971, II: 209*), İbn Tagrîbirdî: "Zorba Timur öldü, Allah ona lânet etsin!" (*İbn Tagrîbirdî, 1956, XII: 270; XIII: 160*), İbn Hacer: "Zorba ve haricî Timur kulunç ishalinden öldü ve ölene kadar idrarını yapamadı, Allah da insanları ondan kurtardı" (*İbn Hacer, 1994, II: 299*) ifadesini kullanmış, İbn İyâs ise:

Cehennem zebanileri ondan nefret ediyor,

Cehennem bile onu görünce Allah'a sığınıyordu

mısrasıyla Timur'un ölümü hakkındaki düşüncesini ifade etmiştir (*İbn İyâs, 1983, I/2: 710*).

Sonuç

Timur, Cengiz Han'ın torunlarının yok olmaya yüz tuttuğu XIV. yüzyılın ikinci yarısında Mâverâünnehr'de ortaya çıkarak Çağatayların tahtına oturmuş ve bölgedeki kargaşaya son vermiştir. Mâverâünnehr ve Moğolistan'da kendi-

ni kabul ettirdikten sonra, Altın Ordu Hanı Toktamış'ı mağlûp etmiş, İran, Azerbaycan ve Irak-ı Acem'i ele geçirmiştir. Ardından Hindistan'ı da istilâ ettikten sonra Suriye'ye yöneldiğinde, 1260 yılında İlhanlıları Ayn Calut'ta durduran Memlûkler bile Timur'un orduları karşısında âciz kalmışlardır. Suriye seferinin ardından girdiği Anadolu'da dönemin en kudretli hükümdârlarından olan Osmanlı sultanı Yıldırım Bâyezid'i de mağlûp etmiş ve esir almıştır. Böylelikle, Cengiz Han'ın imparatorluğunun enkazı üzerine onunki kadar büyük olmasa da ondan hiç de geri kalmayacak bir devlet kurarak Ortaçağ Türk ve İslâm tarihinin son dönemlerinde önemli bir yer işgal etmiştir.

Kısa sürede böylesine geniş bir devlet kurarak tarihe damgasını vuran bu büyük Türk hükümdârına, döneminin Arap kaynaklarında gereken ilgi gösterilmiştir. Bu kaynaklar, Timur ile ilgili olarak soyu, doğumu, tahta oturması, Mâverâünnehr'de hâkimiyetini sağlamlaştırması ve diğer ülkelere düzenlediği seferleri, ölümü, dış görünüşü, karakteri, ailesi ve ordusu gibi daha bir çok konuda geniş bilgiler vermektedirler. Hatta İbn Arabşah '*Acâ'ib el-Makdûr fi Nevâ'ib Teymur adlı* eserini tamamen Timur'a ayırmış, her ne kadar eserini Timur'u yermek için yazmış olsa da Timur ve imparatorluğu hakkında oldukça değerli bilgiler aktarmıştır.

Arap tarihçilerinin Timur hakkında yazmış olduğu satırlara göz atıldığında, birincisi Timur'un Cengiz Han soyundan geldiği, ikincisi de Timur'un asil bir soya mensup olmadığı ve sıradan biri olduğu şeklinde iki farklı görüş göze çarpar. Mutlak bir hâkimiyet anlayışına sahip olan ve tüm yetkiyi kendi elinde tutan Timur'un, buna rağmen tahta Cengiz Han soyundan birisini oturtarak onun adına hüküm sürmesi ikinci görüşün doğruluğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Arap kaynaklarında Timur'un yapılı ve güçlü bir vücuda, beyaz bir tene, parlayan gözlere, siyah ve uzun bir sakala ve gür bir sese sâhip olduğu, ayrıca görünüşünün ürkütücü ve sağ ayağının topal olduğu görülür.

Karakterine bakıldığında da Timur, Cengiz kanunlarına iman etmiş bir Müslüman, kararlarından asla taviz vermeyen bir hükümdâr, tedbiri elden bırakmayan bir kumandan, harp hilelerini çok iyi bilen cesur bir savaşçı ve yenilgi tatmamış bir fatihtir. Eğlenceye pek düşkün olmayan, mizah ve yalanı sevmeyen, doğruluktan asla vazgeçmeyen ciddî bir kişi olduğu görülür. Ancak, savaş esnasında, düşmanlarını cezalandırırken veya onlardan intikam alırken verdiği sözleri yerine getirmemekte, zulüm ve işkence etmekte sınır tanımamaktadır. İlmî, âlimleri ve şeyhleri seven, onlara hürmet gösteren ve sanatkarları koruyan büyük bir devlet adamıdır. Timur'un tarihe, satranca, ailesine ve başkenti Semerkand'a karşı olan sevgisi de gerçekten kayda değerdir.

Fakat, dönemin Arap kaynaklarına bakılarak Timur hakkında sadece olumlu yargılara varmak mümkün değildir. Timur, bu tarihçilerin gözünde bütün yüzünü fesada boğmuş, sayılamayacak kadar çok insanı katletmiş, dünyanın birçok şehrini yerle bir etmiş zalim bir fatih, eşi benzeri görülmemiş bir belâdır. Arap tarihçilerinin Timur hakkında bu şekilde menfi ifadeler kullanırken tarafsız olmadıkları açıktır. Çünkü Timur, ansızın Mâverâünnehr'de ortaya çıkıp Cengiz Han'ı andıran bir fetih ve istilâ hareketine girişmiş, sayısız insan öldürmüş ve birçok şehri tahrip etmiştir. Timur'un seferlerinden, Memlûklere bağlı Dımaşk ve Halep gibi önemli şehirlerin de nasibini alması, çoğunluğu Memlûk devletinin resmî görevlileri olan bu tarihçileri, doğal olarak Timur hakkında ön yargılı olmalarına ve onun hakkında oldukça abartılı ifadeler kullanarak, kendisini çok kötü bir kişi olarak göstermeye sevk etmiştir. Memlûk tarihçileri ile daha çocukken Timur tarafından vatanı Dımaşk'tan alınıp Semerkand'a götürülen ve bir çok sıkıntı çeken İbn Arabşah'ın ifadelerine nazaran, Magribli (Tunus) İbn Haldûn'un ifadelerinin daha ılımlı olması da düşündürücüdür.

Tablo: Timur'un Büyük Satrancı (İbn Arabşah, 1986: 469)

Fil		Deve		Vezir	Şah	Vezir		Deve		Fil
Kale	At	Debbâ-be	Öncü	Zürafa	Şahın Piyonu	Zürafa	Öncü	Debbâ-be	At	Kale
Kalenin Piyonu	Atın Piyonu	Debbâ-benin Piyonu	Öncünün Piyonu	Zürafanın Piyonu		Filin Piyonu	Devenin Piyonu	Vezirin Piyonu	Vezirin Piyonu	Piyunun Piyonu
Piyunun Piyonu	Vezirin Piyonu	Vezirin Piyonu	Devenin Piyonu	Filin Piyonu		Zürafanın Piyonu	Öncünün Piyonu	Debbâ-benin Piyonu	Atın Piyonu	Kalenin Piyonu
Kale	At	Debbâ-be	Öncü	Zürafa	Şahın Piyonu	Zürafa	Öncü	Debbâ-be	At	Kale
Fil		Deve		Vezir	Şah	Vezir		Deve		Fil

Tablo II: Timur'un Büyük Satranç (İbn Arabşah, 1887:324)

Fil		Deve		Vezir	Şah	Vezir		Deve		Fil
Kale	At	Debbâ-be	Öncü	Zürafa	Şahın Piyonu	Zürafa	Öncü	Debbâ-be	At	Kale
Kalenin Piyonu	Atın Piyonu	Debbâ-benin Piyonu	Öncünün Piyonu	Zürafanın Piyonu	Şahın Piyonu	<i>Filin Piyonu</i>	Devenin Piyonu	Vezirin Piyonu	Vezirin Piyonu	Piyonun Piyonu
		Boğanın Piyonu			Gözcünün Piyonu			Filin Piyonu		
Piyonun Piyonu	Atın Piyonu	Devenin Piyonu	Debbâ-benin Piyonu	Vezirin Piyonu	Şahın Piyonu	Vezirin Piyonu	Öncünün Piyonu	Zürafanın Piyonu	Aslanın Piyonu	Kalenin Piyonu
Kale	At	Debbâ-be	Öncü	Zürafa	Gözcü	Zürafa	Öncü	Debbâ-be	At	Kale
Fil	Aslan	Deve	Boğa	Vezir	Şah	Vezir	Boğa	Deve	Aslan	Fil

Açıklamalar

- ¹ Bunlara W. Barthold (1997), B. Forbes Manz (1989), Tilman Nagel (1993) Hans Robert Roemer (1989), Jean-Paul Roux (1994) gibi yabancı ve Zeki Velidî Togan (1932, 1972), İsmail Aka (1971, 1978, 1986, 1991, 1994), Mustafa Kafalı (1974), Yaşar Yücel (1989) gibi yerli araştırmacılar örnek olarak verilebilir.
- ² Sanders, 1936 ve Fischel, 1952 gibi çalışmalar örnek olarak verilebilir. Fakat, bunlardan birincisi İbn Arabşah'ın '*Acâ'ib el-Makdûr fî Nevâ'ib(Ahbâr) Teymur* adlı eserinin İngilizceye tercümesi, ikincisi ise İbn Haldûn'un *Et-Ta'rif bi-İbn Haldûn ve Rihletuhu Garben ve Şarken* adlı otobiyografisinde Timur ile görüşmesini anlattığı kısmın İngilizceye tercümesi ve tercümenin

- girişinde *et-Ta'rif bi-İbn Haldûn ve Rihletuhu Garben ve Şarken*'in müstakil bir eser mi, yoksa *Kitâbu'l-İber*'in bir bölümü mü olduğunun değerlendirilmesinden ibarettir.
- ³ Arap kaynaklarında Timur'un doğum yılı 728 (1327-1328) şeklinde ifade edilmiş olsa da Timur'un doğum yılı 736 (1336) olarak bilinmektedir (*Barthold, 1997: 14; Aka, 1991: 3; 1994: 5*).
- ⁴ İbn Hacer'e göre Timur'un babası "çiftçi" (*İbn Hacer, 1998, I: 17*), İbn Tagrîbirdî'ye göre ise "ayakkabıcı" idi (*İbn Tagrîbirdî, 1956, XII: 255*).
- ⁵ Kazan Han olması gereken bu hükümdar için İbn Arabşah ile İbn Kâdi Şuhbe "Meliklerin kızları" ifâdesini kullanırken, İbn Hacer ise "Moğol Hükümdârının kızı" demektedir (*İbn Arabşah, 1986: 46; İbn Kâdi Şuhbe, 1997, IV: 429; İbn Hacer, 1998, I: 19*). İbn Arabşah ayrıca, Timur'un hanımlarından "Büyük Melike" ve "Küçük Melike"nin Moğol hükümdarlarının kızları olduğunu da belirtmektedir (*İbn Arabşah, 1986: 466*).
- ⁶ Burada bu üç tarihinin cümlelerindeki farklılıklar da mutlaka belirtilmelidir: İbn Hacer Timur'un Sultan'ı öldürdüğünden bahsetmezken, Suyurgatmış'ı 773 (1371) senesinde tahta oturttuğunu ifade ediyor (*İbn Hacer, 1998, I: 19*); İbn Tagrîbirdî ise Timur'un 776 (1374) senesinde Belh'i aldıktan sonra Sultan Hüseyin'i öldürdüğünü ve ülkeye hâkim olduğunu belirtiyor (*İbn Tagrîbirdî, 1956, XII: 257-258*).
- ⁷ İbn Hacer, bu demir çatalların oradaki bir su birikintisine atıldığını ifade ediyor (*İbn Hacer, 1994, II: 9*).
- ⁸ Bir şehri barış yoluyla aldığı zaman Timur'un, âdet olarak, şehir halkından yiyecek, içecek, binecek hayvan ve elbise türlerinden kendisine dokuzar adet getirmelerini istemesidir (*el-Makrîzî, 1997, VI: 51*).
- ⁹ Zümer Suresi, 46. Ayet. Metinde geçen Kur'ân Ayetlerini kendimiz tercüme etmeyip, Türkçe tercümelerini Süleyman Ateş'in *Ku'ân-ı Kerim ve Yüce Me-âli*'inden aynen aktardık.
- ¹⁰ Neme Suresi 34. Ayet
- ¹¹ Meryem Suresi, 10. Ayet.
- ¹² Ahkâf Suresi, 20. Ayet.
- ¹³ Meryem Suresi, 98. Ayet.
- ¹⁴ Sâffât Suresi 147. Ayet'te Yunus Aleyhisselâm'ın ümmetinin 100.000 yada daha fazla olduğu ifade edilmektedir, buna göre öldürülenlerin sayısı 600.000'den fazla etmektedir. Aynı konuyla ilgili olarak İbn Kâdi Şuhbe ise "Bir günde 100.000 veya daha fazla insan öldürüldü" demektedir (*İbn Kâdi Şuhbe, 1997, IV: 431*).
- ¹⁵ el-Makrîzî de "el-Münavî'nin Timur tarafından esir edildiğini, esir olarak çok sıkıntı çektiğini ve Zap Suyu'nda boğulduğunu" ifade ediyor (*el-Makrîzî, 1997, VI: 54*).

- ¹⁶ İbn Arabşah bu şeyhin adını Şemseddin Ebu Bekir Hafî olarak kaydetmektedir (*İbn Arabşah*, 1986: 70).
- ¹⁷ Çarpa; yani sağlam ağaçtan yapılmış tekerlekli asker taşıyan ve ateşe dayanıklı hale getirmek için üzeri sirkeye batırılmış keçe ya da deri geçirilen savaş aracıdır. Bazen de kale şeklinde olup surlara tırmanabilmek için kullanılırdı (*Zeydan*, 1976, I: 256).
- ¹⁸ Âl-i İmrân Suresi, 26. Ayet.
- ¹⁹ Kâfirun Suresi, 1-6. Ayetler.
- ²⁰ Âl-i İmrân Suresi, 169-171. Ayetler.
- ²¹ Bakara Suresi, 249. Ayet.
- ²² Meryem Suresi, 89-90. Ayetler.
- ²³ Şuarâ Suresi, 227. Ayet.
- ²⁴ En'âm Suresi, 45. Ayet.

Kaynaklar

- AKA, İsmail (1971), *Timur'un Ölümünden Sonra Hâkimiyet Mücadeleleri ve Şahrüh'un Saltanatı Ele Geçirmesi (1405-1411)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara.
- AKA, İsmail (1978), *Mirza Şahrüh Zamanında Timurlu İmparatorluğu (1411-1417)*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara.
- AKA, İsmail (1986), "Timur'un Ankara Savaşı (1402) Fetihnâmesi", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XI/15, ss.1-22.
- AKA, İsmail (1991), *Timur ve Devleti*, TTK., Ankara.
- AKA, İsmail (1994), *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, TTK., Ankara.
- ATEŞ, Süleyman (tarihsiz), *Ku'ân-ı Kerim ve Yüce Meâli*, Yeni ufuklar Neşriyat, İstanbul.
- BARTHOLD, Wilhelm (1997), *Uluğ Beg ve Zamanı*, çev. İsmail Aka, TTK., Ankara.
- FISCHEL, Walter J. (1952), *Ibn Khaldûn and Tamerlane*, Berkeley-Los Angeles.
- İBN ARABŞAH (1986), *'Acâ'ib el-Makdûr fî Nevâ'ib Teymur*, yay. Ahmet Fayız el-Hımsî, Beyrut.
- İBN ARABŞAH (1887), *'Acâ'ib el-Makdûr fî Nevâ'ib Teymur*, el-Matba'a el-Osmaniyye, Kahire.
- İBN DOKMAK (1985), *el-Cevher es-Semîn fî Seyr el-Mulûk ve's-Selâtin*, yay. Muhammed Kemaleddin İzzeddin Ali, I-II, Beyrut.
- İBN EL-FURÂT (1936), *Târih İbn el-Furât*, yay. Konstantin Zureyk, IX/1, Beyrut.
- İBN HACER (1998), *İnbâ' el-Gumr bi-Enbâ' el-'Umr*, yay. Hasan Habeşî, I, Kahire.
- İBN HACER (1994), *İnbâ' el-Gumr bi-Enbâ' el-'Umr*, yay. Hasan Habeşî, II, Kahire.
- İBN HALDÛN (1979), *et-Ta'rif bi-İbn Haldûn ve Rihletuhu Garben ve Şarken*, Daru'l-Kitâb el-Lübnanî, Beyrut.
- İBN HALDÛN (1999), *Kitâbu'l-İber*, Muessesetu't-Târih el-Arabî, V, Beyrut.

- İBN İYÂS (1983), *Bedâi' ez-Zuhûr fî Vekâi' ed-Duhûr*, yay. Muhammed Mustafa, I/2, Kahire.
- İBN KÂDÎ ŞUHBE (1977), *Târîh İbn Kadî İbn Kâdî Şuhbe*, yay. Adnan Derviş, I, Dimaşk.
- İBN KÂDÎ ŞUHBE (1997), *Târîh İbn Kadî İbn Kâdî Şuhbe*, yay. Adnan Derviş, IV, Dimaşk.
- İBN ŞİHNE (1873), *Ravzat'ul-Menâzır fî Ahbâr el-Evâ'il ve'l-Evâhir*, (İbn el-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, IX, Matba'a Bulak, Kahire 1873)'in hamişinde.
- İBN TAGRİBİRDÎ (1956), *en-Nucûm ez-Zâhire fî Mulûk Mısr ve'l-Kahire*, Matbaa Dâru'l-Kutub el-Mısriyye, XII-XIII, Kahire.
- KAFALI, Mustafa (1974), "Timur", *İA*, XII/2, İstanbul, ss.336-346.
- EL-KALKAŞANDÎ (1987), *Subh el-A'sâ fî Sinâ'at el-İnşâ*, yay. Muhammed Huseyin Şemseddin, Daru'l-Fikr, I-XV, Beyrut.
- EL-MAKRÎZÎ (1997), *Kitâb es-Sulûk li-Ma'rîfeti Duvel el-Mulûk*, yay. Mukammed Abdulkadir 'Atâ, Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, I-VIII, Beyrut.
- MANZ, Beatrice Forbes (1989), *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge.
- NAGEL, Tilman (1993), *Timur der Eroberer und die islamische Welt des späten Mittelalters*, München.
- ROEMER, Hans Robert (1989), *Persien auf dem Weg in die Neuzeit (Iranische Geschichte von 1350-1750)*, Beirut.
- ROUX, Jean-Paul (1994), *Aksak Timur, İslâmın Kutsal Savaşçısı*, çev. Ali Rıza Yalt, İstanbul.
- ES-SEHAVÎ (tarihsiz), *ed-Dav' el-Lâmi' li-Ehl el-Karn et-Tâsi'*, Dâr Mektebetu'l-Hayât, I-XII, Beyrut.
- ES-SEYRAFÎ (1970), *Nüzhet en-Nufûs ve'l-Ebdan fî Tevârih ez-Zemân*, yay. Hasan Habeşî, Matbaa Dâru'l-Kutub, I, Kahire.
- ES-SEYRAFÎ (1971), *Nüzhet en-Nufûs ve'l-Ebdan fî Tevârih ez-Zemân*, yay. Hasan Habeşî, Matbaa Dâru'l-Kutub, II, Kahire.
- SANDERS, J. H. (1936), *Tamerlane or Timur The Great Amir*, London.
- TOGAN, Zeki Velidî (1932), "Temur Bek'in İslâmiyete Bakışı", *Atsız Mecmua*, XIII, ss.7-11.
- TOGAN, Zeki Velidî (1972), "Emir Timur'un Soyuna Dair Bir Araştırma", çev. İsmail Aka, *Tarih Dergisi*, Sayı 26, ss.75-84.
- YÜCEL, Yaşar (1989), *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, TTK., Ankara.
- YÜKSEL, Musa Şamil (2001), *El-Makrîzî (Kitâb Es-Sulûk) ve İbn Hacer (Inbâ' El-Gumr)'de Timur İle İlgili Kayıtlar ve Çağdaş Arap Tarihçilerine Göre Timur Tasviri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- ZEYDAN, Corci (1976), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Megâmiz, I, İstanbul.

Tamerlane's Description According to Arab Historians

Research Assist. Musa Şamil YÜKSEL*

Abstract: Although sources about Tamerlane were written in Persian language, contemporary Arabic sources contain important information about him. In this paper Tamerlane's description according to Arab historians is given. Books of the historians who met Tamerlane and Tamerlane's contemporary historians are used in order to describe him better in terms of his birth, appearance, personality, daily life and so forth.

Key Words: Turkish history, Tamerlane, Timur, Arab historians, historians of Mamlük State

* Ege University, Faculty of Letters / İZMİR
musasamil@yahoo.com

Тимур в Арабских Источниках

Муса Шамиль ЮКСЕЛЬ*, Проф. Др.

Резюме: Несмотря на то, что большинство источников о Тимуре, написаны на персидском языке, в арабских источниках того периода содержатся важные сведения о нем. В этой статье сделана попытка описать Тимура, исходя из работ арабских историков. Для того, чтобы лучше определить все особенности Тимура: от рождения до смерти, от внешнего вида до личности, начиная от повседневной жизни и кончая его представлением о власти, в работе были использованы труды арабских историков, лично видевшихся с Тимуром или живших с ним в один и тот же период.

Ключевые слова: Тимур, арабские источники, мемлюкские источники

* Егейский Университет, Факультет Литературы-ИЗМИР
musasamil@yahoo.com

Türk Tiyatrosunda İki Kişilik Oyunlar Üzerine Bir Değerlendirme (1980-2000)

Doç. Dr. Âbide DOĞAN*

Sıdıka GÖKÇELİK**

Özet: Bu çalışmada 1980-2000 yılları arasında yayınlanan iki kişilik oyunların özellikleri verilmiş ve dört eser de örnek olarak incelenmiştir. Bu eserler şunlardır: Vüs'at Bener-İpin Ucu, Bilgesu Erenus-İkili Oyun, Oktay Rifat Yağmur Sıkıntısı, Sabahattin Kudret Aksal-Bay Hiç. Bu oyunlarda, 1980 sonrasının politik ve sosyal temaları daha ağırlıktadır. Oyun kişileri akraba ve arkadaş çevresinden seçilmişlerdir. Oyunlar denge esasına dayalıdır. Dengenin kurulup bozulması ile oyun gelişir. Olaylar genellikle odalarda geçer. Zaman da oyun kişilerinin psikolojisine göre akşam ve gece gibi duygulanmaya uygun saatlerdir. 1960'lı yıllarda Türk tiyatro edebiyatı tarihinde örnekleri görülmeye başlanan bu tür oyunlar bu dönemde de ilgi görmüş ve bir çok örnek verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk tiyatrosu, iki kişilik oyun, Vüs'at Bener, Bilgesu Erenus, S.Kudret Aksal, bireysellik

Giriş

Türk tiyatro edebiyatı tarihinde iki kişilik oyunların yazılması 1960'lı yıllarda gerçekleşir. 1980'li yıllara kadar geçen yirmi yıl içinde Türk tiyatro yazarlarının yeni biçim denemelerine giriştikleri, epik tiyatronun yanı sıra iki kişilik oyun türünde başarılı örnekler verdikleri dikkati çeker.

İki kişilik oyunların yapısı, şahıs kadrosu kalabalık olan oyunlardan farklıdır. İki kişi ve bir denge üzerine oturtulan bu oyunlarda bireysel ve toplumsal, her türlü konu işlenmiştir. Bu tür oyunlar iki kişi arasında kurulan dengenin zaman zaman taraflardan birinin lehine veya aleyhine bozulması ve yeniden kurulmasıyla gelişim ve devinim gösterir. Yazarlar oyun

* Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / ANKARA
abide@hacettepe.edu.tr

** Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / ANKARA
sgokcelik@yahoo.com

kişilerini konuşurken denge kuralına uygunluk gözetmeli ve diyaloglarda yer alan sözlerin anlaşılır olmasına dikkat etmelidirler.

Bu tür oyunlarda oyun kişileri de bir denge hâlinindedir. Aralarında benzerlik ve karşıtlık vardır. Benzerlik kişilerin aynı çevre/aileye ait olmaları, aynı mekânı/eşyayı paylaşmaları, aynı zevklere sahip olmaları ile ortaya çıkar. Oyun kişilerinin çoğu karı kocadan oluşur. Benzerliğin de karşıtlığın da en güzel örneği karı kocadır. Bununla beraber arkadaş olan iki erkek, birbirini hiç tanımayan bir kadın ve erkek de oyun kişisi olabilir. Bu kişilerin –genelde- adı yoktur. Kadın ve Erkek olarak anılmaları yeterlidir. Kişiler arasındaki karşıtlıklar sınıf, mizaç, cinsiyet ve olaylar karşısında sergiledikleri tutumdan doğan farklılıklardan oluşur. Farklı cins, sınıf, mizaç ve anlayışa sahip olan oyun kişilerinin oyunun sonunda bir biçimde uzlaşmaları da dikkat çekicidir. Uzlaşma, haklı olma anlamına gelmese de yine, -erkek egemen toplumda- erkeklerin fikri kabul görür gibi olur. Ancak, doğrular kişiden kişiye değişir.

Oyun kişileri genellikle yalnızdır. Yalnızlığın bu kişileri bir araya getirdiği söylenebilir. Yaşlıların çocukları vardır, fakat bir türlü ziyaretlerine gelmezler. Kapı ve telefon çalmaz. Yaşlılara düşen onları beklemektir. Bazen kapı/telefon çaldığını sanıp kulak kesilen yaşlılar, çocukları ve torunlarıyla ilgili hatıralarla avunurlar.

İki kişilik oyunlarda oyun kişilerinin dış görünüşlerinden çok, birbirleriyle ve kendileriyle olan çekişme ve çatışmaları önem kazanır.

Bu oyunlarda mekân da önemlidir. İki kişi genellikle bir apartman dairesinde bir oda, mutfak veya salonda bir araya gelir ve bazen bir oyun oynarlar. Bu mekânlar yine genellikle dış dünya ile ilgisizdir. Açılmayan bir kapı, çalmayan bir telefon, tik taklarıyla hiç geçmeyecekmiş gibi gelen zamanı belirleyen bir saat unutulmuşluğun ya da yalnızlığın göstergesi olur. Bu oyunlarda zaman da kişiler ve mekânla ilintilidir. Hep bir beklenti içinde olan kişiler için zamanın çok ağır ilerlediği dikkati çeker. Oyunlarda görülen zaman dilimi genellikle akşamdan sonraya aittir: Gece, gece yarısı... Karanlık oyun kişilerinin psikolojilerini etkiler, içinde buldukları çıkmazları verir.

Karşıtlık ve benzerlik ilkesi ile denge esasına dayanan bir yapısı olan bu oyunlar, kişilerin arkadaş, akraba gibi, aileden sayılan kimseler olması nedeniyle “aile dramı” kategorisinde yer alırlar (Şener 1993: 213).

Bu araştırmada 1980-2000 yılları arasında yayınlanmış olan dört oyun değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bunlar, Bilgesu Erenus’un İkili Oyun, Oktay Rifat’ın Yağmur Sıkıntısı, Sabahattin Kudret Aksal’ın Bay Hiç ve Vüs’at Bener’in İpin Ucu adlı oyunlarıdır.¹

Türk Tiyatrosunda İki Kişilik Oyunlar

Bilgesu Erenus, “İkili Oyun” (1981) adlı oyununda, 1970-1980 yılları arasında Türkiye'deki küçük burjuva aydınlarının toplumsal sorunlarını, bir karı-koca yaşantısı bağlamında ele almıştır.

Oyun, karı-koca olan Nur ile Erol'un Ege kıyılarında bir yerde otobüsten inmeleri ile başlar. İlk konuşmalarından bu yerin, gitmek istedikleri asıl yer olmadığı, Nur'un isteği doğrultusunda yarı yolda otobüsten indikleri anlaşılır. Nur, bilmediği bu yerde birdenbire inmek istediğini kocasına söylemiştir. Erol, eşyalarını taşıırken karısı ile konuşmak ister; fakat Nur konuşmaya yanaşmaz.

Olayın bir kır ortamında geçmesi oyun kişilerinin büyük sorunları geride bırakmak isterken, doğaya ne kadar uzak olduklarını göstermesi bakımından önemlidir. Bu bağlamda karı-koca doğaya yabancıdırlar. Bu yüzden bir kelebeğin uçuşu karşısında bile aşırı heyecana kapılırlar. Çünkü her ikisi de doğanın saf görüntüsüne, masum sesine uzakta, gürültünün ve kirli havanın hakim olduğu kentte yaşamaktadırlar.

Erol'un kamp düzenini kurmasından sonra Nur bunalımdan çıkar gibi olur ve uzun süren sessizliğini bozar. Nur'un da konuşmasıyla birlikte karı-koca arasındaki çatışmalar yavaş yavaş ortaya çıkar. İlk olarak kent yaşamının kişiler üzerindeki etkilerinden bahsedilir. Nur'un işine duyduğu nefret, her gün biraz daha artmaktadır. O hem iş kadını, hem de ev kadını olmaktan yorulmuş ve bütün bu koşuşturmalarından dolayı bir bunalıma girmiştir. Nur, depresyonda olduğu için, doktorun tavsiyesi üzerine, karı-koca bu yolculuğa çıkmışlardır.

Genç kadın, bir hafta boyunca hiç konuşmamıştır. Doğal hayatın verdiği huzur sayesinde dili çözülen Nur, kocasına karşı saldırgan tutumları ile dikkat çeker. O, kocasına ve yaşam standartlarına karşı birikmiş olan öfkesini ve nefretini kusmaktadır. Erol ise, depresyonda olan karısı için elinden geleni yapmakta ve onun bu saldırgan tutumlarına karşılık vermemektedir. Onun bir an önce iyileşmesi Erol'un, günlük yaşamına dönmesi adına, işine gelecektir. Bu anlamda onun mutlu ve neşeli olmasını sağlamak için anlayışlı koca rolüne girer. Kent yaşamında yetişen Erol'un kamp düzenini kurmadaki başarısızlığı onu komik kılsa da, anlayışlı koca rolündeki samimiyetsizliği gözden kaçmaz.

Nur kocasına karşı suçlamalarına başlar; eskisi gibi kendisiyle ve çocuklarıyla ilgilenmediğini, kendisine karşı coşkusunun kalmadığını, toplumsal sorunlar karşısında mücadele etmediğini söyler. Bütün bu söylenenlere sabırla yaklaşmaya çalışan Erol, karısının bu suçlamalarını kabul etmez ve bu davranışlarının nedenini açıklamaya çalışır. Bu açıklamaları yaparken eşinin daha fazla saldırgan olmasını önlemek ve ona kendi değer yargılarını daha eğlenceli bir

şekilde açıklayabilmek için kukla oyunu oynar. Oyun içinde oyun tekniğinin uygulandığı bu bölümlerde, Erol bir çok oyun oynar. “Çevreye Dışardan Bakmak” adlı oyunlarında ilk olarak, Nur’un çalıştığı bankadaki memur kadınların aralarında geçen günlük konuşmaları yansıtır (Şener 2003: 62). Bu konuşmalar sıradanlığı ve bayağılığı ifade eder. Çalışanlardan çoğunun, başkalarının hayatlarını çekiştirerek vakit geçirdiklerini anlatır. İkinci oyunda ise Erol üniversite hocalarının konuşmalarını taklit eder ve karısından az önceki oyunla şimdiki oyun arasında karşılaştırma yapmasını ister. Öğretmek istediği şey, her iki kurum çalışanlarının da kendini beğenmiş insanlar olmakla beraber, ne kadar sıradan ve aciz insanlar olduklarını göstermektir.

Erol’un kukla oyunları ile vermek istediği mesajlar Nur’a etki eder ve Nur iç çelişkilerinden sıyrılarak, eğlenceli bir hava içine girer. Öylesine rahatlamıştır ki, hiçbir şeyi umursamaz. Birinci perde, karı – kocanın sevişmek üzere çadıra girmesi üzerine kapanır.

İkinci perde, birinci perdede geçen konuların yeniden tartışılması ile başlar. Gece yarısı uykudan uyanan Nur, birey olarak topluma karşı sorumluluklarından bir şey kaybetmediğini söyler. Nur’un tek sıkıntısı gelişen olaylar karşısında hiçbir şey yapamaması ve bu anlamda hiçbir şeyi istediği yönde değiştirememesidir. Bu konuda kendisine kızar. Erol’un ise bütün olaylar karşısında tepkisiz kaldığını, bir zamanlar savunmakla kalmayıp çeşitli gösterilere katılıp uğruna savaş verdikleri ideolojilerine bile sahip çıkmadığını, bozulan ve istenmeyen düzende yaşamaya alıştığını düşünüp kocasına karşı suçlayıcı ve sorgulayıcı bir tavır içinde olur. Erol, "Evlilik İlişisine Dışardan Bakmak" adını taşıyan kukla oyunu ile evlilik yaşamlarından kesitler verir. Artık Erol’un da sabrı taşmak üzeredir; bu nedenle o da kırıcı ve suçlayıcı olur. Böylece karşılıklı suçlamalar ve aşağılamalarla sürdürülen yıpratıcı bir ilişki yumağı canlandırılır. Çatışma arttıkça, kişiler kendi çıkarları doğrultusunda çocuklarını da kullanmaya başlarlar. Nur, çocuğunun siyasî düzlemde karı-koca anlaşmazlığından kötü etkilendiğini belirterek, kocasını tutarlı olmamakla suçlar.

Oyunun sonlarına doğru, oyun kişileri zor bir olayı daha atlatırlar. Karı-koca, gazete istemek için çadıra yaklaşan çobandan o kadar korkarlar ki, topluma karşı sorumluluklarını da, doğaya olan hayranlıklarını da unutup bir an önce oradan uzaklaşmayı isterler. Erol’un anlayışlı koca tavırları, bu duruma düşmelerine neden olan karısına karşı korkunun etkisiyle saldırganlığa dönüşür. Erol’un birdenbire saldırganlaşması Nur’u şaşırtır; ancak hiçbir şey yapamaz.

Çobanın uzaklaşması ile birlikte rahat nefes alan Nur ile Erol kaldıkları yerden devam ederlerken, bir yandan da gitmek için hazırlıklarını sürdürürler. Erol’un

son oyunu olan "Kuramlara Dışardan Bakmak" adlı oyunda, üç ana toplum kuramı ortaya konur. Erol, kuklaların simgelediği Kapitalizm'i, Komünizm'i ve Maoculuk'u eleştirir. Nur, kocasının az önceki değişiminin etkisinden henüz kurtulmadığı için bu oyunu sıkıntıyla izler; fakat bu oyun onun son kararını vermesine yardımcı olur. Küçük burjuva aydını olarak ne kendisinin, ne de kocasının bir işe yaramadığı konusunda kendisini ikna eder. Böylece artık ne ailesiyle ilgili sorunlara, ne iş yerindeki sorunlara, ne de toplumsal sorunlara kafa yormayacağına dair kendisine söz verir. Kocasının kuklaları gibi, başkalarının kurduğu düzende yaşamayı kabullenir. Oyun, Erol ile Nur'un bir diskotek müziğiyle dans etmeleri, hemen ardından da donup kalmaları ile son bulur.

Oyun kişileri yine kadın ve erkektir. Her ikisi de küçük bir burjuva aydınıdır. Nur, çalışan kadınların ekonomik olarak özgür olduklarına inanmaz. Hem bir iş kadını, hem de ev hanımı olmaktan yorulmuş ve bunalmıştır. Topluma karşı sorumluluk bilincini taşımak istese de bunu başarmakta güçlük çeker. Bu yüzden her olaydan çok çabuk etkilenir ve bu etkilerden günlerce kurtulamaz. Toplumdaki düzensizlikten, adaletsizlikten yakındır. Toplumun bir bireyi olarak kendi tutumunu acımasızca eleştirir ve bu nedenle depresyona girer. Kocasını da sorunlardan kaçmakla, korkaklıkla suçlar:

"Nur- Çalışan kadının ekonomik özgürlüğü filan yalan, palavra hepsi. Kadının mutsuzluğunu daha da arttırmak için. Ucuz uysal iş gücü sağlamak için piyasaya" (Erenus 1981: 26).

Toplumdaki insanların olaylar karşısındaki boş vermişlikleri Nur'u çelişkiler içinde bırakır. Kendisinin hep başkaları tarafından yönetildiğini düşünmek, kendisine olan güvenini sarsar ve özgüvenini yeniden kazanmak için kocasından yardım ister. Ancak kocasının umursamaz davranışları Nur'un topluma karşı sorumluluklarının yanında kendi evliliğini de irdelemesine neden olur. Düşündükçe yıpratıcı bir ilişki yaşadığını ve bu ilişkinin kendisini hırpaladığını görür:

"Nur- Televizyonun etki alanına girmeyeceğiz diye dört yıl direndik de ne oldu? Sonunda biz de aldık işte" (Erenus 1981: 48).

"Nur- Ortak hiçbir şeyimiz kalmadı seninle. Konuşmayı bile unuttuk biz. Düşmanlaştık iyice" (Erenus 1981: 51).

Olaylar karşısında tepkisiz kaldığı için bunalıma giren Nur, kocasının kukla oyunlarıyla küçük burjuva aydını olarak bir işe yaramayacakları sonucuna varır. Bundan böyle üstesinden gelemeyeceği sorunları fazla kurcalamayacaktır; yeni toplum düzeninde kukla olmayı kabullenecektir:

“Nur- (Aynadaki kendine) *Küçük burjuva aydını olacak sen de... Genç kuşaklar mezarımıza işeyecek bizim*” (Erenus 1981: 83).

Erol ise, üniversitede öğretim üyesidir. Anlayışlı ve sevecen görünmesine karşın bu görüntüsünde samimi değildir. Geçmişinde karısı ile birlikte sosyalizm destekli eylemlere katılmış olmasına rağmen, artık düzenin değiştiğini ve bu düzende toplumsal sorunlara uzaktan bakmak gerektiğini düşünür. Ancak onun da kendi içinde bir çelişkisi vardır. Bu çelişki, bir yandan sloganlara tutsak olmamak gerektiğini savunurken, diğer yandan kent yaşamının yeni düzenini kabullenmesiyle ortaya çıkar. Kent yaşamında büyüdüğü için o da doğaya uzaktır; bu nedenle doğaya olan hayranlığı abartılıdır:

“Erol- *Bak, gelişmiş ülkenin aydını çözümlenmiş meseleyi. Ne yapıyor?*

Olaylara dışardan bakıyor. Resmen dalga geçiyor herifçiöğlü çevresinde olup bitenlerle...Az gelişmiş bir ülkenin aydını olarak biz daha da muhtacız buna” (Erenus 1981: 31).

Şakaları ve komiklikleri ile karısını neşelendirmeye çalışan Erol, gerçekleştirdiği kukla oyunlarıyla orta sınıftan kadınlara ve üniversitedeki hocalara karşı, dolayısıyla aydınlara karşı sert bir tavır içine girer. Oğlunun kuklasıyla yaptığı oyunların ilkinde Nur'un çalıştığı bankadaki kadınların taklidini yapar; böylece onların bayağılığını sergilemiş olduğuna inanır. İkinci oyunda ise çalıştığı üniversitedeki hocaların gösteriş merakını, kendini beğenmişliklerini ve öğrenciler tarafından yönetilen dernekler karşısındaki pasif tavırlarını eleştirir:

“Erol- *(İbiş'in yardımıyla bankadakileri konuşturunur.)*

-Ayol kocanın iyisi mi olur, kocanın iyisi olsa adını gonca gül korlardı.

-Senin gene iyi kardeş, hiç değilse aybaşılarında tirink diye eline sayıyor kazancını” (Erenus 1981: 33).

“Erol- *Geldim İbiş, kusura kalma. Şimdi sen hocasın, dersin ortasındayız, tamam mı? Kapı pat diye açılıyor. Bir öğrencimiz gelen, genç bir adam.*

“*Arkadaşlar dernek kararıyla yürütyüşe katılacak hoca*” *birak tebeşiri elinden İbiş, çaresizsin, bırakacaksın dersi, özür filan da bekleme, dernek kararı alındı ya...*” (Erenus 1981: 40).

Erol, insan haklarının ve demokrasinin varlığına rağmen fertlerin ezildiğine inanır. Bu nedenle sorunlara dışardan bakmak ona bir çözümmüş gibi görünür. Nur, kocasını korkaklıkla suçlar. Erol, kendisini suçlayan Nur'un ithamlarında ne kadar haklı olduğunu, gazete istemek için çadıra yaklaşan çobana gösterdiği

tepkile ortaya koyar. Nur, kocasını birçok konuda suçlasa da, Erol bu saldırıların hiçbirini dikkate almaz:

“Erol- Heeyt be yettiniz be... İnsanların ümiğüne bu kadar basmaya ne hakkınız var ha... Heey demokrasi, insan hakları, meclisler... Size söylüyorum. İnsan, bu kadar mutsuz, bu kadar ortalıkta olduktan sonra, işe yararsınız siz” (Erenus 1981: 25).

Erol, kent yaşamını bu şekilde eleştirdikten sonra, "Kuramlara Dışardan Bakmak" adlı kukla oyunu ile Kapitalizm'i, Komünizm'i ve Maoculuk'u eleştirmeye başlar. Her şeyin etiketlendiği bu dünyada haklı haksız, anlamlı anlamsız, adaletli adaletsiz olsun her şeye dışardan bakmak gerektiğine inanır. Aslında bu düşüncesi ile sorumluluklarından da kaçmaktadır. Başkalarını eleştirmekten zevk almakta, doğru bildiği yoldan şaşmayarak sadece karşı çıkmakta, ancak beğenmediği hususlarla ilgili olarak hiçbir şey yapmamaktadır. Bu da onun beceriksiz ve korkak olduğuna işaret eder:

Erol, oyunlu eleştirileriyle karısı üzerinde etkili olmayı başarır. Nur da kocası gibi işe yaramaz bir aydın olduğunu kabul eder ve kendi sağlığı için bundan böyle hiçbir olayın üzerine gitmeyeceğine, başkalarının dayatacağı yaşam biçimini sorgulamadan kabul edeceğine kendi kendine söz verir. Erol, karısının aldığı bu karardan dolayı son derece mutlu olur.

Bilgesu Erenus'un, "İkili Oyun" adlı oyununda, toplumsal sorunlar karı – koca ilişkisi çerçevesinde –eleştirel bir bakış açısıyla- değerlendirilmiştir. Birey olarak topluma karşı sorumluluklar, bu sorumlulukların bireyleri nasıl etkilediği oyunda ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Kadın-erkek ilişkisi bağlamında değerlendirilen iki kişilik oyunların çoğunda kadın karakterler, eğitimsiz, kültür seviyesi düşük, genellikle ev hanımı olarak karşımıza çıkarlar. Ancak bu oyunda, diğer oyunlardan farklı olarak, Nur'u iyi eğitilmiş, kültür seviyesi yüksek, idealist bir iş kadını olarak görürüz. Karı-kocanın oyun boyunca sürdürdükleri tartışma toplum genelinde tartışılan bir sorundur. Sevda Şener, tartışılan konular hakkında şunları söyler:

“Yetmişli yılların Türkiye'sinde küçük burjuva aydınları toplum sorunlarını yeni bilgiler ışığında açıklayabilmekte ve bazı önlemler önermektedirler.

Fakat onların görüşleri doğrultusunda girilmiş olan eylemler aynı aydın kesiminde duraksamalara neden olmakta, bazı kuşku-korkuların belirmesine yol açmaktadır. Bu durumda kişiler düşüncelerini yeniden irdeleme gereğini duymuşlardır. İkili Oyun'daki kadın, hem kendi tutumunu, hem kocasınınkini eleştirme, topluma karşı sorumluluk bilincini diri tutma eğilimindedir. Çalıştığı banka-

daki işini, çocuğuna karşı görevlerini, evdeki yorucu, tüketici işlerini bu açıdan değerlendirmeye çalışır. Kocasını sorunlardan kaçmakla, korkaklık etmekle suçlar. Üniversitede öğretim üyesi olan erkek ise sorunlara daha uzak açıdan bakmak gerektiğine inanmıştır.

Eylemcilerin elebaşlarını da, eylemlerden uzak duranları da aynı küçümseyici tavır içinde değerlendirir” (Şener 1993: 197).

Oyunda, Nur ile Erol’un özel ilişkisi ve küçük burjuva aydınının sorunları ortaya konur. Nur, zorunlu olarak bulunduğu bütün ortamlarda insanların ikiyüzlü ve vurdumduymaz olmalarına dayanamaz. Özellikle kocasının eski idealistliğini görememesi onu öfkelenendirir. Ancak gerçek bir idealist olarak kabul ettiği kendisinin de hiçbir şey yapamıyor olması karşısında öfkelenir. Çalışan bir kadın olarak özgür olmadığını, tersine diğer kadınlar karşısında daha fazla kullanıldığını düşünür. İki kişilik oyunların çoğunda kadınlar birey olarak saygı görebilmek ve yaşamla mücadele edebilmek için çalışmak isterlerken; bu oyunda Nur, çalışmaktan yorulduğunu dile getirir, evinin kadını olmayı arzu ettiğini belirtir. Kocasını ise karısının bütün bu şikâyetlerine karşı umursamazdır. Karısı gibi toplumsal olayların içinde olmak istemez; her şeyi dışardan bakmak gerektiğini düşünür.

Küçük burjuva aydınını temsil eden bu iki insan, çoğu düşüncelerinde birbirlerinden farklı görünseler de gerçeğin iki farklı yüzü gibidirler. Nitekim Nur, toplumsal sorunlar karşısında tepkisiz kalmayı istemese de karşı çıkacak gücü kendinde bulamaz; Erol ise zaten olayların dışında tutar kendisini. Dolayısıyla her iki aydın da sorunlardan kaçır. Aralarında geçen çatışmalar kısır bir çekişmedir. Sevda Şener'e göre, “*Bu karı-koca yaşamları boyunca kavga edecekler; fakat asla gerçek bir karşıtlıkla birbirlerini yok edemeyeceklerdir. Çünkü ikisi de aynı sınıfın benzer nitelikli insanlarıdır ve yazarın, aynı kişilerini karı – koca olarak seçmiş olması kendi tezine uygundur*” (Şener 1993: 199). Her ikisinin aynı sınıftan olması sebebi ile oyundaki çatışmalar “saldırı–savunu, savunu–saldırı” biçiminde dengelenmiştir. Sevda Şener’in belirttiği gibi, kurulan bu denge sayesinde ise kişiler hiçbir zaman birbirlerini yok edememişler ve bir kısır döngüye hapsolmuşlardır (Şener 1993: 198).

Oyun, açık bir mekânda, kırılık alanda geçer. Bu kırılık alan, kişilerin kent yaşamına karşı, doğaya uzak olmalarını yansıtmaları bakımından önemlidir. Öyle ki, karı-koca kuş seslerinden, temiz havadan abartılı bir şekilde söz etmiş, ancak çadırlarına yaklaşan çobana bir düşmanmış gibi davranmışlardır.

Oyunda zaman, sabah saatlerinde başlayıp, geceye dek süren uzun bir zaman dilimini kapsar. Yazar, sabahın ilk saatlerinde kişilerini bir otobüs yolculuğuna çıkarır. İlerleyen saatlerde kişiler bilmedikleri bir yerde kamp düzeneği kurar.

Havanın kararmasıyla birlikte doğaya uzak olan karı koca tedirginlik yaşar. Bu tedirginliğin yerini gökyüzünün büyümlü havası biraz arka plana itse de açık havada karanlıkta kalmak kişileri daha çok huzursuz eder. Bu da onların doğadan ve hayattan ne kadar uzak ve savunmasız olduklarını gösterir.

İki kişilik oyunların kendine özgü yapısı, “oyun içinde oyun” yönteminden yararlanabilmeyi de sağlamaktadır. Nitekim Erol’un, beşinci bölümde oğlunun kuklası ile kendi düşüncelerini ifade etmesi, oyunda bu yöntemin kullanıldığını gösterir. Erol’un yaptığı bu oyunlar, onun düşüncelerini ayrıntılı bir şekilde aktarmasına yardımcı olur.

Oktay Rıfat’ın “Yağmur Sıkıntısı” adlı oyununda da, dönemin sosyo-ekonomik koşullarının, karı-koca ilişkisi çerçevesinde –eleştirel bakış açısıyla değerlendirildiğini görürüz.

Oyun, sabah saatlerinde karı-koca olan Arif ve İnci’nin şık sabahlıkları üzerinden mutfağa girmeleri ile başlar. Arif, kahvaltının olmadığını görünce İnci’yi bir hizmetçi gibi azarlar. Bu gergin ortamda İnci, yorgun bir şekilde sofranın eksiklerini tamamlamaya çalışır. Genç kadın, bir yandan sofranın eksikliklerini tamamlarken, bir yandan da kendisini azarlayan kocasına karşılık verir. Böylece ortam iyice gerginleşir. İnci söylediği sözlerle zeki bir kadın olduğunu gösterirken, Arif acımasız bir insan olduğunu ortaya koyar. Böylece oyunun ilk sahnelerinde seyirciler/okuyucular kişiler hakkında bilgi edinir. Sabah sabah gelişen karı-koca çatışması, İnci’nin kahvaltı için çay suyunu ısıtmayı unutmaması ile başlar. Konuşmalardan İnci’nin son günlerde çok dalgın ve bezgin olduğu anlaşılır. Arif, karısının bu hallerinden sıkılmıştır. İnci de içinde bulunduğu duruma kendisini kocasının ittiğini belirtir; bakkala, manava, kasaba olan borçlulardan ve evine gelen alacaklılardan bunalmıştır. Kocasının borçlulara olan duyarsızlığı ise onu diğer insanlara karşı mahcup konuma düşürür ve İnci bu durum karşısında ezildikçe ezilir. İnci bu hususlarla ilgili olarak eşini uyardıkça, onun saldırganlığı da artar.

Kahvaltı saatinde başlayan çatışma giderek büyür. Konuşmalar ilerledikçe ortaya iki gizli gerçek çıkar: Bunlardan biri komisyoncu olan Arif’in girdiği bir yağ ticaretinde yasa ve ahlâk dışı işler çevirmesi, diğeri ise İnci’nin Vedat’la olan ilişkisidir. İnsanları çıkarları doğrultusunda kullanmaktan çekinmeyen Arif, doğru bildiği yoldan şaşmaz. O dünyadaki düzene göre hareket ettiğini düşünür; bu dünya düzeninde ise, ikiyüzlü olmak, insanları kullanmak, yalan söylemek, yasa dışı işler çevirmek olağan şeylerdir. Böyle bir düzenin varlığına inanan Arif, bu nedenle yaptığı işlerden ötürü kendisini oldukça rahat hisseder. İnci ise kocasının arkadaşı olan Vedat’a aşık olmuştur. Kocasında bulamadığı sevgiyi, ilgiyi ve dürüstlüğü

onda bulur. Ancak Vedat da İnci'yi başka bir kadınla aldatır. Çok güvendiği Vedat'ın İnci'yi aldatması ise onun bunalıma girmesine sebep olur.

İnci, girdiği bunalım sonrasında geceleri uyuyamaz, uyuduğu zamanlarda da kâbuslar görüp, tuhaf sesler işitir. Duyduğu bu sesler İnci'nin Vedat'la olan ilişkisini anlatır; ancak Arif bu sesi duymaz. Arif, karısının kendisini aldattığını öğrenince önce tepkisiz kalır. Sonra karısına, kendisini kiminle aldattığını sorar. Arif'in asıl endişesi karısını Ahmet'e kaptırmaktır. Ahmet, Arif'in en büyük rakiplerindendir. Bu yüzden onu kıskanır, fakat onunla iyi geçinmeye çalışır. Bunun için karısının ona cilve yapmasını ister. Ama karısının Ahmet'e olan ilgisi gözü önünde gelişmelidir. Karısının Arif'in arkasından iş çevirmesi, onu Ahmet gibi bir adamın karşısında daha da küçültecektir. Bu nedenle karısının kendisini kiminle aldattığını öğrenmek için kabalaşır ve onu aşağılar. İnci kocasının bu denli hırçınlaşmasının asıl nedenini bilir: Arif, aldatılmaktan değil, kiminle aldatıldığından rahatsızdır.

Karı-kocanın konuşmaları ortaya iki isim daha çıkarır: Servet Batmaz ve Semra. Servet Batmaz, Arif'in hayran olduğu zengin bir işadamıdır. Servet'e hayrandır, çünkü Servet, Arif'in hayalini kurduğu bir hayatı yaşar. Servet, bu dünya düzeninde kendi sistemini oturtmuştur; Arif'ten daha düzenbaz, daha akıllı, daha gösterişli ve daha kurnazdır. Bu nedenle Arif, Servet Batmaz'ın seviyesine ulaşabilmek için daha gösterişli olması gerektiğine inanır. Çünkü gösteriş, insanı diğer insanlardan ayırır ve daha zengin kılar. Arif'e göre ne kadar çok borç takarsan o kadar zengin sayılırsın. İnci ise, kocasının bu düşüncelerine bir anlam veremez. Borçlu olmanın kötü bir şey olduğunu, insanların, kendilerini bu sebepten sürekli aşağıladıklarını düşünür. Nitekim karı-kocanın çatışma yaşamalarına sebep olan en önemli konu, bu borç ve gösteriş davasıdır. Bu noktada karı-kocanın ortak bir sorunu daha gündeme gelir. İnci'nin annesinden kalan Üsküdar'daki evini Arif satmak ister, fakat İnci kocasına güvenmediği için bu isteğini reddeder. Arif ise içinde bulunduğu dar boğazdan kurtulmak için o yerin satılmasının gerektiğini düşünür. Karısının bu zor gününde kendisine güvenmemesi onu çileden çıkarır. Oyunda adı geçen bir diğer kişi Semra'dır. Semra, alımlı, bakımlı, dişiliğini kullanmayı başarabilen bir kadındır. Bütün bunlar İnci'nin yapamadığı şeylerdir. Bu yüzden İnci, Semra'yı kıskanır. İnci'nin Semra'yı kıskanmasında iki neden daha vardır. Bunlardan ilki Semra'nın, kocasını baştan çıkarmasıdır; diğeri ise onun Vedat'la öpüşen kadın olmasıdır. İnci, bütün bunlardan dolayı Semra'yı kötü bir kadın olarak görür, böylece kendisini biraz olsun rahatlatır. Kötü bir kadının her erkeği baştan çıkarabileceğine inandığı için Vedat'a kızmaktan çekinir; onun Semra'yı öpmesinde bir kabahati yoktur. Çünkü karşısındaki bütün erkeklerle be-

raber olabilecek kadar düşmüş bir kadındır o. İnci her ne kadar kendisini teselli etmeye çalışsa da bunalıma girmekten kurtulamaz.

İkinci perdede olaylar kaldığı yerden devam eder. İnci kocasını aldattığı için kendisini daha güçlü hisseder. Artık kocasından nasıl intikam alması gerektiğini bilir. Bu nedenle Vedat'la olan ilişkisinin her ayrıntısını anlatır kocasına. Vedat'ı Arif'e karşı yüceltmek onu mutlu eder. Vedat'ın kendisini bir başka kadınla aldattığını söylemesi İnci'nin gücünü kırar; artık güçlü olan Arif'tir. Vedat'ın İnci'yi aldattığını söylemek Arif için bir zevk olur. İnci bu ihaneti her duyduğunda biraz daha yıkılır. Arif, iyice çirkeleşir ve İnci'yi Üsküdar'daki evi satmadığı takdirde kendisini ele güne karşı rezil etmekle tehdit eder. Özellikle Vedat'ın karşısında kendisini küçük düşüreceğini belirtir. Oyun İnci'nin bunalımlarının artması ve Arif'in zorlaması sonucu genç kadının iki tüp uyku ilacını içmesi ile biter.

Oyun iki kişiden oluşur: Kadın ve erkek. İnci, genç bir ev hanımıdır. Ev işleri dışında bir uğraşısı olmadığı için çok fazla hayal kurar. Bir zaman sonra hayal dünyası ile gerçek dünya arasında kalır ve kocasının acımasız yaşam düzeni, onun, içinde bulunduğu bu ikilemde depresyona girmesine neden olur. Bir yanda kurduğu saf ve temiz düzen, bir yanda Arif'in ve Arif gibilerin dünyası onu bunalıma sürükler. Kocasının ve kocası gibilerin kurduğu düzeni yadırgar ve bu sistem içinde kendisini yalnız hisseder. Bu yalnızlığı İnci'nin kocasından uzaklaşmasına sebep olduğu gibi ondan nefret etmesini de sağlar. Kocasına olan nefreti arttığından onunla birlikte olduğu her dakikada kirlendiğini düşünür:

“İnci- Seninle yaşamak istemiyorum. Yaşadığım kadarından da iğreniyorum.

Seninle geçen dört yılı unutabilirsem, o günleri yaşamadım diyebilsem kurtulurum belki. Ama yaşadım seninle, yaşadım ve kirlendim” (Rıfat 1996: 24).

İnci, unutkan, dalgın, bir kadın olarak kendine güvenmeyen biridir. Kocasının alacaklılarının kapısını çalmasından bıkmıştır, onlara karşı kendini mahcup hisseder. Ona göre insanları kullanmak yanlıştır; hiç kimse kandırılmayı ve kullanılmayı haketmez. Kocasında bulamadıklarını Vedat'ta bulduğuna inanır. O, Arif'ten çok farklıdır; İnci'ye değer verir, onu bir kadın olarak beğenir, düşüncelerine saygı duyar. Ancak Vedat'ın İnci'yi aldatması onu yıkar ve kendisini daha da yalnız hissetmesinde sebep olur:

“İnci- Kızamayacağımı biliyorum Vedat'a. Kimi adama kızılmaz. Kırar, döker, birbirine katar ortalığı, kızılmaz ona. Kimi adam ufacık bir çıkış yapsa, bir pot kırsa, üstüne yürür. Vedat'a kızamazsın biliyorum. Vedat'la yarışmıyorsun çünkü. Vedat kendi dünyasında başka bir adam, başka soydan, başka hamurdan” (Rıfat 1996: 22).

İnci, dış dünyada da kendi kurduğu düzende olduğu gibi saygı görmek ister. Kocasını gibi insanların kendisini cinsel obje olarak görmesi onu daha da zayıf ve güçsüz kılar. Ancak yine de kocasını aldattığı için kendisini kötü hissetmez. Çünkü ona göre aldatan değil, aldatmaya zorlayan suçludur. Vedat'la birlikte olmak; onun için kocasından intikam almanın en iyi yoludur. Toplumun ahlâk ilkelerinin kocasını gibi insanlardan dolayı kirlendiğini düşünür.

İnci'nin yaşam görüşünün tam zıttı bir düşüncede olan Arif ise, orta yaşlı bir emlak komisyoncusudur. İlişkilerinde samimi değildir; insanların yüzüne gülmek, onun için kendi çıkarlarını sağlama almak anlamına gelir. Çıkarlarının tehlikeye düşmemesi için çok akıllı ve kurnaz olmaya çalışır. Bu nedenle eline geçen hiçbir fırsatı kaçırmaz:

“Arif- Bırak bu ipe sapa gelmez düşünceleri! Biz kendi yağıyla kavruşulan, ayağını yorganına göre uzatan sümsük kişilerden değiliz. Bizim ufak tefek hesaplar umurumuzda değil. Geçti o bir lokma, bir hırka çağları. Bizim gözümüz zenginlikte. Borçlu olacaksın ki, borç alsın” (Rıfat 1996: 5).

Arif, yaşadığı dünya düzeninde kurduğu değerler sisteminin olması gereken bir sistem olduğunu düşünür. Bu sistem içinde akıllı, acımasız, hilekâr, insanları kullanmaktan çekinmeyen bir yapıda olmak gerektiğine inanır. Ona göre akıllı ve duygunun bir arada olmaması gerekir. Çünkü bu sistemde yenik düşmek demek, duygusal olmak demektir. Arif, yalnızca komisyonculuk yapmaz; yasal olmayan çeşitli işler de yapar. Bu da onun kurduğu değer sisteminde ne kadar tutarlı ve rahat olduğunu gösterir. Onun en büyük korkusu, kendisinden daha kurnaz, daha akıllı bir ticaret adamı ile karşı karşıya kalmaktır:

Oyunda, Arif'in doğru bildiği bu sistemle, kapitalist düzen eleştirilir. Kapitalizmle birlikte gelişen rekabet ortamı insanları birbirlerinden uzaklaştırmış ve yabancılaştırmıştır. İnsanlar her şeyin gelip geçici olduğu bu düzende, geleceklerini garanti altına almak için daha çok çalışmış ve herkes birbirinin kuyusunu kazmak için fırsatlar aramaya başlamıştır. Bu anlamda Arif, yeni dünya düzeninde geleksel değerleri hiçe sayan, yeni insanların yaşama biçimini temsil eder:

“-Arif- Ben bu düzenin gereğini yerine getirmeye çalışıyorum. Yüreğimin sızladığı çok oluyor. Sağlam bir düzenin komisyoncu Arif'i başka bir adam olabilirdi. Yalnız şu var: Ahlâkçılık deyince, senin gibi düşününlerin aklına kazma sallayarak alın teriyle para kazanmak geliyor. Yok öyle şey! Ben kazma sallamam. Ben boşluklardan faydalanarak para kazanırım. Ben aklımı kullanırım” (Rıfat 1996: 19).

Arif, karısının bir sevgilisi olduğunu öğrendiği zaman bu sevgiyi ciddiye almamıştır. Fakat daha sonra eşinin kiminle aldattığını öğrenmek istemiştir.

Korktuğu ya da üzüldüğü tek şey karısının kendisini rakibi olan bir kişiyle aldatmasıdır. İnci'nin kendisini bu şekilde aldatması ise onun rakibi karşısında yenik düşmesi anlamını taşır. Kabul ettiği değerler sisteminde ise yenik düşmeyi, bir daha var olamamak şeklinde yorumlar.

Eser, iki kişilik bir oyun olmasına karşın, gündemde olan iki kişi daha vardır. Bunlar Servet Batmaz ve Semra'dır. Arif'in Servet'e karşı, İnci'nin de Semra'ya karşı pek tahammülü yoktur. Çünkü adı geçen iki kişi de karı-kocanın sahip olmak istedikleri yeredirler. Servet Batmaz, batma tehlikesini atlatmış, bu düzen içinde kurduğu sistemi diğer insanlara benimsetmiş olan bir kişidir. Semra ise, bakımlı, alımlı, dişiliğini kullanmayı bilen bir kadın olarak İnci'nin nefretini kazanmıştır. Çünkü İnci, aslında zayıf bir kadın olmayı değil, güçlü alımlı, istediği erkeğe sahip olabilen bir kadın olmayı ister. Ayrıca Semra, İnci'nin aşık olduğu adamı da elinden almayı başarmış bir kadındır.

Sevda Şener, oyunda kurulan denge ile ilgili olarak şunları söyler:

“Yazar bu amansız savaşımı daha büyük karşıtlıkları ve savaşlımları düşündürecek biçimde ele almıştır. Bir karı-koca ilişkisi içinde ciddi bir toplum sorununu içeren kritik bir duruma değinir. Bu durum bir eylem üretir. Eylem çatışmalarla gelişir ve sonuçlanır. Oyunun toplumsal teması bu gelişime indirilmiştir. Böyle bir mücadele ortamında güçlü haksızların, güçsüz haklıları her zaman yeneceğini göstermiş, ortamın yanlışlığı üzerinde düşünülmesini sağlamıştır” (Şener 1993: 196).

Sevda Şener'in de belirttiği gibi, oyunda bir güçlü-güçsüz, haklı-haksız, akıllı-duygulu, kurnaz-dürüst savaşı vardır ve bu karşıtlıklar birbirleriyle dengelenemez. Birinin yendiği bir durumda bir diğeri yenilmek zorundadır.

Oktay Rıfat, “Yağmur Sıkıntısı” adlı oyununda, İkili Oyun'da olduğu gibi, bireyle toplum arasındaki ilişkiyi ele alır; toplumsal sorunları karı-koca ilişkisinde değerlendirir.

Oyun, karı-koca olan Arif ve İnci'nin karşılıklı konuşmaları ile başlar ve biter. Bu diyaloglardan, Arif ve İnci'yi tanırız. Sabah belli belirsiz çıkan çatışmada kişiler kendileri hakkında ilk izlenimi verirler. Yaşam karşısında iki asal tutumu simgelerler. Orta yaşlı olan Arif, zengin biri olabilmek için, kapitalist düzenin içinde kendi sistemini kurar. Kurduğu bu sistemde acıma, sevgi gibi duygulara yer yoktur; insanları olabildiğince kullanmak, ikiyüzlü davranmak, fırsatçı ve kurnaz olmak bu düzende tutunabilmek için gerekli olan niteliklerdir. Bu nedenle Arif, becerikli ve kurnaz bir insan olarak yeni dünya düzeninde belli bir kesimi temsil eder. Sevda Şener Arif için; *“toplumdaki ekonomik sis-*

temin ve bu sisteme bağlı olarak ortaya çıkan ahlâk çöküntüsünün ürünüdür. Oyunda Arif gibilerden oluşan bir çevreden sık sık söz edilmesi böyle bir genelleme yapıldığını gösterir” der. (Şener 1993: 192).

İnci, genç bir ev kadınıdır. Ailenin çocuksuz olması karı-kocanın bir anlaşmazlık içinde bulunduğunu gösterir. Kocasından nefret eder; onu dıştan oldukça temiz, içten ise çok kötü görünmesinden dolayı suçlar ve ona acır. Para ile hiçbir şeyin satın alınamayacağını düşünür. O, toplumdaki çoğu kadın gibi daha çok duygusaldır; bu nedenle olaylara duygusal açıdan yaklaşır. Kocasının kendisini bir hizmetçi gibi kullandığını düşünür. Ev işleri dışında yapacak pek fazla bir şeyi olmadığı için çoğu zaman hayaller kurar. Ancak kocası sebebiyle gerçeklerle kurduğu hayaller birbirini dengeleyemez. Bu ise İnci'nin kendisini zayıf ve güçsüz hissetmesine neden olur. Bu bağlamda Arif ve İnci aynı ortamda bulunmalarına karşın çok farklı bakış açılarına sahip olan iki farklı düzenin insanlarıdır denilebilir.

Oyunda mekân, bir apartman dairesinin mutfaktır. Mutfaktaki eşyalar, olay ile bütünleştirilerek eseregerçeklik kazandırılmıştır. Arif'in, İnci'ye çay suyunu kaynatmayı unuttuğu için İnci'yi azarlaması, pantolonunu ütlettirmesi gibi tavırlar da ona olan tutumunu yansıtırken, İnci'nin gündelik hayatından da kesitler verir. *“Ayrıca, iyi döşenmiş bir evde kahvaltıyı mutfakta yeme alışkanlığının sürdürülmesi, Arif'in sahneye sabahlığını sürüyerek girmesi gibi ayrıntılar, ailenin kültür tabanını belirtecek biçimde kullanılmıştır”* (Şener 1993: 193).

Oyunun kişilerini sabah kahvaltı sırasında yaşanan küçük anlaşmazlıkları ile tanımaya başlarız. Bu nedenle zaman, sabah saatleridir. İnci'nin kahvaltı masasını hazırlaması, çayı demlemesi oyundaki zamana daha gerçekçi kılmıştır. *“Bu ortamda, çay demleme, kahvaltı etme, düğme dikme, ütü yapma gibi günlük işler yapılacaktır. Oyunda daha sonra üzerinde düşünülmesi gereken değer yargısı, insanca değerler gibi kavramların doğru algılanması ve somut yaşama bağlanabilmesi için bu gerçekçi ayrıntıya gerek vardır”* (Şener 1993: 193).

Bu eser de denge ve çatışmalar üzerine kurulmuş, aynı zamanda kişilerin ruh tahlillerine de önem verilmiştir.

Sabahattin Kudret Aksal'ın “Bay Hiç” (1991) adlı oyununun konusu ise, toplumsal baskılardan bunalarak bireysel yalnızlıklara gömülmüş olan iki kişi ve bu kişilerin varlıklarını hile ile dengelemeye çalıştıkları hayat mücadeleleridir.

Oyun, bir apartman dairesinde orta halli bir oturma odasında geçer. Akşam yemeğinden sonra, vazodaki çiçeklerin suyunu değiştiren Kadın'ın çalınan kapıyı açmasıyla oyun başlar. Kadın, akşam vakti bilmediği bir adamın kapısı-

nı çalmasından huzursuz olur. Kapıyı çalan Erkek ne istediğini bilmeden Kadın'ın evine girmek ister. Hiç tanımadığı bir erkeğin evine girme isteğini yadırgayan Kadın korkmaya başlar. Kapı önünde gerçekleştirilen ilk konuşmalardan, Erkek'in uzun zamandan beri sadece ışığını gözlediği bu eve, herhangi bir beklentisi olmaksızın geldiği anlaşılır. Erkek, kapı önünde Kadın'ın beklenmedik bu yabancı misafire karşı duyduğu korkularını gidermeye çalışır; daha sonra da zorla içeri girer. Bu yabancılık Erkek'i rahatsız etmez, fakat Kadın'ı korkutur ve onun tanımadığı bu yabancıya çeşitli anlamlar yüklemesine sebep olur.

Oyun, Kadın'ın, Erkek'in kim olduğuna dair yüklediği anlamlarla gelişir. Erkek, Kadın'ın ışığını kendi karanlığında bir aydınlık olarak gördüğünü ve umutlarını yitirmemek için buraya geldiğini söyler. Ancak Kadın bu anlatılanlara inanmaz. İlk olarak, Erkek'in yalnızlıktan kurtulmak istediğini ve bu şefkati kendisinde bulmak için buraya geldiğine inanır. Erkek'i bir hasta olarak kabul eder ve gönüllü olarak ona çok iyi bakacağını söyler. Erkek, bunun öyle olmadığına Kadın'ı inandırır. Daha sonra Kadın onun bir ozan olduğuna ve ilham almak için kendisine geldiğine inanmaya başlar. Ancak Erkek, Kadın'ın yine yanıldığını belirtir. Bütün bunlardan sonra Kadın, Erkek'in gazetede gördüğü bir kan emici ya da kocasının kendisini takip ettirmesi için gönderdiği bir aracı olduğunu düşünür. Bütün tahminlerinde yanılan Kadın, en sonunda Erkek'in bir hırsız olduğuna kanaat getirir. Ne var ki, Erkek bu sayılanların hiçbiri olmadığını, sadece ve sadece umutlarını korumaya çalışan bir "hiç" olduğunu söyler. Oyun, Erkek'in bütün kentin ve kent insanının kendisini hiçliğe doğru sürüklediğini anlatması ile devam eder. Kadın tükenmişçesine bütün yakıştırmalarından vazgeçer ve onu bir "hiç" olarak kabul eder; mutsuzluğundan ve yalnızlığından Bay Hiç ile evlenerek kurtulacağını düşünmeye başlar. Kadın, Bay Hiç'i kendisiyle evlenmesi için ikna etmeye çalışır; ona ne isterse yapacağını söyler. Hayatta birbirine hiç yaklaşmayan, birbirinden hiç uzaklaşmayan ırmaklar gibi denge kurabileceklerinden bahseder. Erkek ise Kadın'ın bu düşüncelerine bir anlam veremez. Çünkü o, karanlıkta bulduğu aydınlığa bir anlam yüklememiştir. Bu nedenle aydınlığı kararmadan, umudu yıkılmadan geldiği gibi gitmek ister. Erkek, kent yaşamının uzaklarında kurduğu düzen yıkılmadan, babasından kalan kolтуğuna gömülerek tekrar aynı ışığı izlemek için gitmek ister. Kadın, Erkek'in bu isteğine anlam veremez; ancak engel de olmaz. Oyun, Kadın'ın gözlerini kapayarak oturduğu koltukta, Erkek'in sessizce gitmesiyle son bulur.

Bay Hiç adlı oyun, birbirini tanımayan iki kişi arasında geçer. Bunlardan biri kadın, diğeri ise erkektir. Kadın, otuz beş yaşlarında yalnız yaşayan biridir.

Toplumun ahlâk ilkelerine bağlıdır. Bu nedenle hiç tanımadığı bir erkeğin kapısına dayanması onu kaygılandırmış ve korkutmuştur. Kadının, sevgiye olan inancı ve duygululuğu aynı zamanda toplumun törelerine, âdet ve geleneklerine bağlılığını ifade eder. Kadın'ın yaşam görüşünü, anlamlar ve beklentiler oluşturmaktadır. Bu nedenle Erkek'in hiçbir beklentisi olmadan evine gelmesine anlam veremez. Korkusunu, erkeğe yüklemeye çalıştığı anlamlarla giderir. Erkek'in yaşam görüşünün karşısında yer alan Kadın, kaderine boyun eğmek durumunda kalır. Kaderine karşı çıkamayacağından karamsarlığının farkında değildir. Hep bir beklenti içindedir:

“Kadın- (Ağlamaklı) Kocaman kentin içinde, sizi benim başıma saran yazgım, şimdi kapımın önünden kulağı duyan bir kişiyi geçirtcek değildi ya! Kulağı duysaydı eli ayağı tutmaz olurdu belki de” (Aksal 1991: 33).

Geçmiş yaşantısında kocasının kendisinden ayrılmasını kabul edememiştir. Bu yüzden kendisini, kocasının arzuladığı bir kadın olarak değiştirmeye çalışmış ve bir gün kocasının geri dönmesiyle yalnızlığından kurtulacağına inanmıştır. Hep birilerine sığınarak yaşayabileceğini düşünmüştür:

“Kadın- Gidin söyleyin ona, tam onun istediği gibi yaşıyorum ben, yapayalnız, bir kurt gibi! İşime yalnız gidiyor, yalnız geliyorum. Yalnız uyuyor, yalnız uyanıyorum, tam onun istediği gibi! Gidin anlatın ona! (Bir susuş) Dönsün evine! (Bir susuş) Dönecek mi dersiniz?” (Aksal 1991: 45).

Kadın, kendi ayakları üzerinde duramayan ve başkasından sahiplenilme bekleyen bir varlık konumundadır. O, beğenilmekten hoşlanan, başkasının korumasına muhtaç olan vasat bir dişi cinstir. Nitekim Erkek'e yüklediği ilk anlamlara baktığımız zaman Erkek'in öncelikle beğenilen, ilham verebilen bir kadın olduğu için kendisine geldiğini düşünür. Bütün bunlar Kadın'ın hiç tanımadığı bir erkek dahi olsa beğenilme arzusunu duyduğunu kanıtlar niteliktedir. Ancak Erkek'in , hiçbir anlam ve beklenti olmaksızın kendisine geldiğini söylemesi, bir kadın olarak reddedildiğini ifade eder. Bundan sonra Kadın'ın Erkek'e yüklediği anlamlarda hep şiddetin ve kötülüğün hakim olması ise reddedilen bir kadının kırılan onurunu kurtarmak adına ortaya koyduğu savunmaların göstergesidir.

Erkek ise, kırk yaşlarında yalnız yaşayan biridir. Akli ve bağımsızlığı temsil eder. Kent ortamının gürültüsünden kaçarak sessizliğe sığınmıştır. Onun, Kadın gibi bağlanmaya ihtiyacı yoktur; mutluluğu ve huzuru sessizlikte, sessizliği ise karanlıktaki düş gücünde bulur. Huzurun ve sessizliğin kentleşmenin getirdiği yeni yaşam tarzı ile kaybolduğunu ve bütün güzelliklerin beton yığınlarının altında kaldığını, her şeyin kirlendiğini söyler. Onun bu konulardaki düşüncelerini aşağıdaki repliklerden öğreniriz:

“Erkek- Biliyor musunuz, her yazarın bir yerde saklı bir konusu vardır. Bütün iş bulmaktır onu. Bir hamlede hem de. Onu buldu mu kurtulur ya da batarbüsbütün. Benim de konum bu ışık, bu pencereydi. Öykümü bunun üstüne kurdum. Kafamda buldum sizi, bu ışığın yoluyla” (Aksal 1991: 17).

Erkek, çalışmanın sadece bir geçim kaynağı olması bakımından önemli olduğunu düşünür. Her sabah caddelerde koşuşan insanların durumlarına bir anlam veremez. Kent yaşamının bunaltıcı ve tiksindirici kalabalığı, onu yalnızlığa ve karamsarlığa itmiştir. Bu nedenle hep köy yaşamını ve oranın masum insanlarına, saf umutlarına özlem duyar. Topluma ve toplum kurallarına başkaldırır. Dilediği gibi yaşamak ister. Özgür olduğunu iddia eden insanlara inanmaz; çünkü bütün insanların yeryüzünde bir şeyler olmak istediğine inanır. Bu nedenle herkesin taklit yoluyla birbirine benzediğini düşünür:

“Erkek- Resimler çezecektim, daha bulunmamış renklerle hem de. Belki de yontular yapardım büyüklü küçüklü. Boş levha, bomboş! Ne demektir? Boş bir alan, hem de kocaman. Bir dansçı olacak, dans edecektim arada... Bugüne değin var olmamış biçimlerle dans edecektim. Koşacak, kaçırarak, yakalayacaktım. Tanrısal bir ezginin eşliğinde koşacaktım. Yeryüzünün yaratılışı diye bağıracaktım anlamayanlara, yeryüzünün yaratılışı bu işte! Ya da yeryüzünün sonu” (Aksal 1991: 42).

“Erkek- Çok istiyorsa, istediği de tekse, ne isterse olur insan bu yeryüzünde bayan! Okuyan da okumayan da, bilen de bilmeyen de, tüküren de tükürülen de. Bense hiç olmak istiyordum. Çok istiyordum, üstelik tek isteğimdi bu” (Aksal 1991: 53).

Erkek, kentin ve kent insanının kendisini hiçliğe yönelttiğini söyler. Yaşamı kendisine yüklediği hiçlik değeri ile dengelemeye çalışır. İnsanların değersiz bulduğu, aşağıladığı biri olmaktan rahatsız olmaz. Onun tek istediği kendini güvende hissedeceği bir yerde olmaktır. Yıllarca hayalini kurduğu bu güvenli sessizlik ise Kadın’ı tanınmasıyla bozulur ve Erkek umutlarını yitirmeden yeniden kendi yalnızlığına döner:

“Erkek- Çok daha güzeldi bana kabuğumda sümüklüböcek olmak!” (Aksal 1991: 57).

Erkek, birbirine benzeyen insanları görmekten, onlarla aynı havayı solumaktan bıkmıştır. Bu nedenle, yalnızlığın da mutluluk getirebileceğini öğrenmiştir. Uzun zaman ışığını gözlediği ev ise, onun aydınlığını karartmıştır.

Bu oyundaki kişiler, anlam ile anlamsızlıkların, beklenti ile beklentisizliklerin, karanlık ile aydınlığın karşılıklı dengelerinin simgesel varlıklarıdır. Oyunda Erkek’in duyarsızlığı, Kadın’ın duyarlılığıyla; Erkek’in beklentisizliği, Ka-

dın'ın beklentileriyle; Erkek'in karanlıktaki aydınlığı, Kadın'ın aydınlıktaki karanlığı ile dengelenmiştir.

Erkek, düş gücü ile kurduğu dünyasında kendi yalnızlığı ile yaşar. Kent toplumundan ve bu yaşamın yarattığı insanlardan hoşlanmaz. Kitle kültürünün oluşturduğu “tektiplitliğe” karşıdır; çünkü insanların düşünmeden ve sorgulamadan birbirlerine benzetildiklerini düşünür. Dolayısıyla insan kendi özünü yaşayamamaktadır. Bu nedenle evine ekmek getirecek parayı karşılamanın dışında sokağa çıkmaz. Babasından miras kalan koltuk, onun aydınlığa ulaşmasını sağlar. Kurduğu düş dünyasında hep o eski koltuk vardır. Eski koltuk aslında, Erkek'in yalnızlığında ona güç veren simgesel bir varlıktır.

Erkek, toplum kurallarını yadsıyarak yaşamı hiçlik ile dengelemeye çalışır. “Mikado'nun Çöpleri” adlı oyundaki Erkek gibi, o da bağımsızlığı temsil eder. Kentin ve insanların gürültüsünden kaçmak isteyen, hiçliği ile topluma ve toplum kurallarına başkaldıran biridir. Mikado'nun Çöpleri'ndeki Erkek yaşamı nasıl nefret duygusu ile dengelemeye çalışıyorsa, Bay Hiç de yaşamı, hiçlikle dengelemeye çalışır. Bu nedenle kendisine, karanlığın içinde tutunabileceği bir ışık seçer. Kadın'a beklentisiz bir yaşamın da olabileceğini göstermek ister. Ancak Erkek, iç dünyasında çelişkilidir. Uzaklardan seçtiği bir ışığı kendisine güç verecek aydınlığı kabul etmiş, ancak bir zaman sonra ışığını tanımak için ışığın ait olduğu eve gitmiştir. Bu gidişe kendi içinde bir anlam verememesi onun çelişki içinde olduğunu gösterir. Yazgıyı kabul etmese de ışığa yönelişine engel olamadığını söylemesi bu çelişkiyi kanıtlar niteliktedir.

Kadın ise yaşam karşısında Erkek'e oldukça karşıt bir görüş içerisindedir. Kadın'ın sevgi ve mutluluğa olan inancı Erkek'in görüşleriyle çakışır. Kadın, toplum kurallarına ve ahlâk ilkelerine bağlılığı temsil eder. Bunun bir doğurgusu olarak da hiç tanımadığı bir erkeğin evine girmek istemesini başlangıçta yadırgar; ancak konuştuğunda bu rahatsızlığın yerini başka duygular alır. Kadın oldukça kıskançtır ve çoğu kadın gibi o da terkedilmişliği hazmedememektedir. Ne olursa olsun başında bir erkeğin bulunmasını ister. Bu özellikleri ile Kadın, toplumdaki dışı cins tipinin bir örneğidir.

Yalnız yaşayan Kadın, kocası tarafından terkedilmiş olup dul biri olarak yaşamaktan yorulmuştur; bu nedenle sürekli bir arayış ve beklenti içerisinde sığınacağı birini arar. Evine gelen Erkek'in anlamsızlığını anlamlandırmak için uğraşır ve onu türlü kimliklere sokar. Kadın hep bir beklenti içinde olduğundan çoğu zaman hayal kırıklığı yaşar. Erkek'in böylesine beklentisiz olması onu şaşırtır. Ona göre yaşadığı düzende beklentisiz olan bir kişinin yaşama hakkı yoktur.

Erkek, adı olmayan şeylere inanmaz; adı konulmamış olayların gerçek olmayacağını düşünür ve çoğu zaman hiçbir şey bilmek istemez. Bu bağlamda Kadın'la aralarında sürekli bir çatışma vardır. Erkek, dünyasında kendine yüklediği hiçlik değeriyle yaşadığının farkındadır. Geçen zaman içinde Erkek, Kadın'ın, kendisinin bile farkında olmadığı, bir düş dünyasında yaşadığını anlar. Beklentilerin dayanılmaz ağırlığından kaçan Erkek, Kadın'ın beklentilerine anlam veremez ve onu kaybetmemek için, geldiği gibi gitmek ister. Kadın ise yaşadıkları bu çatışmanın son bulacağına inandırmıştır kendisini. Bu noktada denilebilir ki oyunda, insanın içinde yaşadığı toplum ve evren karşısındaki açmazlar iç içe dile getirilmiş ve iki farklı tutum bir Erkek, bir de Kadın olmak üzere iki farklı cinse bilinçli bir şekilde yaşatılmıştır.

Yazar kent yaşamını ve bu yaşamın getirdiği toplumsal düzenin birey üzerindeki etkisini çok yönlü olarak ele almıştır. Oyun bu bakımdan değerlendirildiğinde yazar, Erkek'i tercih edilen bir yalnızlık içinde bırakmış, Kadın'ı ise varolan düzende kalabalık yalnızlıklara sürüklemiştir. Kadın'ın yalnızlığını itiraf edecek kadar güçlenmesi ile Erkek ve Kadın ortak bir noktada buluşmuştur ki, bu da taş yığınlarının altında kalan güzelliklerin varlığıdır.

Oyun bir odada geçer. Orta halli bir oturma odasında büyük bir pencere vardır. Bu pencerenin oyun boyunca açılıp kapanması oyun kişilerinin dış dünyaya katılma ya da dış dünyaya uzaktan bakmak istediklerini ifade eder.

Oyundaki zaman, akşam yemeğinden sonrayı gösterir. Bu zaman, Erkek'in karanlığın içindeki bir ışıkla aydınlanmak isteğini; Kadın'ın ise karanlıklardan kurtulup aydınlık içinde yaşama isteğini belirtmektedir.

Oyunda kişilerin ruh tahlillerine ağırlık verilmiştir. Kişilerin içinde buldukları durum, kent yaşamının olumsuz etkileriyle açıklanmıştır. Böylece kent yaşamına eleştiri getirilmiştir.

Vüs'at Bener'in "İpin Ucu" (1999) adlı oyununda ise, yazıldığı yılların toplumsal özellikleri verilmiş, dönemin ekonomik düzeni, eğitim sistemi ve politik yapısı –eleştirel bir bakış açısıyla- değerlendirilmiştir. Bu bakımdan oyun sosyo-güldürü niteliğindedir.

İki perdeden ve on bir tablodan oluşan oyunda bir kişinin kendisini ikileştirmesi ile iki kişi karşımıza çıkar. AA esas kişi olmakla birlikte, A, AA'nın yarattığı kişidir. Birinci perdenin ilk tablosunda AA'nın iç çelişkilerine tanık oluruz. Burada AA, kendisinin ne olduğunu bilmeyen/bulamayan bir kişidir; kendisini yani A'yı öldürmek ister. Fakat dinî duygularından ötürü kendisini öldürmekten çekinir. Bu nedenle kendisini bu duruma iten şartları yeniden düşünmeye başlar. Oyun AA'nın bu durumları yeniden ele alması ve sorgulamasıyla gelişir.

İkinci tabloda AA ile A arasında bir konuşma geçer. Burada AA, A'nın babası olduğunu söyler. A ise babası ile aynı yaşta olduğunu, kendisi ile AA'nın benzemekten öte tıpkılaştığını belirtir. Bunun üzerine aralarında bir sürtüşme olur. AA, A'nın fesat, kaypak ve bozguncu biri olduğunu; A ise AA'nın çözüm meraklısı bir salak olduğunu söyler. Aralarında geçen bu sürtüşme her ikisinin de her anın bir başlangıç olduğu ve bu başlangıcın tutulabileceğine dair ortak bir fikirde buluşmaları ile sona erer.

Üçüncü tablo, koronun şarkıları ile başlar. Koronun sona ermesiyle AA ve A, "Şimdi okullu olduk, sınıfları doldurduk..." dizesini uyumsuz bir sesle söylemeye başlarlar. AA bu uyumsuzluğun bilinçsiz olan belleklerinden kaynaklandığını düşünür. A ise uyumsuzluğun, seslerinin eğitimsiz olmasından kaynaklandığını ve büyümeden büyüdüklerini söyler. Bunun üzerine AA, sonrayı önceye, önceyi sonraya almamak gerektiğini belirtir ve A'dan kendisini bırakmasını ister. A ise AA'ya ödleğ olduğunu ve asıl onun kendisini bırakmadığını söyler. Üçüncü tablo AA ve A'nın yaşamak istediklerini söyleyip birbirlerine sarılmaları ile sona erer.

Oyunun dördüncü tablosunda AA'nın sırtında bir papaz cübbesi vardır; A ise bebek kılığında iskemlede oturmuştur. Ortada ise kafesli günah çıkarma penceresi vardır. AA, Tanrı'nın gücünü, kudretini anlatmaya başlar ve Tanrı'nın insanlara canla birlikte sınırsız akıl verdiğini söyler. AA, A'ya kuralların insanlar tarafından konulduğunu ve yine insanlar tarafından bozulduğunu söyler. A, AA'nın haklı olduğunu belirttikten sonra onu konuşmak için yüreklendirmek ister. AA ise görevinin insanları dinlemek olduğunu ifade eder. Bunun üzerine A, insanların kuralları gibi pederlerin de yasakları olduğunu belirtir. AA ise bunların kural değil buyruk olduğunu ve buyruğun, tersini akla getirmeye bile olanak bulunmayan birtakım şeyler olduğunu dile getirir. AA, A'nın bu sorgulamalarından sıkılmaya başlar ve A'ya bir an önce konuşmasını, kendisinden başka kişilerin de günah çıkarmak için beklediğini hatırlatır. A, merakını gidermek için AA'ya Hz. İsa'nın, günah çıkarma hücrelerinden birine girip girmediğini sorar. AA, A'ya bir çocuk olduğunu ve zamanı gelince her şeyi öğreneceğini söyler. A ise bunu zamana bırakmak istemediğini belirtir.

AA, A'nın merakını gidermek için anlatmaya başlar ve Hz. İsa'nın bir gün başrahibe giderek annesini Tanrı'nın gebe koyduğuna bir türlü inanmadığını ve annesini hamile koyan bir hergelenin olduğuna inandığını, bu hergeleyi bulduğu zaman namusunu temizleyeceğini söylediğini anlatır. A, anlatılanlar üzerine Hz. İsa'nın inançsız olduğunu anlar; fakat sadece Tanrı'nın haklı olduğuna inanan bir pederin bu gerçeği bilmesine rağmen insanların neden hâlâ Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğuna inandıkları fikrini sorgulamaya başlar. AA ise kimsenin itiraz ede-

meyeceğini, herkesin inanmak zorunda olduğunu söyler. A ise Tanrı'nın insanlara bir can verdiği için yalanlara inanmak zorunda olmadığını düşünür. Dördüncü tablo AA ve A'nın diskoya gitmek üzere kol kola çıkmaları ile sona erer.

Beşinci tablo, dışardan gelen düdüğün temposuna uyarak önce AA'nın sonra da A'nın sahneye girmesiyle başlar. A, dışardan yönetilmenin hoşuna gitmediğini söyler. AA ise insanların mutlaka başkaları tarafından yönetildiğini, insanların kendi doğruları ve değer yargılarıyla yaşayamadığını belirtir. A ise bu duruma karşı çıkar. AA, bütün insanların dışardan yönetilmesine rağmen her insanın kendisini evrenin merkezi sandığını düşünür. AA için önemli olan bu dünyada umutsuz yaşayabilmektir.

Altıncı tabloda AA yine papaz, A ise bebek kılığında çıkar karşımıza. A'nın AA'dan bir ricasını dile getirirken kullandığı kelimelerden AA'nın hiçbir şey anlamaması ve A'yı Türk Dil Kurumu'na şikâyet edeceğini söylemesi dikkat çeker. A, zavallı bir vatandaş olarak kendisini güvence altına almak ister; arkasız olan insanların bu dünyada yaşayamayacağını düşünür. AA ise yaşamının insanın en doğal hakkı olduğunu belirtir. A, birini öldüreceğini; AA ise bunun bağışlanamaz bir günah olduğunu bildirir. Bunun üzerine A, AA'nın sevmediği Musa'yı karşısında görünce ne yapacağını sorar. AA onu bulduğunda bir kaşık suda boğacağını söyler. A ise bütün sorunların çözümünün dokunulmazlıkta olduğunu ve dokunulmazlığı ya da maddî gücü olmayan insanların yaşayamayacağını, hatta bu insanların konuşma özgürlüğü bir yana, düşünme özgürlüğünün bile olmadığını savunur. AA, A'ya bu kadar derinlere inmeme ve sadece yaşamak gerektiğini telkin eder. Altıncı tablo AA'nın "Türk öğün, çalış, güven", AA'nın ise "Tanrı Türk'ü korusun" söylemleri ile sona erer.

Oyunun ikinci perdesinin ilk tablosunda AA bir öğretmen, A ise öğrenci kılığındadır. Oyun AA'nın sahneye girmesiyle başlar. Sınıfın boş olduğunu görünce A'ya diğer öğrencilerin nerede olduklarını sorar. A, diğer arkadaşlarının öldüğünü söyler. Bunun üzerine AA, eğitim sistemini eleştirerek; sınıfların altmış yetmiş kişilik olmasından, öğrencilerin sınıflarda el bombalarıyla oynamalarından, bir Türkçe öğretmenin hâlâ "Fâilâtün fâilâtün mefâilün" kalıplarını öğretmesinden yakını. Bütün bunları dile getiren bir öğretmenin en kötü şekilde zarar göreceğini düşünür. A ise öğretmenin öğrencilerden sürekli kalem, defter istemelerinden şikâyetçidir. Öğrencilerin çoğu şeyi bildiğini, fakat sınıfta konuşma özgürlüğü olmadığı için, kendilerini yaptıkları eylemlerle dile getirmeye çalıştıklarına inanır. İkinci perdenin ilk tablosu A'nın Türkçe'deki yerli takılardan kelime türetmesi ile sona erer. Türetilen kelimeler ise Türkiye'nin içinde bulunduğu durumu yansıtması bakımından oldukça dikkat çekicidir: vurguncu, tefeci, bölücü, politikacı, yalancı...

İkinci tablo, AA ile A'nın oynadıkları oyunun bir güldürü olduğunu ve bu güldürü için çok ödün verdiklerini anlatmaları ile başlar. Güncel konuların gelip geçici olduğunu düşünürler. A, kalıcı olmak için halkın manevî hislerine hitap etmek gerektiğini, özellikle de fakir insanların umutlarını besleyecek ifadelerin dile getirilmesinin yeterli olacağını söyler. AA, A'yı bu düşüncelerini açığa vurmaması için uyarır. İkinci tablo dışardan gelen seslerin Pir Sultan Abdal'dan alınan "Kalsın benim davam, divana kalsın." cümlesi ile biter.

Üçüncü tabloda AA bir yargıç, A ise bir sanıktır. A, düşüncelerini dile getirmesinden dolayı yargılanır. AA, katibi uyandırmak için başından aşağı bir kova zemzem suyu döker. A, insanların bir şişe zemzem suyu için milyonlarca döviz harcayarak kâbelere kadar gittiklerini hatırlatır. AA, dövizin ne olduğunu anlamaz; A dövizin yabancı parası olduğunu söylediikten sonra AA neden yabancı para kullandıklarını sorar. A, kendi paralarının tüy gibi olduğunu ve sürekli havalandığını ve onları kimsenin tutamadığından bahseder. Bunun üzerine AA, yabancıların paralarının taştan mı yapıldığını sorar. A ise yabancıların paralarının düşer gibi olduğu dönemlerde birlik ve beraberlik ruhu içinde resim çektirip paralarının içine top, tüfek, tank, füze gibi ağır şeylerin resimlerini gizlediklerini söyler. AA, A'dan kendi ressamlarının olup olmadığını öğrenmek ister. A ise ressamlarının olduğunu, fakat onların daha çok elma, armut gibi resimler yaptıklarını anlatır. Ülkedeki ressamların eğitim almaları için yabancı ülkelere gönderildikleri zamansa çoğunun ülkelerine dönmediğini belirtir. AA, A'nın ülkesindeki paraları gördüğünü ve onların üzerinde barajların, köprülerin olduğunu söyler. A ise onların borç harç içinde başkaları tarafından yaptırıldığını ifade eder. AA, A'ya bahsettiği topların, tüfeklerin, füzele- rin ne işe yaradığını sorduğunda A, insanların birbirlerini öldürmek için bunları kullandıklarını söyler. AA, bu resimleri almamalarını belirtir. A ise kendisinin de aynı fikirde olduğunu, fakat kazın ayağının öyle olmadığını anlatmaya başlar. Üçüncü tablo AA'nın A'yı yargılamasının mümkün olmadığını söyleyip, başka bir görevli mahkemeye sevk edilmesi üzerine sona erer.

Dördüncü tabloda A'nın yargılanmasına başka bir yargıçla devam edilir. AA, A'nın dava dosyasını incelerken A mırıldanmaya başlar, AA ise A'yı ya tam konuşması ya da hiç konuşmaması konusunda uyarır ve A'dan politika yapmamasını ister. A ise AA'nın bu isteğini yerine getirerek susar. AA, davanın sonucunu gerekli belgelere yazmak için kalem ararken A, devletin bütçesine yük olmaması için AA'ya bir kurşun kalem uzatır. AA'nın varılan kararı açıklaması ile dördüncü tablo sona erer.

Oyunun beşinci tablosunda AA, infaz savcısı kimliğiyle, yargılanan A'yı ziyaret eder. AA, A'nın bir sanatkâr olduğunu belirtir; ölümünden sonra dikilecek

olan heykellerinden, sokakların dört bir yanını süsleyecek olan posterlerinden bir pay alabilmek için A'dan yazılı bir belge ister. A, belgeyi vermek zorunda kalır ve AA'ya küfretmeye başlar. Bunun üzerine AA ile A birbirlerine girerler. AA, A'yı bir yumrukla devirir. A'dan kimseye bir şey söylememesini ister. Oyunun sonunda A, Tanrı'ya kendi kendini yargılama fırsatı verdiği için şükreder; özgür istemiyle kendini yok edebileceği için mutludur. A, ipi boğazına geçirir ve iskemleyi ayaklarıyla devirir. Işıklar kararır. Karanlıkta birinin yuvarlandığı duyulur. Işık açıldığında sahnede sadece AA vardır. AA, boynundaki ipi yoklayarak, Tanrı'ya neden kendisini öldürmek için izin vermediğini sorarak isyan eder. AA, dışardan gelen "Yaşamak güzel be kardeşim!" cümlesini tekrarlayan sesi haklı bulduğu kadar haksız da bulur. Perde AA'nın "Yaşamak, ama nasıl yaşamak?" sorusu ile kapanır.

Oyunda iki kişi olmasına rağmen asıl kişi AA'dır. A ise AA'nın kendisini ikiyeleştirmesiyle ortaya çıkan kişidir.

İlk tabloda A, bir iskemleye sırtı seyirciye dönük olarak ters oturur. AA ise, bol gömleği, buruşuk pantolonu ve patlak ayakkabısıyla A ile aynı kılıktadır. AA, kim ya da ne olduğuna dair bir arayış içerisinde. A'nın kendisinin yarattığı bir kişi olduğunu belirtir:

“AA- (Sıkışmışçasına kıvrınır) Tam sırası. Kendimi öldürmüşüm, çişim geliyor.

Hay Allah! (Piposu sönmüştür; ateşler ve derin derin soluklanır. A'nın başına dikilir. Öfkeyle bağırarak) Çıldıracağım! Kendimi de öldürdüm. Kiminle kavga edeceğim şimdi ben? Hayvan herif, hani kendini öldürmekle iş biter diyordun, hani ruh muh da yoktu? Peki ben neyim şimdi söylesene. Bari bu konuda, böylesine önemli bir konuda yalan söylemeseydin, aldatmasaydın beni.

Hiç değilse yapılamayacakların en yapılamazını yaptım ya! Bu da bir şey sayılmaz mı? (A'nın kollarından yapışır, ayağa kaldırmağa çalır, A duramaz, yıkıldıkça dik durdurmayı dener, sonunda bırakır; A boş bir çuval gibi yığılır. AA güler:.) İnsan kendi ölüsünü de kaldıramazsa vay başkalarının haline” (Bener 1999: 12).

İkinci tabloda AA, A'nın babasıdır. AA kendisinin büyümeden A'nın büyümesini beklediğini söyler. A'ya göre AA çözüm meraklısı bir salaktır. AA'ya göre ise A bozguncu, fesat, kaypak biridir:

“AA- Tıpkılaşıyoruz, benzemekten öte. A- Tıpkılaştık bile” (Bener 1999: 16).

Üçüncü tabloda A, kısa pantolonludur. AA da soyunur ve kısa pantolonla kalır. AA belleklerin bilinçsiz olmasından yakınıdır. Zamanı kendince yaşamak ister. A ise tersine yaşamak gerektiğini söyler. A yaşamak, AA ise ölmek ister. Bu nedenle birbirlerinden kopmak isterler.

Dördüncü tabloda AA, bir papaz; A ise bebek kılığında günah çıkaran biri olarak ortaya çıkar. Papaz, günah çıkarmak isteyenleri dinlemekle görevli olduğu için burada pasif konumdadır. AA'nın içinde bulunduğu ortamda pasif bir birey olarak yaşamını sürdürmesi ile papaz olarak karşımıza çıkması bu bakımdan değerlendirilebilir. A, bebek kılığında her şeyi sorgulayıp, var olan düzeni bozma istemeyen insanlara isyan eder. Doğru olmadığı bilinen şeylere insanların neden inanmakta direndiklerini anlayamaz. AA, Tanrı'nın insanlara sadece bir can ve sınırsız akıl verdiğini; kuralları ise insanların koyduğunu söyler. AA, her insanın bir şeylere inanmak zorunda olduğunu düşünürken, A bunun çok saçma olduğunu belirtir.

Beşinci tabloda AA ve A bir tartışma içerisindedirler. A, dışardan yönetilmekten hoşlanmaz. AA ise herkesin dışardan yönetildiğine inanır. A buna karşı çıkar ve insanların neden boyunduruk altında kaldığını anlayamaz. AA ise insanların başkaları tarafından yönetilmesine rağmen her insanın kendini evrenin merkezi sayarak yaşadığını düşünür. AA'ya göre yaşamda en önemli olan umutsuz yaşayabilmektir; çünkü ona göre umut, insanları boş bir hayata sürükler:

Altıncı tabloda AA papaz, A ise bebek kılığındadır. AA yeni kuşağın kullandığı kelimeleri yadırgar; o, kullanılan dilin sadeliğinden yanadır. A, sade bir vatandaş olarak bu dünyada yaşamının zor olduğunu söyler; her şeyin maddi güç ile satın alınabileceğini, toplum düzeninde bir insanın dokunulmazlık zırhını kuşandığı takdirde istediği şekilde yaşayabileceğini düşünür. A'ya göre yeni dünya düzeninde dostluk kalmamıştır; her şey paranın gücü altında ezilmiştir. A, insanların özgürce yaşayamadığını savunur; insanın düşünmesi bu yüzden çok tehlikelidir. AA ise papaz olduğu için toplumda saygın bir statüye sahip olduğundan bir nevi dokunulmazlık içindedir; bu nedenle sade vatandaşın derdini anlamaz:

“A- Efendim, malumunuz olduğu veçhile, evamir-i aşere terkibiyle bilinen...

AA- Ne demek malum, terkip, veçhile, evamir, haşere?

A- Haşere değil efendim aşere.

AA- Her neyse işte, anlamadım.

A- Haklısınız, yeni kuşaklara anlatmak güç bunları.

AA- Bırak şimdi kuşağı muşağı! Türk Dil Kurumu'na curnallarım sonra seni, düzeltirler” (Bener 1999: 49).

Oyunun ikinci perdesinin ilk tablosunda ise, A kısa pantolonlu, okul formalı; AA ise kravatlı, gözlüklü ve savruk giyimlidir. AA, Türkiye'deki öğretmen profilini; A ise Türkiye'deki öğrenci profilini çizer. AA, eğitim-öğretimdeki aksaklıkları bilmesine rağmen, sicilinin bozulacağı ya da daha kötü bir yere sürüleceği endişesiyle, okul müdürüne dahi söylemez. Olaylara iç sesi ile tepki gösterir; düşüncelerini dile getirmenin sakıncalı olduğunu, bu nedenle düşünmemek, konuşmamak gerektiğini savunur. A ise düşünen, tartışan bir öğrencidir. Düşündüğünü söyleme özgürlüğünü bilim yuvası olan sınıflarda dahi bulamayan öğrencilerin bu serbestliği eylem yaparak yakaladıklarını düşünür. Öğretmenlerin, öğrencilerden sürekli kalem ve defter istemesine anlam veremez.

İkinci perdenin ikinci tablosunda AA ile A, bir tiyatro oyunu sergilediklerini açıklarlar. Çağdaş tiyatro ilkelerine uygun bir oyun yazamadıklarının endişesini taşırlar. İnsanların biçimselliğe verdikleri önem kadar muhtevaya önem vermediklerini düşünürler. A bu tür sanat dallarında köşeyi dönebilmek için halkın manevî hislerine hitap etmek gerektiğini, böylece özellikle düşük gelirli olan kitlelerden yana talebin artacağını düşünür:

“A- Aptal. Öyle değil ki! Dolmuş müziği yapacaktım ben, yap plak, doldur kaset, dinlesin millet... Bütün dolmuşlarda, taksilerde, radyolarda, televizyonlarda... Her Allah'ın günü...” (Bener 1999: 82).

Üçüncü tabloda AA yargıç, A ise üstü başı perişan bir sanıktır. A, düşündüğünü söylediği ve sorgulanmaması gereken konuları sorguladığı için yargılanır. Burada siyasî, kültürel ve ekonomik sisteme yoğun eleştiri vardır. Bu bakımdan A'nın perişan ve aç bir şekilde sahneye girmesi oldukça büyük önem taşır:

Dördüncü tablo önceki tablonun devamı niteliğindedir. A, bir önceki tabloda olduğu gibi yine yargılanır. Bu tabloda AA diğer bir yargıç rolündedir. Dava bir önceki tabloda karara bağlanamadığı için A'nın dosyası bir ipin ucuna bağlanarak başka bir yargıca gönderilir.

Beşinci tabloda AA infaz savcısı rolündedir. A'nın yargılanması burada da devam eder. Burada “değer” kavramı sorgulanır ve popüler kültürdeki değer anlayışı sorgulanır. Popüler kültürde insanların eğlenceli vakit geçirmeleri ve bu yönde tüketime yönelmeleri amaçlanır. Bu yüzden popüler kültür için reklamlar oldukça önemlidir. Bu anlamda popüler kültürde bir sanatkârdan çok, onun getireceği tiraj önemlidir. AA burada, yaşadığı dönemde kıymeti bilinmeyen bir insanın ölümünden sonra büyük bir popülerlik kazanacağını bilir ve bu popülerlikten yararlanabilmek için A'dan yazılı bir belge ister.

Altıncı tabloda A sahneden çıkar. AA, boynundaki ipele bir süre yerde kıpırtısız kalır. Kendine geldiği zaman yarattığı kişinin artık olmadığını görür; bir rüyadan uyanmış gibidir. Kendini öldüremediği için Tanrı'ya isyan eder:

“AA- Hay Allah, şu işe bak. İp kopmuş. Beni kandırdın! Ne biçim Tanrı'sın sen! Sana yıllarca insanca rica ettim, yalvardım! Beni benden başkasına, dahası beni bana kul etme, dedim! Tanrım neden yardım etmiyorsun bana!

Neden bırakmıyorsun beni kendimi öldüreyim? (Gülümser, mırıldanır gibi:) "Yaşamak güzel şey be kardeşim." Öyle mi dersin? Haklısın, haklı olduğun kadar da haksızsın, gök gözüm, koca ozan, büyük usta. Yaşamak, güzelse de, değilse de yaşamak... (Sesi fısıltıya dönüşür) Ama nasılyaşamak?...” (Bener 1999: 117–118).

Vüs'at Bener, "İpin Ucu" adlı oyunu ile 1980 yılında Abdi İpekçi Ödülü'nü kazanmıştır. Sosyo–güldürü olan oyunda insanların nasıl yaşadıkları sorgulanır; ekonomik yapılanma, eğitim sistemi, politik düzen ve toplumun değişmeyen kalıp yargıları eleştirilir.

Oyun iki perdeden oluşur; birinci perde altı tablodan, ikinci perde beş tablodan meydana gelmiştir. Her bir tabloda sorun içeren bir durum ele alınmıştır. Oyunun ilk perdesinin birinci tablosunda, birey olarak çelişkilerinden, kaygılarından kurtulmaya çalışan AA'nın kendisinin ne olduğunu bulması ve sorunlardan bunalarak ölümü tercih etmesi işlenir. Burada "ölüm", topluma yenik düşmüş bireyin başkaldırısı niteliğini taşır. Nitekim oyunda kişilerin "ipin ucu..." söylemi, kontrolden çıkan olayları simgeler. İpin ucunun kaçması ise AA'nın istediği toplum düzenine asla kavuşamayacağını gösterir; çünkü başından yakalanamayan ya da tartışılma imkânı olmayan sorunların düzeltilme imkânı yoktur.

İkinci tablo, birbirine çok benzeyen iki insanın, yöneten ve yönetilenler üzerine konuşmaları ile geçer. AA, herkesin birileri tarafından yönetildiğini ve insanların kendi değer yargıları ile yaşayamadıklarını belirtir. A ise insanların kendilerini yönetenlerin sözünü dinlemeyerek onlara karşı çıkmaları gerektiğini söyler. Burada bir bakıma kitle kültürünün yarattığı kitle toplumuna bir eleştiri vardır. Bu bağlamda özellikle medya güçlerince yönlendirilen insanlar artık özgür değildirler. Zevkleri, değer yargıları, sosyal yaşamları ve buna benzer bir çok unsur başkalarının sunduğu değer yargılarıyla şekillenmektedir. Bu bakımdan tıpkılaşan insanlar artık kendilerine uzak ve yabancı konumdadırlar.

Üçüncü tablo, koro ile başlar. Burada epik tiyatrunun özellikleri görülür. Bu tabloda ele alınan sorun, insanların düşünmekten yoksun oluşları ve bilinçsiz belleklere sahip olmalarıdır. AA, kendi doğruları ile yaşamını sürdüren insan-

ların özlemini yansıtırken, A var olan düzenin bozulmaması gerektiğini düşünen insanların zavallılığını yansıtır.

Dördüncü tabloda AA sırtında bir papaz cüppesi ile A ise bebek kılığında karşımıza çıkar. Burada AA, düşünmeden, sorgulamadan inanan bir insanı; A ise sorgulayan, düşünen bir insanı temsil eder. Sorgusu yapılan esas konu, insanların doğru olmadığını bildiği şeylere dahi neden inandıklarıdır. Burada dinin insanlar üzerindeki baskıcı konumu eleştirilirken, bu konuda suçlananlar halkı dinî yönden sömüren kişilerdir. Bu kişiler, insanlar üzerinde baskı kurmakta ve olanı olduğu gibi değil, çıkarları doğrultusunda olacak şekilde aktarmaktadırlar. Bu anlamda din, onu kullananlarca bir sömürü unsuru haline gelmekte ve farklı bakış açılarını yok etmektedir. Bu da insanların dinî vecibeleri sorgulamamasına neden olmakta ve böylece din başkalarının onu kullandığı biçimiyle yaşanmaktadır.

Oyunun beşinci tablosunda her insanın kendisini evrenin merkezi sanması dile getirilmiş ve insanların umut dünyasında yaşadıkları belirtilmiştir. Umudun ise ikiyüzlü, avutkan ve insanı afyon yutmuşa döndüren bir güç olduğu ileri sürülmüştür. Burada her insanın kendisini evrenin merkezi sanması, özellikle kapitalizm ile birlikte maddî gücün önem kazanması sonucunda insanların her şeyi parayla satın alabilecekleri duygusuna kapılmaları ile açıklanabilir. Nitekim burada yine kitle kültürünün etkisinden söz edilebilir. Kitle kültüründe her şeyin tüketim nesnesi olarak görülmesi, gelip geçicilik sorununu da beraberinde getirmiştir. Bu da nesnelere bir güç, statü ve prestij göstergesi olarak algılanmasını sağlamıştır. Bu nedenle insanlar, bilinçsizce tüketime yöneldikçe, birbirlerinden uzaklaşmışlar ve birbirlerini aşağılamaya başlamışlardır.

Birinci perdenin son (altıncı) tablosunda, "dokunulmazlık" kavramı üzerinde durulur. Burada oruçlu ağzını bozmaktan kaçınmaya çalışan papaz AA'nın, A'yı kullandığı kelimeler için Türk Dil Kurumu'na şikâyet etmesi dikkat çekicidir. AA'nın burada papaz olarak karşımıza çıkması onun toplum düzenini evrensel düzeyde eleştirmek istemesinden kaynaklanır. A, siyasî düzenin aslında bir düzensizlik ve adaletsizlik olduğunu düşünür ve dokunulmazlığı olmayan insanların rahatça yaşamadıklarını, düşüncelerini dile getiremediklerini, buna karşın çoğu zaman haksız yere yargıldıklarını belirtir. AA ise asılan olmaktansa asan olmayı tercih eder, bu nedenle o, olayların derinine inmeden, sorgulamadan, var olan düzeni bozmadan yaşayan insanları temsil eder.

Oyunun ikinci perdesinin ilk tablosunda Türk Milli Eğitim sistemi eleştirilir. AA, Türkiye'deki öğretmen profilini, A ise öğrenci profilini çizer. AA, Türkçe öğretmeni olduğu halde "Fâilâtün fâilâtün mefâilün" kalıplarını niçin öğrettiklerini anlayamayan, altmış kişilik sınıflarda öğretimin yapılmasına karşı çıka-

mayan, öğretimdeki aksaklıkları sicilinin bozulacağı düşüncesi ile okul müdürüne iletemeyen ve suskunluğunu bozamayan bir öğretmen profilini çizmiştir. A ise, konuşma özgürlüğünün sınıflarda bile olmadığını düşünen, bu nedenle öğrencilerin eyleme yöneldiklerini savunan bir öğrencidir.

İkinci tabloda köşeyi dönen/popüler olan çoğu sanatçının, halkın manevî hislerini kullanıp, duygu sömürsü yaparak kendilerini dinlettikleri ve böylece meşhur oldukları dile getirilir. Burada özellikle 1980'lerde yaygınlık kazanan postmodernizmin popüler kültüre yansması ile oluşan alt kimliklere, bir eleştiri vardır. Yaşanılan bu kimlik bunalımında oluşan her alt kimlik kültürü aslında insanların manevî hislerini kullanmaktadır. Örneğin arabesk kültürü, halkın ezilmişliği, hor görülmüşlüğü, mutluluk düşleri ellerinden alınmış insanların hayat mücadeleleri gibi duygular aracılığıyla söylemini yaygınlaştırır.

Üçüncü tabloda, ekonomik düzenin adaletsizliği eleştirilir. Bu tabloda epik tiyatro özellikleri vardır. Kişilerin korodan sonra sahneye çıkmaları bu anlamda dikkat çekicidir. A, ekmek bulamayan insanlar ile milyonlarca döviz harcayıp Kâbe'lere kadar gidenlerin aynı ülkede yaşadığını dile getirir. Burada bir ülkenin kendi parasını kullanmayıp, yabancı paralara yatarım yaparak millî paralarını değersizleştiren ya da buna zorlanan kitleler eleştirilir. Ülkesini yararlık düzeyine çıkarabilmek amacıyla başka ülkelere eğitim almaları için gönderilen aydınların ülkelerine bir daha dönmemeleri eleştirilir. Döviz yatırımı yapan her insanın aslında Türkiye ekonomisine zarar verdiği belirtilir.

Dördüncü tabloda, düşündüğünü dile getiren bir bireyin insafsızca yargılanması ele alınır. Maddî olarak sınıf farkının en uç düzeyde yaşandığı ülkemizde alt sınıf insanların hor görüldüğü, aşağılandığı ve adaletsiz bir şekilde yargılandığı; üst sınıf insanının ise adaleti bile satın alabilecek güçte olduğu eleştirilir.

Oyunun beşinci tablosunda, aydın ve sanatçıların birçoğunun değerlerinin anlaşılabilmesi için ölmelerinin gerekli olduğu belirtilip, toplumun kültür seviyesinin düşüklüğü sorgulanır.

Her tabloda farklı bir sorunun ele alındığı bu oyunda, her bir sorun yaşam karşısında iki asal tutum ile verilir. Bu tutumlar ise bir kişinin kendisini ikileştirmesi ile tartışılır. Tartışılan konular, insanlığın ortak gerçekleridir. Nitekim oyun kişilerinin adlarının olmaması bir genelleme yapıldığını gösterir.

İki kişilik oyunların kendine özgü yapısından biraz farklı özellikler taşıyan bu oyunda, dikkati çeken en önemli noktalardan biri koronun bulunması ve mekânın bir tiyatro sahnesi olarak belirtilmiş olmasıdır. Oyunda mekânın belirtilmesinden ziyade kişilerin kıyafetleri belirtilmiş; böylece yansıtılan durum daha gerçekçi kılınmıştır.

Oyunda kişilerin kıyafetleri, onların düşünce yapılarını ortaya koymakta ve iletilen mesajı daha da çekici hale getirmektedir. İlk tabloda AA'nın seyirciye arkası dönük bir şekilde oturmuş olması ve sırtına yarı yarıya sokulmuş büyük bir bıçağın bulunması seyirciyi kişilerin psikik durumları hakkında bilgilendirir. Dördüncü ve altıncı tablolarda AA'nın bir papaz cüppesiyle, A'nın ise bebek kılığında sahneye çıkmaları dikkat çekicidir. AA, birey olarak topluma yenik düştüğü için ölümü tercih eder; yani artık yaşam karşısında pasif durumdadır. Papazın görevi ise sadece günah çıkarmak isteyen insanları dinlemektir; dolayısıyla papaz da pasif bir insandır ve AA ile papaz bu anlamda özdeşleşir. A'nın ise bebek olarak karşımıza çıkması ve olayları sorgulaması yaşam karşısında kontrolü başından ele almak isteğinden kaynaklanmış olabilir. Nitekim var olan düzeni kabul ettikten sonra olayları sorgulamanın bir anlamı yoktur; oyunun adından da anlaşılacağı gibi, her şeyde ipin ucunu baştan yakalamak gerekir. İpin ucu kaçırıldığında ise iş işten geçmiştir.

Oyunun ikinci perdesinin birinci tablosunda AA'nın kravatlı, gözlüklü bir öğretmen, A'nın ise kısa pantolonlu, okul formalı bir öğrenci olarak karşımıza çıkması dikkat çekicidir. Kısa pantolonu ile A, Türkiye'deki ekonomik eşitsizliği; her şeyi kendi içinde mırıldanan ve eğitimdeki aksaklıkları okul müdürüne dahi söylemekten çekinen AA ise eğitimdeki çarpıklığı dile getirir.

Üçüncü tabloda A'nın üstünün başının perişan olması sıradan bir vatandaşın çektiği eziyetleri simgelerken; AA'nın sırtına melek kanatları takılmış, etekleri yerleri süpüren bir cüppeyle dolaşması paranın ve şöhretin gücünü simgeler.

İki kişilik oyunların yapısından farklı olarak, oyunda zaman kavramı belirtilmemiştir. Perde sayısına ve ele alınan konulara bakarak oyunun, geniş bir zamana yayıldığı söylenebilir. Bu geniş zaman diliminde kişiler çeşitli kılıklarda karşımıza çıkar ve bir sorunu ele alıp, farklı tutumlar karşısında tartışma yaratırlar. İki kişilik oyunların en önemli özelliği olan karşıtlıkların dengelenmesi ise oyunda, AA'nın yaşamdaki özlemleri, beklentileri, isyanları ve benzeri duygu ve düşüncelerini A'ya yansıtması ile sağlanmıştır. Böylece bir bireyin toplumdaki gerçek yaşamı ile arzuladığı yaşamı bir arada verilmiştir.

Sonuç

1980-2000 yılları arasında yayınlanan iki kişilik oyunlarda dönemin sosyo-ekonomik sorunlarının genellikle karı koca ilişkisi çerçevesinde ele alındığı, yazarların bu konular karşısında eleştirel bir tutum sergiledikleri gözlenir.

1980 sonrasının siyasî, sosyal ve ekonomik şartlarının kişiler üzerindeki yansımalarını Vüs'at Bener'in İpin Ucu, Bilgesu Erenus'un İkili Oyun, Oktay

Rıfat'ın Yağmur Sıkıntısı ve Sabahattin Kudret Aksal'ın Bay Hiç adlı oyunlarında görmek mümkündür. Oyunların adları bile bir ipucu vermektedir.

1980 sonrasında, tıpkı 1960'lı yıllarda olduğu gibi kent yaşamının sıkıcılığı, kişiler üzerindeki etkisi, köy yaşamına özlem duyma, toplum kurallarına başkaldırıp dilediği gibi yaşama isteğinin bu tür oyunlarda ele alındığı görülür. Örneğin, Bay Hiç adlı oyunda kent yaşamı ve kent insanlarının, bireyi hiçliğe yönelttiği vurgulanır. Oyun kişileri düş gücüyle kurdukları dünyalarında kendi yalnızlıklarını yaşama özlemi içindedirler.

Yeni bir insan tipinin yaratılmaya çalışıldığı bu dönemde özellikle kadınların çalışma hayatında daha sık görülmesi, ekonomik yönden özgürlük sağlasa da, bu durum çalışan kadının sıkıntılarının artmasına neden olmuştur. Örneğin, İkili Oyun'un kadını olan Nur, ekonomik özgürlüğün palavra olduğunu düşünür. Çocuklarıyla yeteri kadar ilgilenememesi, olayları istediği gibi yönlendirememesi, insanları olaylar karşısında vurdumduymaz bir tavır içinde görmesi vb. bir çok şey onu rahatsız edecek boyuttadır. Nur her şeyin farkında olmakla beraber değişen hayat şartları karşısında şaşkınlığa düşüp, kendisini çaresiz hisseder. Çalışmak bile istemez. Kocasının 1980 öncesi dinamizminden eser kalmamasını da eleştirir. Ama kendisi de pasiftir. Nur, yeni ekonomik düzenin ortaya çıkardığı kadınlardan sadece biridir.

1980 sonrası ekonomik düzenin olumsuz yönlerini Yağmur Sıkıntısı'nda görmek mümkündür. Bir karı koca ilişkisi çerçevesi içinde ele alınan oyunda, Arif'in köşeyi kolay tarafından dönmek istemesine, iş hayatında yasa ve ahlâk dışı işler çevirmenin kötü görülmediğine; düzenbazlık, kurnazlık, iki yüzlülük, yalancılık, insanları kullanmak ve gösterişli bir yaşam sürmek gibi şeylerin bu dünya düzeninde olağan görüldüğüne şahit olur okuyucu/izleyici.

Dönemin ekonomik, politik ve eğitim sisteminin, insanların bu düzen içindeki yaşamlarından kesitler verilerek eleştirildiğini İpin Ucu'nda bulmak mümkündür. İpin Ucu ile kontrolden çıkan olayların/sorunların düzeltilme imkânının olmaması anlatılır.

Oyun kişileri yine kadın ve erkekten ibarettir. Ancak Bay Hiç ve İpin Ucu dışındaki oyunlarda kadın ve erkeğin adları vardır. İpin Ucu'nda ise kişiler A ve AA biçiminde adlandırılmışlardır. Bir kişinin kendini ikileştirmesi sonucu, AA, A'yı yaratmış ve böylece bir bireyin yaşadığı hayat ile yaşamak istediği hayat verilmek istenmiştir.

İncelenen dört oyunda mekânlar farklılık gösterir. 1980 öncesindeki oyunlarda mekân genellikle kapalı mekân yani oda, mutfak, salon gibi evin bölümlerinden biri iken, bu oyunlardan ikisinde farklı mekânlarla karşılaşırız. Örneğin,

İkili Oyun'da, oyun kişilerini Ege kıyılarında, bir kır ortamında tanırız. İpin Ucu'nda ise A ile AA'nın büründükleri rollere göre mekânlar da değişir. Sınıf, kilise, mahkeme salonu bunlardan birkaçıdır. Bay Hiç'te mekân oturma odası, Yağmur Sıkıntısı'nda ise mutfaktır. Mekân ister geniş olsun ister dar, oyun kişilerinin iç çelişki ve çatışmalarını belirten mekânlarda birileri ile beraber yaşadıkları; bu durumun da iki kişilik oyun kurallarına uygun olduğu söylenebilir.

Ele alınan oyunların zamanları da önceki dönemin oyunlarına nazaran farklılık gösterir. Örneğin Yağmur Sıkıntısı'nda zaman sabah saatleri iken, İkili Oyun'da çok belirgin değildir. İpin Ucu'nda ise oyun kişilerinin girdikleri rollere göre değişen mekân ve zaman sözkonusudur. İki kişilik oyunların yapısına en uygun olarak Bay Hiç'i görürüz. Bu oyunda zaman, genel yapıya uygun olarak akşam yemeğinden sonrayı gösterir.

1980-2000 yılları arasında yayınlanan bu dört oyun, kendinden önceki (1960-1980) dönemin oyunlarından kişi, zaman, mekân ve tema bakımından bazı farklılıklar gösterir. Temelde bu farklılıkların dönemin siyasî, sosyal ve ekonomik koşullarına bağlı olarak geliştiğini söylemek mümkündür.

Kaynaklar

- AKSAL, Sabahattin Kudret (1991), *Bay Hiç*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- AND, Metin (1983), *Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu (1923-1983)*, İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- BENER, O. Vüs'at (1999), *İpin Ucu*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ERENUS, Bilgesu (1981), *İkili Oyun*, İstanbul: Yalçın Yayınları.
- ERKOÇ, Gülayşe (1993), "Türk Tiyatrosunda 1960-1970 Dönemi" (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi.
- RIFAT, Oktay (1986), *Yağmur Sıkıntısı*, Ankara: Devlet Tiyatro Yayınları.
- ŞENER, Sevda (1993), *Oyundan Düşünceye*, Ankara: Gündoğan Yayınları.
- ŞENER, Sevda (2003), *Gelişim Sürecinde Türk Tiyatrosu*, İstanbul: Alkım Yayınları.
- YÜKSEL, Ayşegül (1997), *Çağdaş Türk Tiyatrosunda On Yazar*, İstanbul: Mitoş Boyut Yayınları.

Açıklama

¹ Bundan önceki çalışmalarımızda Adalet Ağaoğlu'nun Tombala, Çıkış ve Bir Kahramanın Ölümü; Gülten Akın'ın Batak adlı oyunları Kadın Yazarlarımızın

İki Kişilik Oyunları Üzerine Bir Değerlendirme başlığı altında inceleme konusu yapılmıştır. Bu oyunlar 1980'li yıllara ait olmakla birlikte, ayrı bir makalenin konusunu oluşturduğundan burada tekrar üzerinde durulmamıştır. 1960-1980 yılları arasında yayımlanan Sabahattin Kudret Aksal'ın Kahvede Şenlik Var, Melih Cevdet Anday'ın Mikado'nun Çöpleri, Aziz Nesin'in Bir Kadın İçin Düet, Hazır Ol ve Tut Elimden Rovni ile Dinçer Sümer'in Eski Fotoğraflar adlı oyunları ise bir başka yazımızda ele alınmıştır. Prof. Dr. Sevda Şener'in ve Prof. Dr. Ayşegül Yüksel'in adı geçen oyunların bazılarıyla ilgili çok değerli çalışmaları bulunmaktadır. Bu makalelerin çalışmalarımıza önemli katkısı olduğunu ifade etmek isteriz.

An Evaluation of Two Persons Plays in Turkish Theatre

Assoc.Prof. Dr. Âbide DOĞAN*

Sıdıka GÖKÇELİK**

Abstract: In this study characteristics of the plays written for two persons, published between 1980-2000 are given and as an example four plays are investigated. The plays are as follows: “İpin Ucu” by Vüs’at Bener, “İkili Oyun” by Bilgesu Erenus, “Yağmur Sıkıntısı” by Oktay Rıfat and “Bay Hiç” by Sabahattin Kudret Aksal. In this plays political and social issues after 1980 were mainly covered. The key persons of the plays were chosen among friends and relatives. The plays were based on equilibrium and proceeded with the information and destruction of this equilibrium. All events generally proceeded inside the rooms. The events occur in the evening or at night according to the psychology of individuals at which people become more sentimental. This type of plays gained more attention in the history of Turkish theatre literature in 1960’s and gave many examples.

Key Words: Turkish theatre, two persons plays, Vüs’at Bener, Bilgesu Erenus, S. Kudret Aksal, individualism

* Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature/ANKARA
abide@hacettepe.edu.tr

** Hacettepe University, Institute of Social Sciences / ANKARA
sgokcelik@yahoo.com

Вывод о Двух-ролевых Пьесах в Турецком Театре (1980-2000 гг.)

Абиде ДОГАН*, д.н., доцент

Сыдыка ГЕКЧЕЛИК**

Резюме: В этой работе изложены особенности двух-ролевых пьес, опубликованных в 1980-2000 гг. и дан анализ, проведенный на 4-х примерах: произведениях Вюсат Бенера “ппин уджу”, Бильгесу Еренуса “пшили ойун”, Октай Рыфата “Ягмур сыкынтысы” и С. Кудрет Аксала “Бай хич”. В этих произведениях в основном разработаны политические и социальные темы конца 80-х гг. Лица в пьесах выбраны из среды родственников и друзей. Основа пьес- равновесие, изменение которой определяет ход событий. События в основном проходят в комнатах. Время- вечерние или ночные часы, наиболее удачно выражающие душевное состояние игроков. Подобные пьесы, впервые появившиеся в 60х гг. в истории турецкой театральной литературы, стали популярны и в последующие периоды.

Ключевые слова: турецкий театр, двух-ролевые пьесы, Вюсат Бенер, Бильгесу Еренус, С. Кудрет Аксал, индивидуализм

* Университет Хаджеттепе, Факультет Литературы, кафедра Турецкого Языка и Литературы-Бейтепе-АНКАРА
abide@hacettepe.edu.tr

** Магистрант института социальных наук Университета Хаджеттепе,
sgokcelik@yahoo.com

Divan Şiirinde Redd-i Matla

Yard. Doç. Dr. Şener DEMİREL*

Özet: Eski Türk edebiyatında, gazel nazım şeklinde görülen ve daha çok gazelin şekli yapısıyla ilgili olan uygulamalardan biri de redd-i matladır. Redd-i matla, gazelin ilk beyti olan matla beytindeki mısralardan birinin gazelin son beyti olan makta beytinin ikinci mısramında tekrarlanması suretiyle yapılır.

Bu makalede 15. yüzyıldan başlayarak 18. yüzyıla kadar geçen süre içerisinde, Divan şiirinde edebî kişilikleriyle ön plâna çıkmış on beş şairin gazelleri taranmış, redd-i matlaya yer verilen gazeller tespit edilmiş ve bu tespitler grafikler yardımıyla değerlendirilmiştir. Ayrıca Divan şiirinin klâsik ve Sebki Hindî gibi iki önemli üslûbunun temsilcisi durumundaki bu şairlerin redd-i matlayı kullanma yönündeki tercihlerinin karşılaştırmalı tahlilleri yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Redd-i matla, makta, Divan şiiri, gazel, beyit

Giriş

Bu makalede Divan şiirinde şairler tarafından pek fazla rağbet görmeyen ama bizim görebildiğimiz kadarıyla 15. yüzyıla birlikte kimi şairlerin yer yer uygulamaya çalıştıkları ve bugün bir edebiyat terimi olarak değerlendirilen redd-i matla üzerinde durulacaktır. Bu çerçevede önce söz konusu uygulama hakkında çeşitli kaynaklardan tespit edilen bilgiler, daha sonra da Şeyhî'den Şeyh Gâlib'e kadar geçen süre içerisinde şiire getirdikleri yenilik ve değişikliklerle tebarüz etmiş kimi şairlerin divanlarının taranması sonucu elde edilen sonuçlar verilecek, bunların değerlendirilmesi yapılacaktır.

Öncelikle şunu belirtmekte fayda vardır: İnceleyebildiğimiz edebiyat/belâgat kitaplarında (Ekrem 1879; Ahmet Cevdet Paşa 2000; Süleyman Fehmî 1325) redd-i matla hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bunun yanında son dönemlerde yayımlanan bazı kitaplarda daha çok bir yönüyle redd-i matlaya benzeyen reddü'l-acüz ale's-sadr hakkında bilgiler yer almaktadır. Kimi yazar-

* Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi / ELAZIĞ

sdemirel@firat.edu.tr

lar örneğin Kaya Bilgegil, bedî sanatlardan reddü'l-acüz ale's-sadr hakkında bilgi verirken bir yerde "Bazan bir manzumenin ilk mısraını, o manzume sonunda tekrarlayanlar da vardır ki, bu, aynı sanatın şümûlü içinde sayılmıştır", bir yerde de yine benzer bir ifadeyle "Aynı mısraın, bir manzumenin başında ve sonunda yer alması da reddü'l-acüz ale's-sadr'dan sayılmıştır." diyerek hem dolaylı bir şekilde redd-i matlayı tanımlamış hem de redd-i matlaın reddü'l-acüz ale's-sadr sanatının bir çeşidi olduğunu belirtmiştir (Bilgegil 1980:329-30). Eğer Bilgegil'in görüşlerinden yola çıkacak olursak redd-i matlayı da tıpkı reddü'l-acüz ale's-sadr gibi bedî sanatlardan biri olarak kabul etmek gerekir ki bizce reddü'l-acüz ale's-sadr sanatının taşıdığı özellikler redd-i matla için de söz konusu edilebilir. Hatta matla ve makta beyitlerindeki anlam bütünlüğü tam anlamıyla sağlanırsa bu uygulamanın daha fazla sanatkârlık gerektirdiği ileri sürülebilir.

Esasında belâgat kitaplarında çok açık bir şekilde redd-i matla konusuna yer verilmeyişini birkaç nedene bağlamak mümkündür: 1. Tahirü'l-Mevlevî ve Halûk İpekten'in belirttikleri gibi bu uygulama divan şairlerinden çok yeni şairler (Tanzimat sonrası dönem şairleri) tarafından gerçekleştirilmiştir (Tahirü'l-Mevlevî 1973:122, İpekten 1997:18). 2. Yine İpekten'in belirttiği gibi çoğunlukla Sebk-i Hindî şairlerince tercih edilmiştir (İpekten:1997:18). 3. Redd-i matla uygulaması daha çok gazelin şekli yapısıyla ilgili olduğu için, belki üzerinde durulacak bir konu olarak görülmemiştir. 4. Özellikle klâsik* üslûbun temsilcisi durumundaki ve Divan şiirinin en önde gelen kimi şairleri (Fuzûlî ve Bakî gibi) gazellerinde redd-i matlaya fazla yer vermedikleri için, kendilerini takip eden şairler de böylesine bir uygulamaya başvurmamışlardır. Ancak bu söylenenler tahminden öteye geçmez.

Redd-i matlaya benzeyen "reddü'l-acüz ale's-sadr" terimi çok genel bir anlam taşımaktadır. Bu anlam çerçevesinde "Bir beytin sonundaki kelimenin ikinci beytin başında da kullanılması" anlamına gelmektedir. Tamlamayı oluşturan kelimelerden "sadr" baş, "acüz" ise son anlamındadır. Bir başka ifadeyle şiirde beytin, nesirde de bir cümlemin veya ibarenin sonunda yer alan kelimeyi kendisinden önce tekrarlamaktır. Kelime anlamı, sonu başa çevirmektir (Saraç 2000:233). Tahirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügatı*'nde "gazel matlaının birinci yahut ikinci mısraını maktain sonunda aynen irâd etmeyi de redd-ül-acüz ales-sadr sanatı envaından sayarlar" diyerek redd-i matlaının "reddü'l-acüz ale's-sadr"ın farklı bir uygulaması olduğunu, dolayısıyla bu uygulamaya redd-i matla demenin daha doğru olacağını belirtmiştir (Tahirü'l-Mevlevî 1973:121-22). Gerçekte reddü'l-acüz ale's-sadr ile redd-i matla arasında bir farkın olduğu kuşku götürmeyecek kadar açıktır. En azından reddü'l-acuz ale's-sadr'da ke-

limelere dayalı bir tekrar söz konusu iken redd-i matlada mısranın tamamının belli bir yerde, makta beytinin son mısrasında tekrarı söz konusudur.

Redd-i matla, (konuyla ilgili bir başka terim olan redd-i mısra ise matla beytindeki mısraların dışındaki herhangi bir mısraın makta beytinde söylenmesi sanatıdır) matla beytinin birinci veya ikinci mısraının makta beytinin ikinci mısraında yinelenmesidir (Tahirü'l-Mevlevî 1973:121-22). Kuşkusuz burada yapılan iş her ne kadar bir tekrar gibi görünüyorsa da (eğer yapılan iş basit bir kafiye yinelenmesi değilse) aslında şairin zor bir işi gerçekleştirmeye çalıştığını söylemek gerekir. Çünkü tekrarlanan mısraın makta beytinin anlamını bozmaması gerekir. Sırf sanat yapma endişesiyle yapılan uygulamanın şiire bir şey kazandırmayacağını belirtmek yerinde olur.

Konuyla ilgili olarak Cem Dilçin "*Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*" adlı eserinde gazel nazım şekli hakkında bilgi verirken bu konuya da temas etmiş ve "Kimi zaman şair, matla'ın birinci veya ikinci dizesini maktada yani gazelin son beytinde yineleyebilir. Buna redd-i matla' denir. Matla' ve makta'daki dizeler dışındaki bir dize makta'da yinelenirse buna da reddi- mısra' adı verilir. Yalnız yinelenen dizenin hoş bir etki yapabilmesi için güzel olması gerekir." diyerek redd-i matlanın "reddü'l-acüz ale's-sadr"dan farklı bir özellikte olduğunu, daha doğrusu "iâde" sanatıyla "reddü'l-acüz ale's-sadr"ın belli noktalarda birbirlerine benzeyen sanatlar olduğunu belirtmiştir (Dilçin 1983:106). Benzer bilgiler aynı yazarın bir başka çalışmasında da görülmektedir (Dilçin 1986:84).

Redd-i matla ile ilgili olarak Haluk İpekten de "Şairler bazen matla mısralarından birini gazelin sonunda tekrarlarlar. Buna redd-i matla denir." dedikten sonra bu kullanımın Eski edebiyatta pek fazla kullanılmadığını, daha çok Sebki Hindî şairleri tarafından tercih edildiğini belirtmiştir (İpekten 1997:18). Benzer bir bilgiyi Hikmet İlaydın "*Türk Edebiyatında Nazım*" adlı eserinde "Matla'ın bir mısra'ı makta'da tekrarlanabilir. Buna redd-i matla' adı verilir." diyerek dile getirmiştir (İlaydın 1997:128).

Burada söylenmesi gereken bir söz de redd-i matla ile redd-i makta arasında anlam bütünlüğünün olması gerektiğiyle ilgilidir. Eğer her iki beyit arasında anlam bakımından bir ilgi bulunmazsa yapılan tekrarın hiçbir edebî önemi olmayacaktır. Tahirü'l-Mevlevî redd-i matla ile redd-i makta arasında anlam bakımından bir irtibat bulunmadığı zaman, yapılan tekrarın şairin kafiye kıtlığına uğramış olduğu hissini doğmasına neden olabileceğini belirtmiştir (Tahirü'l-Mevlevî 1973:122).

Araştırma, Tespit ve Değerlendirmeler

Araştırmaya konu olan redd-i matlanın kullanımıyla ilgili olarak divanları taranan şairlerin tespitinde iki yol takip edilmiştir. Birincisi, yaşadıkları yüzyılda edebî kişilikleriyle üstat olarak kabul edilen şairler (Şeyhî, Necâtî Bey, Ahmed Paşa, Bâkî, Fuzûlî, Hayâlî Bey gibi). İkincisi de özellikle 17. yüzyılda Sebk-i Hindî'nin temsilcisi durumunda olan Nef'î (her ne kadar Nâilî, Neşâtî ve Fehim gibi şairler kadar olmasa da, en azından hem bu dönemin başlangıcında bulunması hem de şiirleri içinde yer yer Sebk-i Hindî'ye ait unsurların bulunmasından dolayı, bu gurupta değerlendirilmiştir.), Nâilî, Neşâtî, Fehîm ve Şehrî gibi şairler. Burada yapılmaya çalışılan bir başka çalışma da bir bakıma klâsik üslûp (klâsik üslûp ile Sebk-i Hindî ve hikemî tarzın dışında bir anlamda geleneksel üslûp olarak da tanımlanabilecek bir olgu kastedilmiştir. Bu nedenle klâsik üslûp ifadesi, makalede yapılacak tespit, değerlendirme ve karşılaştırmaların daha somut ve anlamlı olması için tercih edilmiştir.) temsilcileri ile 17. yüzyılla beraber şiire yeni bir söyleyiş tarzı getiren şairler arasında karşılaştırma yapmaktır. Bu karşılaştırmanın içine 17. yüzyılın ikinci yarısında yetişen ve hikemî şiirin öncüsü sayılan Nâbî'yi de katarak, redd-i matla kullanımının hangi boyutlarda söz konusu olduğu gayet somut bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İncelemeye tâbi tutulan 15. ve 16. yüzyıl şairlerinin (Şeyhî, Necâtî Bey, Ahmed Paşa, Bâkî, Fuzûlî ve Hayâlî Bey) gazellerinde redd-i matla kullanıma fazla yer verilmediği, 17. yüzyılın Nef'î, Nâ'îlî, Fehîm, Neşâtî gibi şairlerinin gazellerinde ise gözle görülür bir kullanım olduğu dikkat çekmektedir. Kuşkusuz bunun en başta gelen nedeni 17. yüzyılda üslûpta meydana gelen büyük kırılma/değişikliklerdir. Yüzyıllar boyu süregelen ve gelenekselleşen çizginin yanında bu yüzyılda Sebk-i Hindî adı verilen yeni bir söyleyiş tarzı ortaya çıkmıştır. Gerçekte her ne kadar burada "bu yüzyılda ortaya çıkmıştır" ifadesini kullanıyorsak da söz konusu üslûbun birdenbire değil, aksine bir iki yüzyıl süren tecrübeden sonra 17. yüzyılda tam anlamıyla kendisini hissettirdiğini belirtmeliyiz. Gazelde redd-i matla veya redd-i mısranın kullanımının daha belirgin bir şekilde 17. yüzyılda kullanılmasında, sanatçıların az sözle çok şey ifade etme, yeni bir söyleyiş tarzı ortaya koyma ve sanatçı kişiliklerinin gelmiş olduğu seviyeyi gösterme gibi birçok nedeni ileri sürmek mümkündür.

Yaptığımız çalışmada Şeyhî (İsen-Kurnaz,1990), Necâtî Bey (Tarlan 1992a), Ahmed Paşa (Tarlan 1992b), Bâkî (Küçük 1994), Fuzûlî (Akyüz ve Diğ 1990), Hayâlî Beg (Tarlan 1992c), Şeyhü'l-islâm Yahyâ (Kavruk 2001), Nef'î (Akkuş 1993), Nâilî (İpekten 1990), Neşâtî (Kaplan 1996), Fehîm (Üzgor 1991), Şehrî (Demirel 1999), Nâbî (Bilkan 1997), Nedim (Macit 1994), ve

Şeyh Gâlib (Kalkışım 1994)'den oluşan toplam onbeş şairin divanlarındaki bütün gazeller incelenmiştir.

Şeyhî'nin 201 gazeli içinde 1 (139 nolu gazel)***, Necâfî Bey'in 650 gazeli içinde 1 (548 nolu gazel), Bâkî'nin 548 gazeli içinde 1 (433 nolu gazel), Hayâlî Bey'in 650 gazeli içinde 3 (57, 211, 250 nolu gazeller), Şeyhü'l-islâm Yahyâ'nın 450 gazeli içinde 1 (304 nolu gazel), Nef'î'nin 143 gazeli içinde 7 (10, 39, 45, 52, 74, 81, 84 nolu gazeller), Nâilî'nin 390 gazeli içinde 6 (38, 76, 101, 232, 266, 354 nolu gazeller), Fehim'in 293 gazeli içinde 2 (255, 271 nolu gazeller), Neşâtî'nin 137 gazeli içinde 7 (57, 73, 84, 85, 105, 108, 123 nolu gazeller), Şehrî'nin 133 gazeli içinde 6 (1, 28, 49, 68, 71 ve 91 nolu gazeller), Nâbî'nin 888 gazeli içinde 2 (32 ve 628 nolu gazeller), Nedim'in 166 gazeli içinde 3 (8, 76, 161 nolu gazeller) ve Şeyh Gâlib'in 335 gazeli içinde 9 (17, 27, 105, 133, 204, 228, 302, 329, 330 nolu gazeller) redd-i matla bulunmaktadır. Bunların yanı sıra Ahmed Paşa (353 gazel) ve Fuzûlî (302 gazel) divanlarında ise redd-i matla kullanımına rastlanılmamıştır. Bu durum şema ile gösterilirse şöyle bir tablo ile karşılaşılr:

Tablo 1: Araştırılmaya tâbi tutulan şairler, gazel ve redd-i matla sayılarının dağılımı.

Şair	Gazel sayısı	Redd-i matla sayısı
Şeyhî	201	1
Necâfî Bey	650	1
Ahmed Paşa	353	-
Bâkî	548	1
Fuzûlî	302	-
Hayâlî Bey	650	3
Şeyhü'l-islâm Yahyâ	450	1
Nefî	135	7
Nâilî	390	6
Neşâtî	137	7
Şehrî	133	6
Fehîm	293	2
Nâbî	888	2
Nedîm	166	3
Şeyh Gâlib	335	9
Toplam	5631	49

Tablo 1’de tespit edilen 5631 gazel ve 49 redd-i matlı gazelin yüzyıllara göre dağılımı ve yüzdeler oranları aşağıdaki gibidir.

Tablo 2: Yüzyıllara göre gazel ve redd-i matla sayılarının dağılımı.

Yüzyıl	İncelenen gazel sayısı	Redd-i matla sayısı	Yüzdeler Oranı Gazel Sayısı/Redd-i matla Sayısı
15. yüzyıl	1204	2	0.17
16. yüzyıl	1500	4	0.27
17. yüzyıl	2426	31	1.27
18. yüzyıl	501	12	2.40
Toplam	5631	49	0.87

Yukarıdaki iki tablodan yola çıkılarak şu tespit ve değerlendirmeler yapılabilir:

1. Öncelikle Tablo 2’de de görüldüğü gibi redd-i matla kullanımı yoğun bir şekilde 17. ve 18. (diğer yüzyıl kullanımları dikkate alındığında gazel sayısına göre redd-i matla sayısının dikkat çekici boyutta olduğu görülür) yüzyıllarda gerçekleşmiştir. Burada şu ayrıntıya da dikkat çekmek gerekir: Yüzyıllara göre incelemeye tâbi tutulan şair ve gazel sayıları ne yazık ki eşit değil. Bu eşitliği sağlamak için yukarıda ortaya konulan kıstasların dışında başka kıstasların da belirtilmesi ve ona göre şair ve gazel tespitine gidilmesi gerekecekti. Ancak bu çalışmadaki genel yaklaşım, hem yaşadıkları dönemde hem de daha sonraki dönemlerde etkileri olan ve belli bir üslûbun temsilcisi durumundaki şairlerin divanlarının incelenmesi olduğundan, burada sadece 15 şairin gazelleri incelenmiştir. Kuşkusuz buradaki sonuçların bütün bir divan şiirini ve şairlerin tercihlerini yansıtmaktan uzak olabileceğini de belirtmekte fayda vardır. 15. ve 16. yüzyıllardaki 6 şaire ait 2704 gazel içinde sadece 6 gazelde redd-i matla kullanılmıştır. 17. yüzyıl şairleri yeni bir üslûpla şiir yazmaya çalışırken veya böyle bir tercih içinde olduklarını gösterirken, biçimsel açıdan gazellerine yeni ve farklı bir görünüm ve muhteva kazandırmışlardır. Bu yüzyıla ait 2426 gazelin klâsik üslûba dahil ettiğimiz Şeyhü’l-islâm Yahyâ’nın 450 ve hikemî tarzın temsilcisi Nâbî’ye ait 888 tanesi hariç tutulursa geri kalan 1088 gazel içinde 28 tane redd-i matlı gazelin bulunması, diğer yüzyıllara göre dikkat çekici boyutta bir oranı ortaya koymaktadır. Her ne kadar 17. yüzyıl içine Sebki-Hindî temsilcisi durumundaki altı şair alınmışsa da, bu şairlerin gazel sayıları 15. ve 16. yüzyıl şairlerinin gazel sayılarına oranla oldukça düşüktür.

İkinci tablonun üçüncü kısmında yüzyıllara göre gazel sayıları ile redd-i matla sayılarının yüzdelik oranlarına baktığımızda, redd-i matla kullanımının 15. yüzyıldan itibaren ciddi bir şekilde arttığı görülmektedir.

2.15. yüzyılda toplam 1204 gazel içinde sadece iki gazelde redd-i matla kullanılmıştır. Ahmed Paşa Divanı’nda redd-i matla bulunmamaktadır. Bu durum, bizi aynı zamanda şu sonuca da götürmektedir: Divan şiirinin kendini bulmaya başladığı veya kendi ayakları üzerinde durmaya çalıştığı bu dönemde, çalışmaya örnek olarak alınan şairler yok denecek kadar az sayıdaki redd-i matlayı kullanarak, az da olsa bu konudaki birikimlerini ortaya koymuşlardır. Bu sayı, aynı zamanda redd-i matlam şairlerimiz tarafından kullanılmaya başlandığının da bir işaretidir. Görebildiğimiz kaynaklarda 15. yüzyıldan önce redd-i matla’ kullanımını tespit edemedik

3.16. yüzyıl şairlerinden Fuzûlî, Bâkî ve Hayâlî Bey’in toplam 1500 gazeli içinde 4 adet redd-i matla bulunmaktadır. Tablodan şöyle bir varsayım çıkarı-

labilir: 16. yüzyılın bu üç seçkin şahsiyeti içinde redd-i matla kullanmada ilk sırada Hayâlî Bey gelmektedir. Onu bir redd-i matla kullanımı ile Bâkî izlemektedir. Fuzûlî ise redd-i matla kullanmamıştır. 16. yüzyıl Divan şiirinin ilk klâsik dönemini teşkil etmektedir. Bu nedenle, şairler örnek olma aşamasına gelmişlerdir. Şiirlerinde daha sanatkârâne bir söyleyişe yönelmişlerdir. Şiirde anlam ve sesin yanında biçim açısından da yeni arayışlara girişmişler ve bunu çok küçük çapta da olsa (başta Fuzûlî olmak üzere, Bâkî ve en azından Hayâlî Bey) redd-i matlada uygulamaya koymuşlardır. Fuzûlî'nin böylesine bir kullanıma gitmeyişinin bir nedeni olarak, diğer şairlere göre biraz daha içe kapanık, şiirin biçiminden çok içine, muhtevasına ağırlık vermesini ileri sürebiliriz.

4. 17. yüzyılda Şeyhü'l-islâm Yahyâ, Nef'î, Nâilî, Neşâtî, Fehîm, Şehrî ve Nâbî'den oluşan ve Şeyhü'l-islâm Yahyâ ile Nâbî hariç tutulursa, bir bakıma Sebk-i Hindî'nin temsilcisi durumunda bulunan şairlerin toplam 1367 gazeli içinde 28 redd-i matla bulunmaktadır. Redd-i matla kullanımında 17. yüzyıl şairlerinin belirgin bir şekilde ön plânda oldukları görülmektedir. Her ne kadar Fehîm ve Nâbî'nin diğer şairlere göre az kullandıkları söz konusu ise de ortaya çıkan sayısal sonuç bu yüzyılda redd-i matla konusunda önemli bir tercihin olduğunu göstermektedir. Özellikle, sadece bu yüzyılın değil, 20. yüzyıla kadar ki süreç içinde çok sayıda şairi etkilemesiyle dikkat çeken Nef'î'nin redd-i matla kullanmada gösterdiği hassasiyetin diğer şairler üzerinde önemli bir etkisi olduğu ileri sürülebilir. Nef'î ve onu takip eden, onun şiirlerine nazireler yazan, örneğin Şehrî, Neşâtî ve Fehîm gibi şairler, sadece konu ve üslûpta değil aynı zamanda daha çok gazelin biçimiyle ilgili bir özellik olarak algılanabilecek redd-i matla kullanmada da ustalarını takip etmekten kendilerini alamamışlardır, diyebiliriz.

17. yüzyılda çarpıcı bir örnek olması açısından Şeyhü'l-islâm Yahyâ da çalışmaya dahil edildi. Çünkü şaire ait 450 gazel içinde sadece bir gazelde redd-i matla kullanılmıştır. Bu durum makalenin yazılma nedenini çok net bir şekilde gözler önüne sermiştir. Şeyhü'l-islâm Yahyâ her ne kadar bu yüzyıldaki bir çok şairi etkilemiş ve şiirlerine nazireler yazılmışsa da, Sebk-i Hindî şairleri redd-i matla kullanmada ondan farklı bir yol tutmuşlardır.

5. 18. yüzyıl şairlerinden Nedîm ve Şeyh Gâlib'in toplam 501 gazeli içinde 12 redd-i matla bulunmaktadır. Bu sayı diğer yüzyıl şairleriyle kıyaslandığında dikkate değerdir. 18. yüzyıldan çalışmamıza örnek aldığımız bu iki şairden Nedîm, aslında daha çok klâsik üslûba yakınlığıyla bilinir. Fakat, Divan şiirine getirdiği yeniliklerle, bir yerde hem kendi döneminde hem de daha sonraki dönemlerde yetişen şairler üzerinde hissedilir bir etki bırakmıştır. 18. yüzyılın sonlarında yetişen ve bütün bir Divan şiirinin zirvesinde bulunan Şeyh

Gâlib'in de redd-i matla kullanmada kendinden önceki şairlerden etkilendiği, onları takip ettiği görülmektedir.

6. Edebî/üslûp anlayışları (klâsik üslûp şairleri Şeyhî, Necâtî Bey, Ahmed Paşa, Fuzûlî, Bâkî, Hayâlî Bey, Şeyhü'l-islâm Yahyâ ve Nedîm ile Sebki-Hindî şairleri Nef'î, Nâilî, Neşâtî, Fehîm, Şehrî, Nâbî ve Şeyh Gâlib) açısından değerlendirme:

Tablo 3: Edebî anlayışlara göre redd-i matla sayılarının dağılımı

Edebî anlayış	İncelenen gazel sayısı	Redd-i matla sayısı	Yüzdeler oranı
Klâsik Üslûp (8 şair)	3320	10	0.30
Sebki-Hindî (8 şair)	2311	39	1.68
Toplam	5631	49	0.83

Buraya kadar çizilen tablolar ve bu tablolardan hareketle dile getirilen tespit ve değerlendirmelerin en belirgin bir biçimdeki yansımaları tablo 3'te görülmektedir. Çünkü bu tablo, bir bakıma makalenin yazılma nedenlerinden biridir. Klâsik üslûbun temsilcisi durumunda olan sekiz şairin 3320 gazeli içinde sadece on gazelde redd-i matla kullanıldığı görülürken, Sebki-Hindî'ye dahil edilen yedi şairin 2311 gazeli içinde 39 gazelde redd-i matla kullanılmıştır. Hem gazel sayıları arasındaki fark hem de gazel sayılarıyla ters orantılı redd-i matla sayısı bize redd-i matla kullanmada Sebki-Hindî şairlerinin biraz daha duyarlı olduklarını göstermektedir.

7. Aşağıdaki tablo, toplam 5631 gazel içindeki 49 gazelin şairlerin redd-i matlayı uygulama yönünde tercihlerini hangi mısralardan yana kullandıklarıyla ilgilidir.

Tablo 4: Redd-i matlaların kullanım durumu.

Toplam redd-i matla sayısı	Matla beytinin 1. mısrası	Matla beytinin 2. mısrası
49	38	11

Değerlendirmeye alınan 5631 gazel içindeki 49 redd-i matlanın 38 tanesi matla beytinin birinci mısra'ı, 11 tanesi de matla beytinin ikinci mısra'nın tekrarıyla oluşmuştur. Buradaki tercihlerin, özellikle Sebki-Hindî şairlerinde birinci mısradan yana olduğu görülmüştür. Buradan çıkarılacak sonuç şöyle açıklanabilir: Şairler matla beytinde, özellikle de ilk mısradan her bakımdan (dil, üslûp

ve anlam gibi.) etki yaratabilecek bir söyleyiş içine girmişlerdir. Matla beytinin ilk mısraında dile getirilen duygu ve düşünceler, makta beytinin ikinci mısraında tekrarlanarak, matla beytindeki etkinin sürekliliğini sağlamışlardır.

Makalenin son kısmında incelemeye tâbi tutulan kimi şairlerin redd-i matlalı gazellerinden örnek verilecektir. Örnek beyitlerin de sadece matla ve makta' beyitlerinin açıklaması yapılarak anlam açısından yapılan tekrarın ne derece yerinde olup olmadığı ortaya konulacaktır.

Örnek Beyitler ve Açıklamaları

Şeyhî

Matla: Gel ey zarîf ü serv-i gül-endâm kandasın

Sensiz gönülde kalmadı ârâm kandasın

Makta: Her gece Şeyhî âh eder eydür bu mısra'ı

Gel ey zarîf ü serv-i gül-endâm kandasın

(İsen-Kurnaz 1990:235)

“Ey zarîf ve gül endamlı servi gel, neredesin? Sensiz gönülde rahat, huzur kalmadı.”

“Şeyhî, her gece âh ederek şu mısra'ı söyler: “Ey zarîf ve gül endamlı servi gel, neredesin?”

Şair matla beytinde “gel ey” diyerek sevgilisine sesleniyor ve onu zarîf ve gül endamlı servi olarak niteliyor. Sevgilinin olmayışından dolayı âşık/şairin gönlünde huzur ve rahat olmadığı belirtiliyor. Matla beytinde dile getirilen bu tema, makta' beytinde de devam etmektedir. Sevgilinin olmayışından dolayı rahat ve huzuru kalmayan şair her gece âh ederek redd-i matla durumundaki “Gel ey zarîf ü serv-i gül-endâm kandasın” mısra'ını söylemektedir.

Gönlünde rahat ve huzur kalmayan âşığın yapacağı tek şey sürekli, her gece âh etmektir ki matla ve makta beyitleri bir arada düşünüldüğünde anlam bakımından başarılı bir kompozisyonun gerçekleştirildiği görülür.

Hayâlî Bey

Matla: Gerçi ki bu gün cür'a gibi pestleriz biz

Şol bezm-i safâ câmın içen mestleriz biz

Makta: Oldı mezemiz ta'ne-i agyâr Hayâlî

Şol bezm-i safâ câmın içen mestleriz biz (Tarlan 1992c:162)

“Gerçi bu gün cür’a gibi kadehin dibindeki son damla isek de, aslında şu eğlence meclisinin kadehini içen, kendinden geçenleriz.”

“Hayâlî, mezemiz başkaların ayıplaması oldu; fakat biz eğlence meclisinin içkisini içen kendinden geçenleriz.”

Cür’a, içki kadehinin dibinde kalan son damla, tortudur. Eskiden içki kadehinin dibinde kalan son yudumun yere dökülmesi âdetti. Bu âdet şarabın bulucusu Cem’in ruhunu ta’zim için yapıldı. Şair kendilerini cür’a gibi pest/alçak olarak nitelemesi hem şairin rindane kişiliğinin hem de tasavvufî söylemin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Matla beytinin birinci mısraında “gerçi” kelimesiyle geçmişe atıfta bulunulmuştur. Yani biz bugün için içki kadehinin son yudumu/tortusu isek de bunda şaşılacak bir şey yoktur. Çünkü biz aslında safâ, eğlence meclisinin kadehini içen ve onunla sarhoş olan kişileriz demektir. Cür’a tasavvufta “sâlikin erdiği seyr makamı, sâlikten saklı kalan sır ve makamlardır (Uludağ 1991:120). Cam ise “içi marifetle dolu olan sülûk ehli ârifin gönlü” anlamındadır (Uludağ 1991:108). Bu durumda şair, bugün için bizden bir takım sırlar makamlar saklı gibiyse de normalde bizim gönlümüz bu sır ve hâllerle doludur ve biz bunlarla kendimizden geçmişizdir, demektir.

Gazelin makta beytinde şair kendisini soyutlayarak Hayâlî’ye seslenmektedir. Matla beytinde bir eğlence meclisinden bahseden, o meclisin vazgeçilmez unsurlarından cür’a, câm ve mestten bahseden şair, makta’ beytinde eğlence meclisinin diğer unsurlarından mezeyi anar. Fakat bu meze alışıla gelen bir meze değildir. Meze, âşığın rakibi durumundaki ağyarın ayıplamalarıdır. Meze içkinin yanında yenilen maddelerdir. Meze beyitte, bir anlamda da masivâyı temsil eder. Şair, ey Hayâlî, bizim mezemiz her ne kadar ağyarın ayıplamaları, masivâ olduysa da, ya da biz sürekli bir şekilde ağyarın ayıplamalarını konuşmuş, dünya meşgalelerinden bahsetmiş isek de, neticede bunun bizim için bir anlamı yoktur, bu gelip geçicidir. Çünkü biz eğlence meclisinin kadehini içmiş ve kendisinden geçmiş kişileriz. Tasavvufî anlamda ise biz Bezm-i Eleste ilâhî aşk şarabını içmiş ve bununla kendisinden geçmiş insanlar olarak bu gün için cür’a içiyorsak da bu önemli değildir. Asıl olan bizim Elest Meclisinde içtiğimiz aşk şarabıdır ve bizim onunla sarhoş olmamızdır. Bezm-i şevk, câm etmek, peymâne, sâkî ve ser-mest kelimeleri arasındaki tenasüp, meydana getirilen redd-i matlanın başarısının bir ifadesidir, denilebilir.

Nâ’îlî

Matla: İcinme cevrine dahı ol mâh tâzedir

Bilmez nevâziş-i dili bi’llâh tâzedir

Makta: Ey Nâilî sakın dem-i serd-i hezârdan
İncinme cevrine dahî ol mâh tâzedir
(İpekten 1993:188-189)

“Ey âşık gönül, o mâh sevgilinin cevrinden incinme. Çünkü o daha yenidir, ne yaptığını bilecek durumda değildir, tazedir. Aynı şekilde gönlü eğlendirmeyi, gönle iltifat etmeyi de bilmez. Allah için o daha ne yaptığını bilecek durumda değildir, toydur.”

“Ey Nâilî! Bülbülün sert nefesinden sakın! O mâh sevgilinin cevrinden incinme. Çünkü o daha çok taze (gençtir), ne yaptığını bilecek durumda değildir, tazedir.”

Matla beytinde iki unsur söz konusudur: Biri açık olarak ifade edilen “ol mâh”, ikincisi ise zımnen dile getirilen âşık/şairdir. Bu nedenle birinci mısradaki kendisine seslenen şair, o mâh sevgilinin yaptığı eziyetlerden dolayı üzülmemesini, incinmemesini, çünkü o sevgilinin daha küçük olduğunu belirtiyor. Sevgilinin küçük olması, daha doğrusu gönlü eğlendirecek tecrübeden yoksun olmasının anlayışla karşılanması isteniyor. Öyle ki beytin sonunda sevgilinin durumuna bir açıklık getirmek için şair “billâh” diyerek yemin etmektedir.

Makta beytinde matla beyindeki belirsizlik ortadan kalkmış ve şairin kime seslendiği belli olmuştur. “Ey Nâilî” seslenmesiyle kendisini soyutlayan şair, bu kez ondan “bülbülün sert nefesinden sakın!” diyerek bir istekte bulunuyor. Makta beytinde matla beytinden farklı bir tablo karşımıza çıkmaktadır. Matla beytinde her iki mısradaki kelimeler arasında bir uyum söz konusu iken, makta beytinde birinci mısradaki bülbülün sert nefesinden sakınması ve akabinde de o mâh sevgilinin eziyetlerinden incinmemesi isteniyor. Çünkü mâh sevgili, daha çok küçük, körpedir.

Nedîm

Matla: Bir şeker handeyle bezm-i şevka câm etdin beni
Nîm sun peymâneyi sâkî tamâm etdin beni

Makta: Böyle ser-mest ü harâb etme Nedîm-i zârveş
Nîm sun peymâneyi sâkî tamâm etdin beni
(Macit 1994:483)

“Ey sâkî! Bir tatlı gülüşle şevk meclisine beni kadeh ettin. Bu nedenle kadehi yarım sun. Çünkü ben tamamen sarhoş oldum.”

“Ey sâkî! İnleyen Nedîm gibi beni kendinden geçmiş harap bir duruma getirme. Bu nedenle kadehi yarım sun. Çünkü ben tamamen sarhoş oldum.”

Matla beytinde sâkîye seslenen şair, tatlı gülüşüyle kendisini şevk meclisine kadeh yaptığını söylüyor. Cam, kadeh anlamı dışında, içindeki şarabı, içkiyi de ifade eder. Tatlı gülüşün şairin aklını başından alması, onu sarhoş derecesine getirmesi, bir bakıma şairin içinde bulunduğu psikolojinin dışı vuru mudur. Sâkinin tebessümü onlarca kadeh içkinin tesirinden daha kuvvetli bir netice meydana getirmiştir. Sakinin tatlı gülüşüyle iyiden iyiye kendinden geçen şair, ondan kadehi yarım bir şekilde sunmasını istiyor. Çünkü dolu kadehi içecek durumda değildir.

Makta beytinde şair, kendisini soyutlayarak yine sakîye seslenir: Beni inleyen Nedim gibi sarhoş ve harap bir hâle getirme. Bu nedenle kadehi yarım doldur. Çünkü artık içki içecek durumda değilim, tamamen kendimden geçtim, sarhoş oldum. Her iki beyti bir arada düşündüğümüzde seçilen kelimelerin ne derece başarılı bir tenasüp oluşturduğu görülür. Esasında bu tenasüp hemen her redd-i matla kullanımında görülmektedir, diyebiliriz.

Sonuç olarak şunlar söylenebilir:

1. Redd-i matla Divan şiirinde şairler tarafından çok az başvurulan edebî sanatlardan biridir. 15 şairin 5631 gazelinin 49'unda redd-i matla kullanımıyla yaklaşık yüzde bire yakın bir oran çıkmaktadır. Bu oran belki kapsamlı bir çalışmayla daha farklı bir sayıya ulaşabilir.
2. Redd-i matlanın ilk kullanımına 15. yüzyıl şairlerinin gazellerinde rastlamaktayız. Ancak bu kullanım oldukça kısıtlı seviyededir. Kullanım özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, özellikle Hayâlî Bey ile ivme kazanmış ve 17. yüzyıldaki üslûp yenilenmesinin de bir sonucu olarak daha da artmıştır.
3. Redd-i matla kullanımında klâsik üslûbu temsil eden şairler ile Sebk-i Hindî şairleri arasında, Sebk-i Hindî şairleri lehine, çok belirgin bir sayısal fark bulunmaktadır. Klâsik üslûp şairleri olarak nitelenen 8 şairin 3320 gazelinin 10'unda redd-i matla kullanılmışken, Sebk-i Hindî'nin temsilcisi durumundaki 7 şairin 2311 gazelinin 39'unda redd-i matla kullanılmıştır.
4. Divan şiiri 14., 15. ve 16. yüzyıllarda kuruluş ve gelişmesini; bunun neticesi olarak klâsik devrini tamamladıktan sonra üslûpta yeni bir arayışın içine girmiştir. Bu arayış Sebk-i Hindî'de vücut bulmuştur. Söz konusu üslûbun temsilcisi durumunda bulunan şairler, şiire getirmek istedikleri değişik noktalardaki (az sözle çok şeyin anlatılması, yeni mazmunlar bulma, aşırı hayâl, mübalağa ve tezat sanatlarına geniş yer verme gibi) anlayışın küçük bir yansıması olarak redd-i matlaya da yer vermişlerdir.

5. Makaleye örnek olarak alınan gazellerde, şairlerin matla ve makta beyitlerinde anlam bütünlüğünü başarılı bir şekilde ortaya koydukları, başvuru tekrarın oldukça yerinde olduğu görülmüştür.
6. Redd-i matla kullanımını aynı zamanda gazelin yek-âhenk olmasına da vesile olmaktadır. Çünkü redd-i matlayı kullanma yönüne giden şair dolaylı olarak gazelin belli bir ortak konu etrafında şekillenmesine de zemin hazırlamış olur.
7. Redd-i matla, Tahirü'l-Mevlevî ve Kaya Bilgegil gibi yazarların reddü'l-acüz ale's-sadr sanatı için söylediklerinden yola çıkılarak bedi' sanatlardan biri olarak kabul edilebilir. Çünkü reddü'l-acüz ale's-sadr sanatı için yapılan tanımlar bir yönüyle redd-i matla için de geçerlidir. Bu nedenden dolayı birinci maddede "edebî sanat" ifadesi kullanılmıştır.
8. Redd-i matla bir çeşit tekrar olarak kabul edildiğinde, harf, ses, kelime ve tamlama tekrarları gibi bir "âhenk unsuru" olarak da değerlendirilebilir.

Açıklamalar

- * Çalışmada daha sağlıklı tespit, değerlendirme ve karşılaştırma yapabilmek amacıyla, Şeyhî, Necâfî Bey, Ahmed Paşa, Bâkî, Fuzûlî, Hayâlî Bey, Şeyhü'l-İslâm Yahyâ ve Nedim "Klâsik üslûp; Nef'î, Nâilî, Neşâtî, Fehîm, Şehrî, Nâbî (hikemî tarzın temsilcisi olmasına rağmen burada Sebk-i Hindî temsilcisi olarak değerlendirmeye alınmıştır.) ve Şeyh Gâlib ise "Sebk-i Hindî şairleri olarak kabul edilmişlerdir.
- ** Parentez içinde verilen numaralar gazelin ilgili yayındaki numarasını göstermektedir.

Kaynaklar

- Ahmet Cevdet Paşa (2000), *Belâgat-i Osmaniyye*, Haz. Karabey, Turgut - Atalay, Mehmet, Akçağ Yay., Ankara.
- AKKUŞ, Metin (1993), *Nef'î Divanı*, Akçağ Yay., Ankara.
- AKYÜZ, Kenan, Süheyl Beken, Sedit Yüksel ve Müjgân Cunbur (1990), *Fuzûlî Divanı*, Akçağ Yay., Ankara.
- BİLGEGİL, M. Kaya (1980), *Edebiyat Bilgi ve Teorileri 1 Belâgat*, Sevinç Matbaası, Ankara.
- BİLKAN, Ali Fuat (1997), *Nâbî Divanı I,II*, Millî Eğitim Yay., Türk Edebiyatı Dizisi, İstanbul.
- DEMİREL, Şener (1999), *Şehrî (Malatyalı Ali Çelebi) Hayatı, Sanatı, Divanı'nın Tenkitli Metni ve Tahlili*, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- DİLÇİN, Cem (1983), *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- DİLÇİN, Cem (1986), "Divan Şiirinde Gazel", Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı II, (Divan Şiiri), C.LII, S.415-416-417, Ankara, s.78-247.

- İLAYDIN, Hikmet (1997), *Türk Edebiyatında Nazım*, Akçağ Yay., Ankara
- İPEKTEN, Halûk (1990), *Nâilî Divanı*, Akçağ Yay., Ankara.
- İPEKTEN, Haluk (1997), *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, Dergâh Yay., İstanbul.
- İSEN, Mustafa-Kurnaz, Cemal (1990), *Şeyhî Divanı*, Akçağ Yay., Ankara.
- KALKIŞIM, Muhsin (1994), *Şeyh Gâlib Divanı*, Akçağ Yay., Ankara.
- KAPLAN, Mahmut (1996), *Neşâtî Divanı*, Akademi Kitabevi, İzmir.
- KAVRUK, Hasan (2001), *Şeyhü'l-islâm Yahyâ Divanı*, Millî Eğitim Bak. Yay., Ankara.
- KÜÇÜK, Sabahattin (1994), *Bâkî Divanı Tenkitli Basım*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- MACİT, Muhsin (1994), *Nedim Divanı, İnceleme-Tenkitli Metin*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Recaîzâde Mahmut Ekrem (1879), *Ta'lim-i Edebiyat*, İstanbul.
- SARAÇ, M.A.Yekta (2000), *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, R Yay., İstanbul.
- Süleyman Fehmî (1325), *Edebiyat*, İstanbul.
- Tahirü'l-Mevlevî (1973), *Edebiyat Lügati*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- TARLAN, Ali Nihat (1992a), *Necâtî Beg Divanı*, Akçağ Yay., Ankara.
- TARLAN, Ali Nihat (1992b), *Ahmet Paşa Divanı*, Akçağ Yay., Ankara.
- TARLAN, Ali Nihat (1992c), *Hayâlî Divanı*, Akçağ Yay., Ankara.
- ÜZGÖR, Tahir (1991), *Fehim-i Kadîm, Hayatı, Sanatı, Divan'ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara.

Redd-i Matla in Divan Poetry

Assist. Prof. Dr. Şener DEMİREL*

Abstract: In the earlier Turkish Literature one of the practices which poets applied is redd-i matla. It is mostly used in the ghazel verse form and derived from recurring one of the lines in the matla' couplet, the very first couplet of the ghazel in the second line of the makta couplet, the last couplet of the ghazel.

In this article, ghazels of the fifteen eminent poets of the 15th century up to 18th , who were famous with their literary characteristics in Divan Poetry are scanned and the ghazals comprising redd-i matla' are determined, and in several respects some determinations and some evaluations are made through graphics. A comparative analysis is also performed with respect to the choices of using the redd-i matla of the poets who are the representatives of the two significant styles of the Divan Poetry, namely classical and Sebki Hindî.,

Key Words: Redd-i matla, makta, Divan poetry, ghazel, couple

*Firat University Faculty of Education / ELAZIĞ
sdemirel@firat.edu.tr

Редд-и Матла в Диванной Поэзии

Шенер ДЕМИРЕЛЬ*, к.н., доцент

Резюме: В классической тюркской литературе редд-и матла-один из приемов, наблюдающийся в стихотвотной форме газель и связанный с его структурой; а именно: это повторение одной из двух строк первого бейта-матлы во второй строке последнего бейта-макты.

В этой статье были проанализированы газели 15-и поэтов, выдвинувшихся как литературные личности на первый план в классической литературе, определены газели, содержащие примеры редд-и матлы и сделаны выводы в виде графиков. Наряду с этим, проведен сравнительный анализ применения редд-и матлы поэтами, которые являются также и представителями двух важных стилей в классической литературе.

Ключевые Слова: редд-и матла, макта, классический стих, газель, бейт

* *Фыратский Университет, Педагогический Факультет- ЭЛЯЗЫК*

Kırgız Türklerinde Sınçılık Geleneği ve Tolubay Sınçı

Nezir TEMÜR*

Özet : Sınçılık, gerek Kırgız Türklerinde gerekse diğer Türk boylarında oldukça eski bir geleneği teşkil etmektedir. Araştırmalarımıza göre sınçılık geleneği ve sınçılarla ilgili derinlemesine yapılmış müstakil bir çalışma henüz mevcut değildir. Sınçılık geleneği ve sınçılarla ilgili ulaşabildiğimiz en eski yazılı kaynaklar XIV. yüzyıla aittir. Yaptığımız araştırmalara göre sınçılar, Kırgız Türklerinde âşıklık geleneğinin günümüzdeki temsilcileri olan akınların, bakşılardan sonraki en eski tipleridir. Yazılı kaynaklara göre, Kırgız Türklerinde sınçılık geleneğinin ilk temsilcileri Tolubay Sınçı (XIV. yy) ile Sançı Sınçı'dır (XIV. yy). Söz konusu sınçıların etrafında çeşitli efsaneler oluşmuş ve bunlar günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Anahtar Kelimeler : Sınçılık geleneği, Sınçılar, Tolubay Sınçı, Şeşen, Şeşendik sözler.

Giriş

Tarihî kaynaklar, folklor ürünlerini meydana getiren, koruyan ve halka ileten tiplerin değişik dönemlerde, farklı yollarla ortaya çıktıklarını gösterir. Günümüzde aynı tipler olarak görülen ozan, âşık, bakşı, jırav, ırcı, akın, vb. icracıların ortaya çıkış dönemlerinin farklı olduğunu görmekteyiz. İlkel toplumların kültürleri üzerinde çalışmalar yapan A. Formozov'un bu konudaki düşüncesi şöyledir:

“Hiçbir olayın çıkış noktasını öğrenmedikçe onun mahiyetini ve önemini anlamak mümkün değildir. Tüm sanat eserlerinin toplum hayatına verdiği hizmet ve sağlamış olduğu katkı hakkında bir fikir sahibi olabilmek için onların en eski devirlerdeki durumlarını ve muhtelif şekillerini dikkatle incelemeliyiz (Tursinov 1976: 155)”

Çeşitli Türk boyları geleneksel hayat tarzını sürdürdükleri dönemlerde ileriye görebilen kâhinlerin yeteneklerinden faydalanmışlardır. Bu konudan, Sahaların en eski dönemlerini anlatan “Kırğıs Üyete” (Savaş Dönemi) adlı efsanelerinde şöyle bahsedilmiştir: Eski dönemlerde ileride bir kahraman olacağına inanılan

* Gazi Üniversitesi, TÖMER / ANKARA
ntemur@gazi.edu.tr

çocuğu hiç kimseye göstermeden beslerler, ayrı bir evde (Senke) saklarlarmış. Bu çocukları uzaktan gelen misafirlere ve yabancılara göstermezlermiş. Bunun asıl sebebi milletin geleceği için büyük bir öneme sahip bu çocuğun, düşmanlar tarafından öldürülme ve kötü gözlerin nazarının değmesi endişesiymiş. Çocuk, yürümeye başladığında onun fizikî özelliklerine bakarak gelecekte nasıl bir insan olacağını söyleyebilme yeteneğine sahip olan çinçihite(kâhin) gösterilirmiş. Çinçihit “Bu çocuğu iyice besleyin, gelecekte iyi bir yiğit olacak.” derse, onu herkesten gizli tutarak eğitirmiş. Çocuğun eğitiminden sorumlu olan kişiler, onu ilk önce hareketlerinde daha dikkatli olabilmesi için çıplak ayakla korun üzerinde yürütür, daha sonra ise ağaçtan yapılmış ve ucuna iğne takılmış oklarla atış talimi yaptırırldı. Gerçek oklarla, büyüdükten sonra atış yapardı. Tam bir yiğit olduğunda tekrar çinçihite gösterilirdi. Çinçihit “Bu delikanlı, üzerinde silah ve zırhlı takımı taşıyabilecek kadar güce sahip olmuş.” derse bu yiğide gerekli olan bütün askerî teçhizat hazırlanmaya başlanırmış. Söz konusu bu hazırlıklar tamamlandıktan sonra ünlü yiğitler ve bakşılar çağırılmış (Tursinov 1976:165). Saha Türkçesinde *çinçi* şeklinde kullanılan kelime elle yoklama, elle yoklayarak tetkik etme, etraflıca araştırma, inceleme, işaret, meçhuliyetin alâmeti anlamlarına gelmektedir. Çinçi isim gövdesi –hit isimden isim yapma ekini alarak “*çinçihit*” kelimesini oluşturmuştur. Kelime istikbali kestirebilen adam, kâhin anlamlarını karşılamaktadır (Pekarskiy 1945: 221). Tanrı gücü altına giren insanın doğuşundan bu yana geçen hayatındaki değişiklikleri çinçihitler görür.

2. Sınçılık Geleneği

Sınçı kelimesi şu anlamları karşılamaktadır:

“Sınçı atların ve askerlerin kalitesini tayin edici; kayrattu cigit, külük at, munun kadirin biler sınçısı: delikanlı ve koşu atlarının özelliklerini sadece sınçı bilir. Sınçılar kişini cana attı gana sına, başka maldı sınabakan: sınçılar, kişilerin ve atların kaliteleri dışında diğer hayvanların kalitelerini tayin etmezlermiş.; Sınçı – külük ce çobur bolorun bilgen: sadece sınçı bir tayın koşu atı mı yoksa beygir mi olacağı sorusuna cevap verebilirmiş. Ata balaga sınçı: oğlumun sınçısı babasıdır. Eskiden muharebe plânu yapan kişi. Caynap catkan can koldu, sınçılara sınaıp, çubatuuga saldı emi: o, sınçılara ordularının kalitesini tayin etmesini söyledi. Fal açan kişi; Kana, sınçım, balıñdı sına, dep aytat: “Hadi sınçım şu çocuklarımın falını söyle.” dedi. Keşifçi. Tenkit eden; Adabiyat sınçısı: edebiyat tenkitçisi (Yudahin 1985: 182)”

sın ver-, *sına-* ibareleri fala bakmak veya herhangi bir varlığın dış görünüşüne, davranışlarına bakarak onun hakkında yorum yapmak ve kehanette bulunmak anlamlarına gelmektedir. Radlov sözlüğünde *sına-* fiilinin şamanlıktan geldiğini, anlamının da “fala bakmak“ olduğunu ifade etmiştir (Radlov 1911: 630). *sına-* kelimesi şu anda Türkiye Türkçesinde tecrübe etmek, yoklamak, imtihan etmek anlamlarında kullanılmaktadır (Tarama Sözlüğü 1971: 3428).

Kültürel açıdan geniş ve zengin Türk coğrafyasında bir meslek olarak teşekkül eden sıncı kavramı kâhin, danışman, insanların ve hayvanların kalitesini tayin eden, hakikati araştıran bilge kişi anlamlarında kullanılmıştır. Tarihî dönemler içerisinde muhtelif Türk boylarında sıncılar, hakikati araştıran ve insan ile hayvanların özelliklerini tayin eden bir meslek erbabı olarak sanatlarını icra etmişler ve geleneklerini yaşatmışlardır. Ayrıca bazı sıncılar etrafında efsaneler yaratılmıştır.

Sıncılar hanların yanında durur, onlara danışmanlık yapar, kendisinden sonra yönetime geçecek çocuklarının devleti nasıl yöneteceği konusunda hana bilgi verirler, savaş olduğu zaman da savaş stratejileri yaparlardı. Manas Ansiklopedisinde, sıncıların özellikleri arasında hanlara danışmanlık (Keñeşçi) yaptıklarından da bahsedilmektedir (Manas Ansiklopedisi 1995:260). Ayrıca hanlar çocuklarını sıncılara göstererek onlardan, çocuklarının kendilerinden sonra halkı iyi yönetip yönetemeyeceğini öğrenirlerdi. Sıncılar hakkında, Mâverâünnehir’den Babür’ü kovup bütün Türkistan’ın hakimiyetini eline geçiren Özbek Han neslinden Muhammed Şeybâni Han’ın “Tevarih-i Güzîdeyi Nüsretnâme” adlı eserinde de (XVI.yy) bahsedilmektedir. Şahbutak Sultan vefat ettikten sonra, oğulları Muhammed Şeybâni ile Murat Sultan, sıncılara kontrol ettirilir. Milletlin ihtiyar sıncıları ile ulu hanların soyundan gelen eski beyleri, söz konusu iki hanzadenin büyük ve iyi niyetli birer insan olarak yetişeceklerini, halkı iyi bir şekilde yöneteceklerini söylemişlerdir.

Nogay Türklerinin önemli destanlarından biri olan Mamay Destanı’nda, Asan Hafız isimli kahraman sıncıdır. Destanda Asan Hafız’dan şu şekilde bahsedilmektedir: “*Asandan teren akıllı, oylı, sıncı usta, yeta ol zamanda bolmagan Nogay arasında.*” Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere Asan Kaygı, Dede Korkut gibi destanda bilge kişiliğiyle ön plana çıkmaktadır. Destanın baş kahramanlarından hem Musa Bey, hem de Mamay, Asan Hafız’a danışmadan hiçbir iş yapmazlardı. Destanda Musa Bey on iki oğlunun da gelecekte nasıl olacağını neleri yapabileceklerini anlamak için onları Asan Hafız’ın sınamasını ister. Bu durum destanda şu şekilde ifade edilmiştir: “*Dos men seni şakaruvımmuñ sebebi, men özim de keyifsiz ben. Balalardı saga sinatayayak bolaman. Solar össe kalay şıgayak eken. Bular mennon soñ on ekisi de birge yaşamayak. Ar kimi kılıgına köre, hasiyetine köre yaşayayak. Şulardıñ enşülevisi minen vasiyetimdi*

etip ketsem kerek (Kalenderoğlu 2001:96).” Asan Hafız, Musa Beyin bu isteği üzerine bir gece çocuklar uyurken çocukların yattığı odaya Musa Beyle birlikte girer. Çocukların yatış şekillerini Musa Bey bir kâğıda yazar ve kâğıdı Asan Hafız’a verir. Asan Hafız kâğıttaki bilgiler doğrultusunda çocukların gelecekleri hakkında Musa Beye bilgi verir. Sınçların insanların dış görünüşlerine, davranışlarına bakarak gelecekleri hakkında kehanette bulunmaları ve hanlara her konuda danışmanlık yaptıklarını yukarıda belirtmiştik.

Sınçlar hakkında kehanette bulunacakları insanların fizikî özelliklerine veya davranış tarzlarına bakarak onların hayatları boyunca yaşadıkları, yaşayacakları değişiklikleri bilirler. Örneğin, 12 yaşındaki Sagındık isimli çocuğunu muayene ettirmek için gelen Omar isimli şahsa Düysenbi Sınçı, çocuk hakkında şunları söylemiştir: Burnu, kulağı ve dudağı çok büyük. Gelecekte senin çocuğun, insanları kandıran, onların hakkını yiyen ve toplumda huzursuzluk çıkaran birisi olacak. Düysanbay’ın bu çocuk hakkında yaptığı kehanetlerin tamamı doğru çıkmıştır (Tursinov 1976:166)

İnsanların geçmişleri ve gelecekleri hakkında bilinmeyenleri bilen sınçlar, aynı zamanda ölmüş insanların hayatları hakkında da bilgilere sahiptirler. Tolubay: Sınçı kendisini tanıttığını isteyen hana “Gözünün gördüğü herşeyi, dağının yamacındaki kuşun şeklini bilirim. Gündüz gökyüzündeki yıldızları, gecede ki gibi görürüm, çok akıllı olduğumu söylememin sebebi insan, at, taş, ölü ne varsa hepsini tanırım, bilirim, iyiyi ve kötüyü birbirinden ayırabilirim.” demiştir.

Sınçların kâhinlik yetenekleri yanında ön plâna çıkan önemli yeteneklerinden biri de atlardan çok iyi anlamalarıdır. Türklerin sosyo-kültürel hayatında atın yeri başka hiçbir varlıkla ölçülemeyecek kadar önemli olmuştur. Kültürün anıtında ısrarla at isimlerinden (Alp Şalçı, Azman, Az Yağız, Öksüz) bahsedilmiştir (Ergin 1996: 65). Bu husus, Türklerin hayatında atın nasıl vazgeçilmez bir yeri olduğunu gösterir. Nasıl ki, Sibiryada tundralarında geyik sosyal hayatta önemli bir yere sahip ise at da Türkistan bozkırlarında aynı işleve sahiptir. Türkler uzun mesafeleri at üzerinde katettiklerinden at yiğitlerin en yakın dostu hâline gelmiştir. Ayrıca at, bu dünyada sadece Türkün silâh arkadaşı olduğu için değil, öldükten sonra öteki dünyada her bakımdan kendisinden yararlanılacağı inancıyla da bir kat daha önem kazanmıştır. Divanü Lûgati’t-Türk’teki, “Kuşun kanadı, erin atı” sözü bu bakımdan önemlidir. Alp Er Tunga’nın “Erge at kandak kim kökte ay” (Gökte ay nasıl bir süs ise yiğit için de at öyle bir süstür.) sözü, ata, Türk’ün en eski destan kahramanı tarafından verilmiş bir değer beratıdır (Gökyay 1973:36-58). At bir yiğidin övünç kaynağıdır. Salur Kazan için sıralanan nitelikler arasında, “Konur atın iyisi” olmak ayrı bir şereftir.”

Mamay Destanı'nda destanın baş kahramanı Mamay, kardeşi Orak'a yakışır bir at bulması için Asan Hafız'dan yardım ister. Asan Hafız at sürüsünün içine girer, atlara bakar ve sürünün içinde Orak'a layık bir at olmadığını söyler. Ancak sürü içindeki boz bir kısrak vardır. Asan Hafız bu boz kısraktan doğacak tayın çok iyi bir koşu atı olacağını söyler. Asan Hafız söz konusu özellikleriyle Nogay Türklerinde sıncılık geleneğinin temsilcisi olmuştur.

Köroğlu Destanının muhtelif Türk boylarına ait rivayetlerinde sıncılık geleneğine ve bu geleneğin temsilcilerine rastlamaktayız. Söz konusu geleneğin temsilcileri olarak Kazak Türklerinde Köroğlu'nun babası Ravşan Bey'i ve dedesi Tolubay'ı; Özbek Türklerinde Köroğlu'nun babası Ravşan Beyi ve dedesi Tolubay'ı; Türkmenlerde Köroğlu'nun dedesi Cıgalı Beyi görmekteyiz. Destanda sıncıların özellikle, iki hususiyeti ön plâna çıkmaktadır. Birincisi, atlardan çok iyi anlamaları ve bu yüzden beylerin yanında danışman olmaları; ikincisi ise geçmişten ve gelecekte haber vermeleridir. Kırgız Türklerinin en ünlü sıncısı olan Tolubay Sıncı etrafında teşekkül eden hikâyenin çekirdek vakası ile Köroğlu Destanının Anadolu rivayetinin çekirdek vakasının aynı olduğunu söyleyebiliriz. Tolubay Sıncı etrafında meydana gelmiş olan söz konusu bu hikâye yazımızın ileriki bölümünde yer almaktadır.

Sıncılar aynı zamanda halkın kendilerinden bazı konularda fikir aldığı bilge tiplerdir. Özbek Türklerinin sözlü edebiyatında bir tür olan yâr-yâr koşuklarında¹ sıncıların bu özellikleri şu şekilde dile getirilmiştir:

Temmuzda kar gibi olur, yâr-yâr,

Kafiledaki güzel deve gibi olur, yâr-yâr.

Sıncı olsan da söyleyen ağabey, yâr-yâr,

İyi ile kötü arasındaki fark nasıl olur, yâr-yâr. (Ak Alma Kızıl Alma, Özbek Halk Koşıkları, 1972).

Sıncılık sonradan değil, doğuştan kazanılan bir vasıf olup bu mesleğin icracıları çok akıllı ve iyi bir belagata sahiptirler. Sıncılar hakkında Muhammed Şeybanî hanın "Tavarih-î Güzide-yi Nusretname adlı eserinde de (XVI. yy) bahsedildiğini yukarıda söylemiştik. Şahbutak Sultan öldükten sonra oğulları Muhammed Şeybanî ve Mahmut Sultan sıncılara muayene ettirilir. Milletin ihtiyar sıncıları ile ulu hanların soyundan gelen eski beyleri, söz konusu her iki hanzadenin de büyük ve iyi niyetli birer insan olarak yetişecekleri neticesine varırlar ve bu haber halk arasında hızlı bir şekilde yayılır. (Tursinov 1976: 167) V. Yudin, bu eserle ilgili açıklamasında "Sıncı" kelimesini açıklarken "İnsanların askerî özelliklerini bilen ve atlardan anlayan bilge kişiler." şeklinde izah ederek şunları söylemiştir: Deşt-i Kıpçak hanlarının sarayında bulunan sıncılar orduyu kurma ve askerlerin bineceği atları yetiştirme konusunda danışman olarak görev yapmışlardır (Tursinov 1976: 167).

“Sınçı” kelimesi sın söylemeyi meslek edinen, dünyadaki bütün varlıklar hakkında doğruyu söyleyebilen ve onların şimdiki durumuna göre gelecekleri hakkında kehanette bulunabilen uzman anlamında kullanılmaktadır. Kırgız Türklerinde eskiden bu yana “sınçı” unvanını taşıyan insan sayısı oldukça azdır. Bunun nedeni de Kırgızların herhangi bir alanda sınçılık yapanları sınçı olarak kabul etmemesidir. Onlara göre sınçı unvanına sahip olan bir insan yukarıda da belirttiğimiz gibi sadece bir nesne veya canlı hakkında değil canlı cansız ne varsa herşey hakkında sın söyleyebilmelidir. Bir de sın söylediği varlığın şu andaki durumuna bakarak geleceği hakkında doğru yorumda bulunabilmelidir. Bunlardan dolayı sıradan bir insanın “sınçı” unvanını alması kolay değildir. Sınçılık sonradan kazanılan bir yetenek değildir. Halk inancına göre sınçılık Tanrı tarafından bir insana bahşedilir. Tanrının sevgisini kazanan, temiz, iyi niyetli insanlar sınçı olabilir. Bu unvana Kırgız Türklerinin asırlar kapsayan tarihinde Tolubay Sınçı, Sançı Sınçı, Kalıgul Bay Oğlu, Sart Ake gibi üstün zekâlı, ileri görüşlü, üstün yetenekli insanlar sahip olmuştur.

3. Tolubay Sınçı

Kırgız Türklerinde halk sanatı ve sözlü gelenek türlerinin çeşitli icracıları ve yaratıcıları vardır. Akınlar, ırıcılar, manasçılar ve sınçılar gibi. Kırgız Türklerinin en önemli sınçılarında ve mütefekkirlerinden biri olarak kabul edilen Tolubay Sınçı'nın biyografisi hakkında ayrıntılı bilgi içeren kaynak sayısı yok sayılacak kadar azdır. Bu durum sadece Tolubay Sınçı için değil aynı zamanda diğer Ketbuka, Asan Kaygı, Toktogul İrçı ve Sançı Sınçı gibi mütefekkir, şair ve sınçılar için de aynıdır. Bu kişilerin nerede, ne zaman doğdukları hakkında elimizde kesin bir bilgi yoktur. Kırgız Türklerinin bu yetenekli, bilgili ve akıllı insanları hakkındaki bilgileri, genellikle halk arasında teşekkül etmiş hikâye ve efsanelerden ediniyoruz.

Tolubay Sınçı, halk arasında Canıbek Hanın döneminde (1341-1347) yaşamış tarihî bir şahsiyet olarak bilinmektedir (Abdıldayev 1994: 4). Tolubay Sınçı, Kırgız Türkleri arasında bilinen akıllı, çeçen², basiretli, yetenekli ve bilge insanların bütün özelliklerini taşır. İnsanlar arasındaki dostluğu, bir milletin birliğini, bütünlüğünü, nasıl muhafaza edip güçlendireceği Tolubay Sınçı'nın fikirlerinin temelini teşkil eder. Ancak “Geçen ömür; uçan kuş, akmış su gibidir.”, “Ölen geri dönmez.” gibi söze döktüğü karamsar fikirleri onun sadece sosyal hayata yönelik değil, insanın iç dünyasına da ilişkin tespitlerinin olduğunu göstermektedir.

Kırgız Türklerinin efsane ve hikâyelerinin baş kahramanlarından biri olan Tolubay Sıncı'nın en önemli özelliği sıncılığdır. İnsanları ve hayvanları özellikle de atları sımar. İnsanların geçmişinde neler olduğu veya gelecekte onları nelerin beklediğini bilir. Tolubay Sıncı'nın söylediği vecize değerindeki sözler günümüze kadar ağızdan ağıza dilden dile dolaşarak gelmiştir. İyi bir koşu atının taşınması gereken hususiyetleri bilir. Bir hikâyede Tolubay Sıncının sıncı olduğunu Canıbek Han duymuştur ve onu çağırarak kendi atlarının arasından iyi bir küheylan bulmasını emretmiştir. Tolubay Sıncı, hanın iyi koşu atlarının hepsini gözden geçirir ve hepsinde bir kusur bulur. Daha sonra derisinin kırk yerinde yara olan uyuz bir kır atı göstererek bu atın ileride çok iyi bir koşu atı olacağını söyler. Han, kendisiyle alay ettiğini düşünerek kızıp Tolubay Sıncı'nın iki gözünü oydurur. Fakat sıncının söylediği doğru çıkar ve söz konusu kır at hakikî bir koşu atı olduğunu ispat eder.

Tolubay Sıncı Etrafında Teşekkül Eden Bir Hikâye

Tolubay Sıncı hakkında halk arasında birkaç hikâye vardır. Söz konusu hikâyeler çok eski zamanlardan günümüze kadar halk ağzında nesilden nesile söylenmiş ve her dönemde hafızalarda tazeliğini muhafaza etmiştir. Tolubay Sıncı atlardan anlayan Kırgız Türklerinin ileri gelen sıncılarından. Aşağıda anlatacağımız hikâye Tolubay Sıncı hakkında yaygın olarak anlatılan hikâyelerden biridir³.

Tolubay Sıncı, Canıbek Han zamanında yaşamıştır. Canıbek Han gazabından çok korkulan bir handır. Canıbek Han bir gün şöyle bir ferman çıkarır:

-“Eğer kim bana lâyıık ok hızlı, hiçbir eksikliği olmayan bir küheylan bulursa ben ona her istediğini vereceğim. Eğer o küheylanın bir kusuru olursa onu bulan sıncının iki gözünü oyacağım!”

Bu fermanı işiten büyük sıncıların hiçbirisi Canıbek Hanın gazabından korkarak onun huzuruna çıkmak istemez.

Bir gün Canıbek Han yiğitleriyle avdan dönüyordu. O sırada Canıbek Han, elinde bir kuru at kafası ve boğuk bir sesle mırıldanarak oturan bir ihtiyar görür. O ihtiyarın kim olduğunu öğrenmek için bir muhafızını görevlendirir. Muhafız, onun yanına gidip kim olduğunu, niçin burada oturduğunu sorar. İhtiyar, muhafızına kendisinin Tolubay Sıncı olduğunu elindeki kuru at başının ise kaçan ve daha sonra ölen bir küheylanın başı olduğunu söyler. Canıbek Han ihtiyarın Tolubay Sıncı

olduğunu öğrenir öğrenmez muhafızına onu, karargâhına götürmesini emreder.

Ertesi gün Han, Tolubay Sınçı'dan şehirdeki bütün atların arasından kendisine lâıyk bir at bulmasını ister. Hanın uşakları şehirdeki bütün atları Tolubay Sınçı'ya gösterir. Atlar, Tolubay Sınçı'nın önünden geçerken o, hiç sesini çıkarmadan yere bakar, sanki onlara hiç bakmıyormuş gibi hareketsiz bir şekilde oturur. Canıbek Han bu durum karşısında çok sinirlenir: “Şehirde hiçbir at kalmasın!” diye uşaklarına hiç durmadan emir verir. Han, kendisinin ve oğullarının atlarının bile Tolubay Sınçı'ya gösterilmesini ister. Ancak Tolubay Sınçı istifini hiç bozmaz. Han bu durum karşısında çok sinirlenir. Uşaklarına hiddetli bir şekilde bağırarak “Şehirde bunların dışında hiç at kaldı mı?” diye sorar. Uşakları “Sadece Karamış adlı bir ırgatın zayıf bir atı kalmıştır” diye cevap verir. Han, onu da getirtir. Uyuz, zayıf eşeğe benzeyen bu kır atı görür görmez Tolubay Sınçı heyecanlanarak ayağa kalkıp, “Hanım hakikî küheylan budur!” diye bağırır. Canıbek Han daha çok sinirlenir ve Tolubay Sınçı'ya “Benimle alay mı ediyorsun?” diyerek Tolubay Sınçı'nın gözlerinin kör edilmesini emreder. Tolubay Sınçı gözlerinin kör edilmesine fazla direnmez. Gözleri kör edildikten sonra evine gönderilir. Tolubay Sınçı parmaklarını yaralı gözlerinin üzerine bastırır ve yaralardan akan kanı kır ata emdirir. Hiç kimseye göstermeden karısı ile kırık günde atı yetiştirir. Kırık birinci günde o kır atı yorulmaz, çok güçlü bir kır küheylan hâline getirerek karısı ile binip çıkar. Karısı atın önüne, kendisi arkasına binen Tolubay Sınçı avdan dönen Hanın karşısına çıkar. Ona selâm verir ve “Canıbek Hanım, bu bizim binmiş olduğumuz küheylan senin gördüğün ve beğenmediğin uyuz, zayıf eşeğe benzeyen kır at, şimdi bu küheylan sana lâıyk güçlü bir at oldu. Eğer bir yiğit gibi beni kovalayıp yakalarsan bu küheylan senin olur” der. At üstünde Tolubay Sınçı ve onun karısı dolu dizgin koşmaya başlar. Arkalarından Han ve muhafızları büyük bir gürültüyle onları kovalar. Küheylan gökyüzündeki bir kuş misâli koşar. At koştukça Hanın askerleriyle arasındaki mesafeyi açmaya başlar. Han ve askerleri çok gerilerde kalır. Birinci gün arkalarından yaklaşan atların nal seslerini duyarlar. Tolubay Sınçı kendilerine yaklaşan atın nasıl bir at olduğunu karısına sorar. Karısı kendilerine yaklaşan atın akıtmalı, al bir at olduğunu söyler. Tolubay Sınçı o zaman karısına “O atı biliyorum. O akıtmalı, al at altı yaşına yeni basan iyi bir attır. Ama onun zayıf olduğu nokta güneşe doğru koşmamasıdır. Bunun için kır

küheylan güneşe doğru çevir” der. Karısı atın başını güneşe çevirir. Kır küheylan gittikçe daha hızlı koşmaya başlar. Arkalarından yaklaşılarak gelen muhafızın bindiği akıtmalı, kır at güneşe doğru koşamaz ve çok geride kalır. İkinci gün kendilerine yaklaşan bir başka atın nal seslerini duyarlar. Tolubay Sıncı tekrar karısına kendilerine yaklaşan atın nasıl bir at olduğunu sorar. Karısı, kendilerine büyük, koyu al atın yaklaştığını söyler. Tolubay Sıncı “O büyük, koyu al atı da biliyorum. Onun da bir eksikliği vardır. O atın tırnakları yumuşaktır ve taşlık yerde koşamaz. Bu yüzden kır atın başını taşlık yere doğru çevir.” der. Karısı kır atın başını taşlık alana çevirir. Kır küheylan hiç yorulmadan koşmaya devam eder. Onun tırnaklarının dokunduğu taşlar ufalanır. Arkalarından yaklaşan büyük, koyu al atın tırnakları taşlardan zedeelenir ve geride kalır. Üçüncü gün arkalarından yaklaşan başka bir atın heybetli nal seslerini işitirler. Karısı Tolubay Sıncı’ya Canıbek Hanın bindiği al tonlu atın yaklaştığını söyler. Tolubay Sıncı “Al tonlu at hakikî bir küheylan ancak, onun da bir kusuru var. Ona kendini övmek yaramaz” der. Sonra Tolubay Sıncı arkalarından yaklaşan al tonlu ata dönerek “Eyvah! Al tonlu küheylan ne güçlü, ne hızlı bir at!” der. O anda Canıbek Hanın al tonlu atı yavaşlar ve durur. Sonra Tolubay Sıncı Canıbek Hanın yüzüne bakarak kendisinin yanılmış olabileceğini düşünmeden birisine zulmeden bir insanın sonunda rezil olarak ıssız bir arazide yapayalnız kalacağını” söyler ve atını ileri doğru sürerek yoluna devam eder.

Sonuç olarak Tolubay Sıncı, sahip olduğu büyük sıncılık hüneriyle Canıbek Hanı rezil edip kır küheylanıyla dünyayı gezer.

Tolubay Sıncının Söylediği Veciz Sözler

Kırgız İlimler Akademisi Edebiyat Enstitüsü El Yazmaları Vakfından elde ettiğimiz Tolubay Sıncı’nın veciz sözlerinden bazıları şunlardır:

Kırgız Türkçesi

- Bilgen menen bilbegendin ortosundagı ayırma asman menen cerdey.
- Cakşı at eesin kar kılbayt.
- Karıp-kasardı kakşatkandın özü kakşayt.
- Erkeletkin cetimdi, kakpa sokpo cesirdi.
- İşin oñolguça itine koş art.
- Iris aldı intımak. Intımak barga ırıs toktoyt. Intımaksızdan ırıs kaçat.
- Biröögö or kassañ tayız kas, özüñ kokus tüşsöñ çıgarga.

- Boyuña işenip iş kıl. Koldon kelbes işke beker ubara bolbo.
- Cakşı boluuçu cigitter alsızdarga karaşat. Caman boluuçu cigitter cakın tuuganı menen talaşıp kastaşat.
- Ötkön ömür uçkan kuş, akkan suu, kayrılıp kelbeyt, ötkön da kelbeyt, ölgön kayrılıp kelbeyt. Kalgan köñül çıkkın kan menen birdey.
- Çımçıp cese kurcakkı payda, çırım etse közgö payda.
- Algan eri caraşa, kara katın ak bolot, bakkan eesi caraşa, küypül küçük sak bolot.
- Kagıdıšta kan ölot, kapa bolbo cigitter, beçaraga kaygılan.

Türkiye Türkçesi

- Bilen ile bilmeyenin arasında, gökyüzü ile yer kadar fark vardır.
- İyi at sahibini yolun ortasında bırakmaz.
- Yaşlı insanı ağılatırsan, sonunda kendin de ağlırsın.
- Şımart öksüzü, yokluğa sokma dolu.
- İşin yoluna girene kadar köpeğinin arkasında ol.
- Birliğin olduğu yerde talih vardır. Birliğin olmadığı yerden talih kaçır.
- Birin ayağına çukur kazarsan sığ olsun, kendin düştüğünde çıkabilsin.
- Boyuna göre işler yap, boyunu aşan işlerle uğraşma.
- İyi yiğitler güçsüzlere yardım edenlerdir. Kötü yiğitler akrabalarıyla düşman olanlardır.
- Geçip giden ömür uçan kuş misâlidir. Akan su nasıl geri gelmiyorsa ölenler de geri dönmeyecektir. Kalan gönül giden can ile beraberdir.
- Az yemek mideye, az uyumak göze faydalıdır.
- Evlendiği eri iyi olursa, karalı kadın beyazlı olur; sahibi uygun olursa soysuz enik uyanık olur.
- Savaşta han ölürse yiğitler değil, çaresizler üzülür.

4. Çeçen/Şeşen/Sesen

Arka plânında derin manalar taşıyan ve nesilden nesile, ağızdan ağıza dolaşarak günümüze kadar gelip hâlâ ilk söylenildiği gün kadar güzelliğini koruyan sözler söylemek, bilgi birikimi ve yetenek gerektiren bir iştir. Böyle sanatkârâne işleri yapan kimselere değişik Türk boylarında çeçen/şeşen/sesen adı verilmiştir (Özkan 2000: 611). Bu unvana sahip

insanlar, ozanlık, sıncılık, hanlık, hatiplik gibi özellikleri olan bilge ve dilin bütün inceliklerine hakim, halk arasında saygınlığı olan kişilerdir.

“Türk boylarının sözlü edebiyatında sesen: Destan anlatıcısı; şeşendik sözler: Bir olaya ve tarihe dayalı vecize değerindeki manzum ve mensur ifadeler; şeşen: Hatip, güzel sözlü, anlamlarında yaşayan bu kelimenin esasen çözmek, seçmek anlamlarında kullanıldığını; Türkçenin tarihî gelişimi ve sözlü edebiyatımızın farklı Türk boylarında inkişafıyla birlikte lügat anlamlarını yanı sıra kavram ve tür olarak teşekkül ettiğini söylemek mümkündür. Divanü Lûgati't-Türk'teki atı, zinciri çözmek, düğümü açmak anlamında kullanılan bu kelime daha sonraki yüzyıllarda söz düğümünü çözen, açan anlamına gelmiş bilmece, vezinli kafiyeli yır/şiir, yoğun derin anlatımlı vecizeler şeklinde türler için kullanılmıştır (Özkan 2000: 617).”

Çeçen/şeşen/sesen, sözü tarihî Kıpçak Türklerinin bugünkü devamı olan Kazak, Kırgız, Başkurt, Nogay ve Kumuk Türklerinin yanı sıra Hakas, Altay ve Tuva Türk lehçelerinde de yaşamaktadır. Ancak sözün her bir lehçedeki anlamı birbirinden farklıdır.

“Sesenler, Başkurt Türklerinin sözlü edebiyatında esasen XVI. ve XVII. yüzyılda Nogay birliğinin dağılmaya başlamasından sonra cıravların takipçisi olarak ortaya çıkmışlardır. Tıpkı Azerbaycan ve Anadolu sahası Oğuz Türklerindeki ozanların âşık; Kıpçak Türklerindeki cıravların akın adını alması gibi aynı yüzyıllarda Başkurt yıravları içinde sesen adı işletilmeye başlamıştır (Özkan 2000: 614).”

Radlov sözlüğünde, Çağatay, Altay, Teleüt ve Kırım lehçelerinde çeçen sözünün varlığına işaret edilmektedir. Bu lehçelerdeki çeçen sözü hatip karşılığında işletilmektedir (Özkan 2000: 614).

Kırgız Türkçesinde sözcük çeçen şeklinde kullanılmaktadır. Yudahin'in Kırgızca-Rusça sözlüğünde çeçen sözcüğü şu şekilde geçmektedir: hatip, konuşmacı; *Köpkön cigit köp süylöyt, çeçen cigit ep süylöyt.* (Çok konuşan kibirli yiğit boş konuşur, akıllı yiğit yerinde konuşur.); *Sülünün körkü közünde, çeçenin körkü sözünde* (Dilberin güzelliği gözünde, çeçenin güzelliği sözündedir.) (Yudahin, 1985: 361). Ayrıca çeçenler iki türdür. Birincisi Koñur Çeçen şeklinde

isimlendirilen “İyi hatip”; ikincisi ise Cöö Çeçen veya Kurgak Çeçen şeklinde isimlendirilen “Boş konuşan kişi”dir.

Kazak Türkçesi Sözlüğü’nde *şeşen* hatip iyi konuşan, anlamlı manalarına gelmektedir. *Şeşendik sözler* ise Kazak sözlü edebiyatında müstakil bir türdür. Konuşma dilinde işletilen atasözleri, bilmece ve yanıltmacalar, nükteli vecize değerindeki sözler olarak nitelendirilmektedir. İçinde nükte, felsefi derinlik, hiciv yüksek bir tefekkür ihtiva etmektedir (Özkan 2000: 615). Kazak *şeşendik* sözleri konuya göre *şeşendik arnaw*, *şeşendik tolgaw* ve *şeşendik daw* olmak üzere üçe ayrılır. *Şeşendik arnaw*; iki kişinin birbirlerine özel olarak söylediği selam, eleştiri, latifeli sözlerdir. *Şeşendik tolgaw*; tekerleme şeklinde söylenen dilek, nasihat, öğüt, ağıt, ölüm duyurusu, baş sağlığı gibi sözlerdir. *Şeşendik daw*, toprak, mal, dul-yetimi korumakla ilgili davalar (İsmail 1997: 286). Jiyrenşe, Maykı Biy, Güzel Karaş Hanım, Ayaz Biy, Töle Biy, Kazıbek Biy, Ayteke Biy, Mönke, Bukar Jırav ünlü Kazak *şeşen*leridir.

Değişik Türk boylarında bu tür sözleri söyleyen kadim çeçenler vardır. Bunlardan birisi de Kırgız Türklerinin efsanevi sınıçlarından birisi olan Tolubay Sınçı’dır. Tolubay Sınçı’nın yüzyıllar önce değişik durumlar için söylemiş olduğu veciz sözler nesilden nesile ağızdan ağıza dolaşarak günümüze kadar gelmiş ve günümüzde de söylendiği gün kadar geçerliliğini ve değerini muhafaza etmektedir.

Açıklamalar

1. Yâr-yâr koşukları, düğün merasimi koşuklarından olup kız verme gecesinde söylenir. Bu türküler Özbek Türklerinin yanı sıra Kırgız, Kazak, Uygur, Karakalpak Türkleri arasında da yaygındır.
2. Çeçen: 1.söz ustası 2.akıllı. Bak. İsa Özkan, “Türk Boylarının Sözlü Edebiyatındaki “Çeçen/Şeşen/Sesen” Teriminin Etimolojisi”, Uluslar Arası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı, Bildirileri, Kültür Bak. Yay., Mersin, 2000. s.611.
3. Tolubay Sınçı, Kırgız şair Alıkul Osmanov varyantıdır. Kaynak kişi: 06.11.1975 Kırgızistan Narın doğumlu, Kasım Tınstanov Üniversitesi Kırgız Dili ve Edebiyatı Fakültesi mezunu Mayrambek Orozobayev adlı kişiden derlenmiştir.

Kaynakça

- Abdıldayev, M. (1994), *Legendarlıu Irçılar Cana Sınçılar* (Tüzgön), Manas- 1000 Maarakesine Arnat, Ala-Too Basması, Bişkek, s. 4.
- Ak Alma Kızıl Alma, Özbek Halk Koşıkları* (1972), Taşkent.
- Ergin, Muharrem (1996), *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul, s. 65.
- Gökyay, Orhan Şaik (1973), *Dedem Korkudun Kitabı*, Millî Eğitim Bak. Yay., İstanbul.
- İmanov, Akeş (1997), *Akil Atası – Sart Ake -*, Bişkek.
- İsmail, Zeyneş (1997), “Şeşendik Sözler”, *V.Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Halk Edebiyatı Sektöyon Bildirileri I*, Kültür Bak. Yay., Ankara, s.286.
- Jakıpbayoglu, T. (1971), “Ajalmen Ezildesken Adam”, *Kazak Edebiyeti*, Almatı.
- Kalenderoglu, İhsan (2001), *Nogay Türklerinin “Mamay Destanı”*, Gazi Üniversitesi Sos. Bil. Ens., Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Manas Ansiklopedisi* (1995), C.II, Bişkek, s.260.
- Özkan, İsa (2000), “Türk Boylarının Sözlü Edebiyatındaki “Çeçen/Şeşen/Sesen” Teriminin Etimolojisi”, *Uluslar Arası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri*, Kültür Bak. Yay., Mersin, s. 611.
- Pekarskiy, E.K. (1945), *Yakut Dili Sözlüğü*, s. 221.
- Radlov, (1911) *Wörterbuches Der Türk – Dialecte*, C.4, S.Petersburg, s. 630.
- Tarama Sözlüğü* (1971), C.5, T.D.K. Yay., Ankara, s. 3428.
- Tursinov, E.D. (1976), *Kazak Aңыз Edebiyetin Casayıslardın Bayırğı Ökilderi*, Gılım Basması, Almatı, s. 155.
- Yudahin, K.K. (1985), *Kırgızca-Rusça Sözlük*, Moskova, s. 182.
-

Sınchı Tradition and Tolubay Sınchıs

Nezir TEMÜR*

Abstract : According to our research no private study is available in the literature which has been conducted into the depths of the tradition of sınchı and sınchıs. The earliest written sources concerning Sınchı tradition and Sınchıs belong to the XIV century. According to the research we have done, sınchıs were the oldest type of akıns who are the representatives of ashıks tradition in Kırghız Turks according to written sources, Tolubay Sınchı (XIV century) and Sançı Sınchı (XVI century) were the first representatives of sınchı tradition in Kırghız Turks. A number of legends were created about the mentioned sınchıs and they have survived till today.

Key words: Sınchı tradition, Sınchıs, Tolubay Sınchı, Şeşen, Şeşendik words

Традиция Сынчы у Кыргызов и Толубай Сынчы

Незир ТЕМЮР*

Резюме: Традиция сынчы- одна из древних традиций у кыргызов и других тюркских народов. По нашим сведениям, отдельной работы, посвященной глубокому изучению традиции сынчы, не имеется. Самые ранние источники по этой теме относятся к 14 веку. Согласно нашим исследованиям, сынчы являются самыми древними типами (после бакши) акынов- современных представителей ашикской традиции у кыргызов. Как подтверждают письменные источники, первыми представителями этой традиции являются Толубай сынчы (14 в.) и Санчы сынчы (14 в.) Сложились разные легенды о них, которые дошли и до наших дней.

Ключевые слова: традиция сынчы, сынчы, Толубай сынчы, шешен, слова шешенов

* Университет Гази ТÖMER- АНКАРА
ntemur@gazi.edu.tr

Aydın-Karpuzlu Yöresinde Nişan Çiçeği Geleneği ve İşlevsel Yapısı*

Dr. F. Gülay MİRZAOĞLU**

Özet: Bu çalışmada, Aydın ilinin Karpuzlu ilçesine bağlı dağ köylerinden Tekeler köyü, Yağşılar köyü ve Şenköy’de tespit edilen “nişan çiçeği geleneği” tasvir edilecek ve geleneğin işlevsel yapısı çözümlenecektir.

Anahtar Kelimeler: nişan çiçeği, nişan, çiçek, gelenek, Aydın.

Giriş

Folklorun önemli bir kısmını oluşturan ve onun yaşayan, asırlar ötesinden günümüze ulaşan bir organizma olduğunun en açık göstergeleri gelenek ve göreneklerdir. Bu araştırmanın konusunu, bu geleneklerden biri; Aydın’ın Karpuzlu ilçesine bağlı dağ köylerinden Tekeler, Yağşılar ve Şenköy’de yaygın bir şekilde devam ettiği tespit edilen nişan çiçeği geleneği, bu geleneğin mahiyeti ve işlevsel yapısının çözümlenmesi oluşturmaktadır.

1999 yılının Ramazan Bayramı’nda, Aydın ili çevresinde sürdürmekte olduğumuz alan araştırması çerçevesinde, Karpuzlu ilçesinin bazı köylerinin kahvelerinde, genç erkeklerin kulak arkalarına çiçek taktıklarını gözledik. Bu çiçekler genellikle kırmızı karanfillerdi. Sadece gençler değil, olgunluk dönemlerini yaşayan erkeklerin de bir çoğu, ceketlerinin göğüs kısımlarındaki ceplerine iştirilmiş şebboylar ve sümbüller takmaktaydılar. Görüşmemizde, bayram günlerinde çiçek takmanın o köyde eskiden beri süre gelen bir gelenek olduğunu öğrendik.

Bayramda çiçek takma geleneğinin köy kahvesinde karşılaştığımız dış görünümünü kısaca belirttikten sonra, geleneğin uygulayıcılarıyla yapılan görüşmelerden ve söz konusu çevrede yapmış olduğumuz gözlemlerden istifade ederek, bu geleneğin uygulama koşulları hakkında tasviri ve açıklayıcı bilgiler şöyle ifade edilebilir:

* Bu yazı, Hacettepe Üniversitesi I. Türk Halkbilimi Araştırmaları ve Folklorometriks Kollokyumu’nda (29 Nisan 2000, Ankara) sunulan bildirinin gözden geçirilmiş şeklidir.

** Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Anabilim Dalı. / ANKARA
gulaym@hacettepe.edu.tr

Her şeyden önce, bu geleneğin uygulayıcıları erkeklerdir. Ancak, bu çiçekler erkeklere, mutlaka kadınlar tarafından seçilip verilmektedir. Evli erkeklere eşleri, nişanlılara nişanlı oldukları kızlar; sözlü erkeklere ise, sözlendikleri kızlar bu çiçekleri vermektedir. Evli erkeklerin, özellikle bayramlarda ve cuma günleri, namaza giderken çiçek takmaları yanında, bu geleneğin özel bir işlevsel anlama yönelik olarak düzenli uygulayıcıları daha çok genç ve bekâr erkeklerdir. Bu sebeple, konumuzu geleneğin tamamı değil, nişanlılığın bir göstergesi gibi algılanan nişan çiçeği oluşturacaktır.

Geleneğin Uygulanması

Aydın'ın Karpuzlu ilçesine bağlı Tekeler köyü, Yağşılar köyü ve Şenköy'de, nişanlanan erkekler, sağ kulak arkasına düzenli olarak "nişan çiçeği" takmaktadırlar. Bekâr bir erkek, resmî olarak bu çiçeği takmaya nişanlanınca başlamaktadır. Nişan çiçeğinin hazırlanması ve takılması süreci şöyle olmaktadır: İki aile arasında söz kesilip, kıza nişan takıldığı gün, merâsim sona erdikten sonra, kız tarafı oğlan tarafından gelen misafirleri uğurlayacağı zaman, önceden hazırlanmış on beş yirmi adetlik, bir demet çiçek, bir tepsinin içine konur ve kadın-erkek bütün konuklara ikram edilir. Nişanlanan oğlana gönderilmek üzere hazırlanan çiçek -ki bu genellikle kırmızı karanfildir- özel olarak süslediği için diğerlerinden hemen ayırt edilir (İleri 1999; Hırçın 1999). Nişan günü, çiçekleri alarak kız evinden çıkanların çiçekli oldukları görülünce, nişan taktıkları ve kız tarafından geldikleri kolayca anlaşılabilir (Gümüş 1999).

Nişan çiçeği uygulaması söz kesme veya nişan günü alenî olarak başlar ve nişanlılık süresince devam eder. Her cuma günü yeni çiçek gönderilir. "Cuma gecesi" diye bilinen perşembe günü akşam kız tarafı, damat adayına ve ailesine çiçek gönderir. Bu çiçeğin gönderilişi de şöyledir: Kız evi tarafından bir tabak tatlı hazırlanır ve tatlının üzerine oğlan evinin fertleri sayısınca çiçek dizilir, evin çocuğu veya bir ferdiyle oğlan evine gönderilir. Bu arada, oğlan evi bu tabağı boş göndermez. Tabağın içine kuru yemiş koyarak bir-iki gün zarfında kız evine gönderir. Kız evinin gönderdiği bu çiçekleri oğlan evinin erkeklerinin yanı sıra, kadınları da takabilir. Meselâ, oğlanın annesi çiçek takan kadınlardandır ¹(Bilginer 1999; Hırçın 1999).

Haftada bir kez düzenli olarak yapılan bu uygulamanın yanı sıra, bayramlarda ve düğünlerde de, kız, nişanlısına özel olarak çiçek hazırlar. Köyde bir düğün olacağı zaman, kız, "benim nişanlım çiçekle çıksın" (Orman 1999) diye, oğlana mutlaka çiçek verir. Bayramlarda ise, arife günü akşamı oğlanın çiçeği mutlaka verilir ki, bayram namazına giderken takınabilsin. Bayram için hazırlanan çiçeğin verilmesi genellikle şu şartlarda gerçekleşir: Oğlan, en yakın arkadaşlarından birini yanına

alarak nişanlısının evine gider. Kız evine yapılan bu ziyarete “koltuğa gitmek” denir. Tekeler köyü gençlerinin verdikleri bilgiye göre (Orman; Gümüş 1999) gençler, “nişanlı evine gidiyoruz” demek yerine, “koltuğa gidiyoruz” diyerek arkadaşlarına haber verirler. Esasen “koltuk”, sağdıç görevi üstlenen arkadaşına verilen isimdir. Kız evine yapılan bu ziyarette, kız önceden hazırlamış olduğu çiçekleri tepsinin içine dizerek nişanlısına ikram eder. Oğlan, beğendiği çiçeği alır. Zaten oğlanın çiçeği özel olduğu için, bellidir. Bu çiçeğin sap kısmı genellikle renkli ipek ipliklerle süslenmiştir. Nişanlı oğlan ve arkadaşı, tepsiden birer çiçek alarak takarlar. Bayramlarda, arife günü veya bayramın ilk günü yapılan bu ziyaretten sonra çiçek takınmış olan nişanlı gençler ve onların “koltukları,” genellikle köyün içinde dolaşarak boy gösterirler, kahveye giderler ve çiçeklerini tazeleyen diğer nişanlı gençler ile buluşurlar (Orman 1999; bkz. F.1.).

Nişanlılık döneminde çiçeklerin en yaygını ve kabul göreni, kırmızı karanfildir. Bayramlarda oğlan evinin fertlerine çiçek gönderilirken karanfillerin yanına, kekik de ilave edilerek bunlardan bir demet oluşturulur (bkz. F.3.). Bunun yanı sıra, sümbül, şebboy ve nergiz² gibi kokulu çiçekler de demet bağlamada kullanılmaktadır. Köylüler, gül için “kocaman düşer” (Orman 1999) diyerek, onu pek fazla tercih etmediklerini belirtmektedirler. Nişan çiçeğinin başlıca özelliklerinden biri de onun, mutlaka kokulu çiçeklerden seçilmesidir.

Nişanlılık boyunca çiçek verme devam ettiğinden, bu köylerde çiçek temini zaman zaman zorlaşmaktadır. Böyle durumlarda, komşular nişanlı kızın imdâdına yetişirler. Bu sebeple, köylüler arasında çiçek alışverişi sürdürülmektedir.

Nişan çiçeği geleneğinin, birbirine komşu bu köyler arasında, farklı görünümüne de işaret etmek gerekir. Meselâ, Tekeler köyüne yedi km uzaklıktaki Yağşıl köyünde nişanlı gençler, genellikle her iki kulak arkasına da çiçek takmaktadırlar (bkz. F.2.). Bu çiçeklerden biri taze; diğeri ise, yünden yapılmış bir karanfildir. Bu köylülerden, “karanfilli günleri geçmişte kalmış” erkeklerin verdikleri bilgiye göre (Hırçın 1999; İleri 1999), eskiden nişan için sadece canlı çiçekler kullanılmaktaydı. Geleneğe yün çiçeklerin yer alması, son yıllarda ortaya çıkan bir uygulamadır.³ Bu bağlamda, geleneğe sonradan ilâve edildiği belirtilen bu yün çiçek uygulamasının işlevsel açıdan özel bir kullanıma sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Tekeler köyü gençlerinden bazılarının yalnızca yün çiçek taktıklarına tanık olunmuştur. Bunun anlamı, bu gençlerin henüz resmen nişanlanmamış olmalarıdır. Kendi deyimleriyle, “bir erkek bir kızla konuşuyorsa,” (Gümüş 1999; Hırçın 1999) düğün ve bayram gibi özel günlerde

takılmak üzere ona verilen çiçek, yünden yapılıdır (bkz. F.1.). Yün çiçekte de, en çok karanfil tercih edilmektedir. Kızların kendilerinin yaptıkları bu yün çiçekler, önemli bir özellik olan kokudan da yoksun değildir. Çiçeği veren kız, kendi kullandığı parfümle yün çiçeği kokulayarak “konuştuğu” delikanlıya verir. Nişan öncesi dönemde, yün çiçeğin tercih edilmesinin sebebi, bu çiçeğin solmaması ve kokuyu muhafaza etmesidir. Çünkü, “konuşan” kız ile oğlanın, nişanlılar gibi sık görüşme ve dolayısıyla çiçeği yenileme imkânları yoktur.

Nişan öncesi dönemde, ancak düğün ve bayram gibi özel zamanlarda takılması beklenen yün çiçeğin verilmesi şu şekilde olur: Kız, oğlana haber gönderir: “Gelsin, çiçeğini alsın.” Gizlilik içinde yapılan yün çiçek, yine aynı gizlilikle gece, yahut kızın ailesinin yaylada, evlerin uzağında bulunan bahçede olduğu bir zamanda oğlana verilir (Gümüş 1999).

Nişanlı olmayan bu gençler ilk olarak yün çiçek taktıklarında, bu köylerin gençleri, onlara, “çiçeğin mübarek olsun” diye dilekte bulunarak, hangi kızdan olduğunu sorarlar. Ancak, bu gençlerce kızın kimliği gizli tutulmaya çalışılır. İlk çiçeğini takan bir delikanlıya söylenen “çiçeğin mübarek olsun” sözleri, biraz da takılma niteliği taşır ve gençler arasında şakalaşmalara dayalı bir diyalogun başlatılmasına vesile olur.

Kendi aralarında sözleşen kız ile oğlanın bu görüşmeleri nişanlılıkla sonuçlanmayabilir. Erkeğin başka bir kızla nişanlanma ihtimali de mevcuttur. Böyle bir ihtimal karşısında köyün delikanlıları, önceki kızdan alınan çiçeklerin, nişanlanılan kız tarafından görüldüğünde sorun yaratacağından, yok edilmesi gerektiğini ifade etmektedirler (Gümüş 1999). Nişan öncesi böyle bir beraberlik evlilikle sonuçlanırsa bu çiçekler daima saklanmaktadır (Hırçın, Orman 1999). Nişan bozulduğu takdirde ise, nişanlılık süresince kız tarafından oğlan evine gönderilen çiçeklerin oğlan evi üzerinde bir yaptırım gücü vardır. Bu çiçekler karşılığında kız evi “çiçek parası” ister. Çiçek parasını ya kız evi, ya da köy muhtarının topladığı bir heyet belirlemektedir (Uyguç 1998:57).

Aydın’ın Karpuzlu ilçesi köylerinde varlığı tespit edilen çiçek takma ve nişan çiçeği geleneklerinin, kimi sözlü kaynaklardan alınan bilgiler ışığında, bazı farklılıklarla da olsa, Aydın ili çevresinin dağlık ve ormanlık köylerinde çeşitli ölçülerde yaşadığı ifade edilebilir (Baş F. 1999; Baş Y. 1999; Demirdöven 1999; Sıvacı 1999). Bu bilgilere göre, Aydın ile Tire-Ödemiş arasındaki dağlık alanlarda kurulmuş dağ köylerinde ve İncirliova ilçesinin birkaç dağ köyünde eski canlılığını korumasına da, erkeklerin çiçek takması, bugün de sürdürülen eski bir gelenektir. Ancak, bu yerlerde geleneğin uygulanışı kısmen farklıdır. Bu farklılıklara kısaca değinmek gerekirse, meselâ, yetişkin erkekler, kulak arkasından

ziyâde, ceketlerinin yakasına, cebine veya şapkalarının gölgelik kısmının üzerine çiçeği ilâştirirler. Bununla birlikte, en yaygın uygulama ceket yakasına kırmızı karanfil takmaktır. Bu durumda da, karanfilin yönü kişinin medenî halini ifade etmektedir. Çiçeğin yönü aşağıya doğru ise bekâr, yana doğru ise nişanlı, yukarı doğru ise kişinin evli olduğunu gösterir. Söz konusu yörede 40-50 yıl öncesi karanfil bol olmadığından, daha çok gül kullanılmaktaymış. O yıllarda, gençler ceket yakasında karanfili tercih ederken, yaşlı erkekler şapkalarının üzerine kırmızı gül takmaktaymış (Demirdöven 1999; Sıvacı 1999).

Değerlendirmeler

Genel olarak çiçek takma geleneğinin, Aydın ilini çevreleyen dağlık bölge içinde çeşitlilik göstererek yaygınlaşmasına değindikten sonra, esas konumuz olan Karpuzlu yöresinde bütün canlılığıyla yaşayan nişan çiçeği geleneğinin işlevsel yapısının çözümlenmesine geçebiliriz. Gelenek çevresinde gerçekleştirilen gözlem ve görüşmelerden elde edilen veriler ışığında, Karpuzlu'nun üç köyünde sosyal yaşamda önemli işlevlere sahip olduğu açıkça görülen törensel bir içeriğe sahip bu geleneğin işlevleri şöyle ifade edilebilir:

1) Bir sosyal ortamda, bu sembolik nesne, bir erkeğin medenî halini göstermek suretiyle onun sosyal statüsünü ifade eder. Bu işlev, hem kişiler, hem de aileler düzeyinde geçerlidir. Daha önce belirtildiği üzere, nişan çiçeği özellikle bayramlarda, erkeğin ailesine gönderilmekte ve bu ailedeki bütün erkekler, hatta kimi zaman da kadınlar bu çiçeği takmaktadır. Sosyal statüyü ve kimliği belirten giyim-kuşamla ilgili bir işaret olarak değerlendirebileceğimiz nişan çiçeği, aynı zamanda bunları taşıyan kişinin bir sosyal ortamda nasıl davranması gerektiğini de çevredekilere gösterir (Enninger 1992: 222).

2) Bu geleneğin ikinci bir işlevi de, grup kimliğinin ifade edilmesine ve korunmasına yardımcı olmasıdır. Burada kastedilen grup, aynı sosyal çevreyi paylaşan ve geleneği yaşatan topluluktur. Bilindiği gibi, bir grubun norm ve gelenekleri, tıpkı dil gibi, kendi üyelerini diğer insanlardan ayırt edici sınırları belirler ve bu sûretle bir grubun kimliğinin daha açık bir şekilde tarif edilmesini sağlar (Arkonaç 1998: 291).

3) Nişan çiçeği geleneği, nişan çiçeği takan; aynı sosyal statüye sahip delikanlı grupları arasında birlik duygusu ve uzlaşma atmosferi yaratarak, grubun kaynaşmasına ve böylece de arkadaşlıkların pekişmesine vesile olur. Bayram günlerinde taze çiçeklerini takınmış erkeklerin, kahvede toplanarak "muhabbet" etmeleri bu işlevin işlerliğini göstermektedir.

4) Nişan çiçeğinin, yukarıda belirtilen sosyolojik ve sosyo-psikolojik işlevleri yanında, psikolojik düzeyde de işlevleri vardır. İlk bakışta, mevcut sosyal ortamda, bir sosyal statünün ifadesi olarak göze çarpan bu geleneksel uygulama, aynı zamanda kişisel duyguları ifade etmenin en açık bir vasıtasıdır. Tıpkı halk şiirinin söz kalıplarını kullanmak sûretiyle kişisel duyguların yansıtılması gibi, bu geleneksel sembolik vasıta ile, sevgililerin duygusal mesajları, ifade edilme imkânı bulmuş olur. Çiçek verme, nişanlılar ve sözlüler arasındaki iletişimi düzenleyen başlıca unsurlardan biridir. Her şeyden önce, nişanlı kız ile oğlanın birbirlerini görmeleri için çok geçerli, toplumca kabul görmüş bir gerekçedir. Bu kişiler arasındaki duygusal iletişimi pekiştirir. Kısacası, bu uygulamanın, kimi geleneksel uygulamalarda olduğu gibi, uygulayıcıları tarafından bile sırf “âdet olmuş” denilerek nitelenmesi mümkün değildir. Bu bağlamda, eklemek gerekir ki, çiçeğin sık verilmesi, sevginin şiddetinin işareti olarak kabul edilirken; giderek seyrekleşmesi, sevenlerin arasının açılmaya başlaması olarak algılanmaktadır. Bu algılama biçimi hem nişanlı kişiler, hem de topluluk üyeleri için geçerlidir.

5) Bu geleneğin psikolojik işlevlerinden bir diğeri de, nişan çiçeğini takmış halde sosyal ortamda yerini almış bir erkeğin, olumlu anlamda duygusal bağlamda etkilenmesidir. Böyle bir konuma sahip bir erkek, insanoğlunun temel ihtiyaçlarından olan ait olma, sevme ve sevilme ihtiyaçlarını karşılamanın memnuniyetini ve bunu ilân etmenin gururunu yaşayacağından, doğal olarak özgüveni pekişecektir. Bu durum, hem bu kişilerin tavırlarından, hem de açıklamalarından anlaşılmaktadır.

6) Nişan çiçeği geleneği yalnızca kişiler arasında değil, nişanlıların aileleri ve komşular arasında da iletişim vesilesi olduğundan, bunlar arasındaki ilişkileri de pekiştirir. Nişanlılık süresince erkeğin ailesine çiçek gönderilmesi ve ailenin de buna mukâbil olarak kız evine hediyeler göndermesi, iki aile arasındaki ilişkilerin düzenlenmesine anlamlı bir vesile teşkil eder. Buna ilâveten, özellikle çiçeğin bol olmadığı mevsimlerde sık sık çiçek alışverişine ihtiyaç duyulması ve bu yolda yardımlaşılması komşuluk ilişkilerini canlı tutmakta, pekiştirmektedir.

7) Nişan çiçeği geleneği, nişanlı kızın ve erkeğin aileleri arasındaki ilişkilerin koşullarını belirlemesi açısından hukukî bir işlev de taşımaktadır. Daha önce belirtildiği gibi, nişanın bozulması halinde, erkek tarafı, kız tarafına, “çiçek parası” ödemek zorundadır.

8) Esâsen, nişanlı kızın, nişanlısına çiçek vermesi, onun hediye verme ihtiyacını karşıladığından, son derece pratik ve ekonomik işlevi olan bir uygulamadır. Çünkü, böyle dağ köylerinde kızın şehre inip çarşıya, paza-

ra çıkma imkânı pek fazla olmaz ve böyle bir durumda, çiçek hazırda bulunan anlamlı bir hediyedir.

Sonuç

Sonuç olarak, Aydın'ın Karpuzlu ilçesinin Tekeler, Yağsular ve Şenköy köylerinde sürdürülen nişan çiçeği geleneği sosyolojik, sosyo-psikolojik, psikolojik, hukukî ve ekonomik işlevlere sahiptir ve genel olarak folklorun sembolik yapısını sergilemektedir. Gelenek, çok işlevli sembolik yapısıyla, uygulandığı toplumlarda yerel kültürün birleştirici öğelerinden biri durumundadır. Bir kültürel geleneğin sosyal dünyayı şekillendirmede ne derecede etkili olduğu, bu sınırlı araştırmada da kendini açıkça göstermektedir. Ünlü bir folkloristin vurguladığı gibi (Bauman 1992: 29-40), halk ifade formları ve bunlar üzerinde çalışan bir disiplin olarak folklor sürekli değişirken, folklorun sembolik yapısı, dinamik gelenekleşme sürecinden enerji alarak önemli bir sosyal kuvvet olarak varlığını korumaktadır.

Kaynaklar

- ARKONAÇ, Sibel Ayşen (1998), *Sosyal Psikoloji*, İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- AVŞAR, M. Emin (1999), “Manisa Yöresinde Nişan Çiçeği, Tokmak Kesesi ve Mendil Geleneği”, *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Kongresi Gelenek Görenek İnançlar Seksiyon Bildirileri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 53-55.
- BAŞ, Fadime (1999) Doğum yeri ve yılı Cumadere köyü 1954, mesleği ev hanımlığı olan kaynak kişi ile 30.3.1999, tarihinde Cumadere köyünde yapılan görüşme ve gözlem notları. Derlemenin görsel ve işitsel kayıtları F.G.M. arşivindedir.
- BAŞ, Yaşar (1999), Doğum yeri ve yılı Cumadere köyü 1973, mesleği inşaat ustalığı olan kaynak kişi ile yapılan görüşme ve gözlem notları. Derlemenin işitsel ve görsel kayıtları F.G.M. arşivindedir.
- BAUMAN, Richard (Ed.) (1992), “Folklore”, *Folklore, Cultural Performances, and Popular Entertainments*, New York, Oxford: Oxford University Press, 29-40.
- BİLGİNER, Murat (1999), Doğum yeri ve yılı Tekeler köyü 1959, mesleği çiftçilik olan kaynak kişi ile 29.3.1999 tarihinde Tekeler köyünde yapılan görüşme ve gözlem notları. Derlemenin işitsel ve görsel kayıtları F.G.M. arşivindedir.
- DEMİRDÖVEN, Necati (1999), Doğum yeri ve yılı Aydın 1954, mesleği demircilik olan kaynak kişi ile 30.3.1999 tarihinde yapılan görüşme ve gözlem notları. Derlemenin işitsel kayıtları F.G.M. arşivindedir.
- ENNINGER, Werner (1992), “Clothing”, *Folklore, Cultural Performances, and Popular Entertainments*, (Ed. Richard Bauman) New York, Oxford: Oxford University Press, 217-224.
- HIRÇİN, Bahri (1999), Doğum yeri ve yılı Tekeler köyü 1954, mesleği çiftçi olan kaynak kişi ile 29.3.1999 tarihinde Tekeler köyünde yapılan görüşme ve gözlem notları. Derlemenin görsel ve işitsel kayıtları F.G.M. arşivindedir.

İLERİ, Hüsamettin (1999), Doğum yeri ve yılı Tekeler köyü 1956 olan köy muhtarı kaynak kişi ile 29.3.1999, tarihinde Tekeler köyünde yapılan görüşme ve gözlem notları. Derlemenin görsel ve işitsel kayıtları F.G.M. arşivindedir.

ORMAN, Ahmet (1999), Doğum yeri ve yılı Tekeler Köyü (Karpuzlu-Aydın) 1970, mesleği çiftçi olan kaynak kişi ile 29.3.1999, tarihinde Tekeler köyünde yapılan görüşme ve gözlem notları. Derlemenin görsel ve işitsel kayıtları F.G.M. arşivindedir.

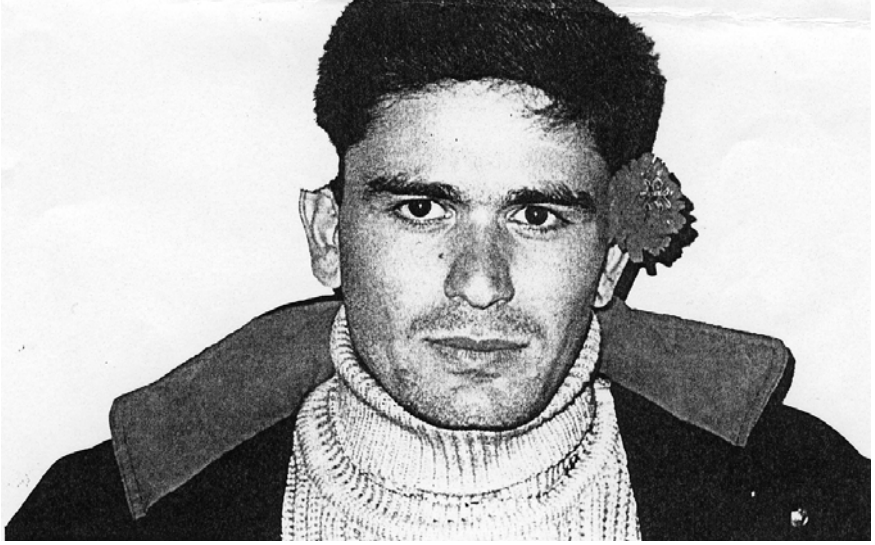
SIVACI, Haydar (1999), Doğum yeri ve yılı Burdur 1933, mesleği inşaat ustalığı olan kaynak kişi ile 30.3.1999, tarihinde Aydın'da yapılan görüşme notları. Derlemenin yazılı kayıtları F.G.M. arşivindedir.

UYGUÇ, Arif (1998), *Dünden Bugüne Karpuzlu*, Çine: Güneş Matbaası.

Fotoğraflar

F.1. Yağşılar köyünden, nişanlı bir delikanlı (çift çiçekli=nişanlı) ile, Tekeler köyünden, sözlü bir delikanlı (tek yün çiçekli=sözlü) bir bayram günü Yağşılar köyü kahvesinde “muhabbet ederken”

F.2. Yağşılar köyünden nişanlı (biri yün, diğerı canlı, çift çiçekli) bir delikanlı.

F.3. Bir bayram günü akşamı Yağşılar köyü kahvesinde bir köylü. (taze, tek çiçekli=evli).

F.4. Kız evinden oğlan evine bayramda gönderilmiş nişan çiçeği demeti

Açıklamalar

¹ Tekeler köyünde, bayram günü gördüğümüz çiçek takınmış bazı kadınların, bu çiçekleri çoğunlukla böyle bir vesile ile taktıkları ifade edilmektedir.

² Bu köylülerin nergiz adını verdikleri çiçek, bugün çiçekçilerde “firezya” diye satılan çiçektir.

³ Yün çiçeğinin Manisa yöresinin bir kaç dağ köyünde nişan çiçeği olarak kullanıldığı tespit edilmiştir (bkz. Avşar 1997: 53-55).

The Engagement Flower Tradition in Karpuzlu County of Aydın and its Functional Structure

Dr. F. Gülay MİRZAOĞLU**

Abstract: In this article, “engagement flower tradition”, in the mountain villages, namely Tekeler, Yağşılar, and Şenköy in Karpuzlu county, city of Aydın in Western Anatolia, will be described and the functional structure of this tradition will be analysed.

Key words: engagement flower, engagement, flower, tradition, Aydın

** Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of Turkish Folkloristic-/ANKARA
gulaym@hacettepe.edu.tr

Традиция Сваточного Цветка в Карпузлу и Его Роль

Ф. Гюлай МИРЗАОГЛУ*, Др.

Резюме: В этой статье будет описана традиция и роль сваточного цветка, наблюдавшаяся в горных деревнях Текелер, Ягшилар и Шенкей, относящихся к городу Карпузлу округа Айдын.

Ключевые слова: сваточный цветок, сватовство, цветок, традиция, Айдын

* Университет Хаджеттепе, Факультет Литературы, Кафедра Турецкой Фольклористики-АНКАРА
gulaym@hacettepe.edu.tr

-Ip ile Kurulan Zarf-Fiilli Parçaların Türkmen Türkçesinden Türkiye Türkçesine Aktarımı Üzerine

Ahmet KARADOĞAN*

Özet: Şimdiye kadar diğer Türk topluluklarında meydana getirilen eserlerin pek azı Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Oysa Türk Dünyasının kültür bütünlüğü, üretilen kültür ve sanat eserlerinin karşılıklı olarak bilinmesiyle sağlanabilir. Aktarılan eserlerde de çeşitli aktarma hatalarına rastlanmaktadır. Aktarma hataları “ek”, “kelime”, “söz dizimi”, “deyimler” ve “cümle üstü birlikler” gibi hemen hemen her düzeyde görülmektedir. Bu hataların önüne geçebilmek için aktarma sorunlarını ayrıntılı olarak işleyen çalışmaların yapılması gerekmektedir.

Bu çalışmada Türkmen Türkçesindeki *-Ip* zarf-fiil ekinin Türkiye Türkçesine hangi durumlarda nasıl aktarılabilceği incelenmiştir. Sonuçta, *-Ip* ekinin Türkiye Türkçesine duruma göre dokuz farklı biçimde aktarılması gerektiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Lehçeleri, Türkmen Türkçesi, Aktarma, *-Ip* Zarf-fiil Eki

Giriş

Günümüzde Türk lehçeleri, bazı küçük gruplar bir kenara bırakılırsa, kaynak bakımından Oğuz Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Bulgar Türkçesi gibi temel lehçelere dayanmaktadır. Bu lehçeleri kullanan Türk toplulukları, hemen hemen bütün Avrasya'ya dağılmış durumdadır. Türk lehçelerinin birbiriyle örtüşme oranı, kaynak bakımından aynı temel lehçeye dayanıp dayanmamasıyla yakından ilgilidir. Bunda ayrıca toplulukların tarih boyunca birbiriyle girdikleri kültürel, iktisadî, idarî vb. ilişkiler ve etkisinde kaldıkları farklı yabancı kültürler de rol oynar.

Türk Dünyası üzerindeki sınırlamaların kalkmasıyla birlikte, lehçeler arasında aktarma faaliyetleri de hız kazanmıştır. Kültür eserlerinin aktarılmasıyla değişik coğrafyalar ve değişik siyasî yapılardaki Türk topluluklarının birbirlerine

* *Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi / KIRIKKALE*
ahkaradogan@yahoo.com

yakınlaşması şüphesiz hız kazanacaktır. Bunun için de aktarmaların mümkün olduğunca sağlıklı yapılması gerekmektedir.

Lehçeler arası aktarmalar yoğunlaşmaya başladıktan sonra, aktarma meseleleriyle ilgili çeşitli çalışmalar da yapılmıştır (Açıkgöz 1994; Gedikli 1994; Ercilasun 1997a, 1997b; İlker 1999 vs.). Bu tür çalışmalarda daha çok, ilk bakışta göze çarpan yanlışlardan bahsedilmektedir. Son dönemlerde, seyrek de olsa hata tiplerini tasnif etmeye yönelik çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Uğurlu, Kazak Türkçesinden, Türkiye Türkçesine aktarılan Abay Yolu romanındaki aktarma meseleleri üzerine yaptığı çalışmada, hata tiplerini kelime, yapı bilgisi ve söz dizimi düzeylerinde tasnif etmiştir (2000a). Böylece, hataların daha çok nerelerde ve hangi durumlarda yapıldığı ortaya konmuştur. Uğurlu, daha sonraki çalışmalarında lehçeler arasındaki kelime eş değeriği konusunu işleyerek aktarma meselelerini daha ayrıntılı biçimde ortaya koymaya başlamıştır (2000b, 2002). Lehçeler arasında istem (“Valenz”) farklarından kaynaklanan aktarma hataları da, yine aynı araştırmacı tarafından ayrıca işlenmiştir (2001).

Anlaşıldığına göre, lehçeler arasındaki aktarma meselelerinin tüm yönleriyle ve ayrıntılı biçimde ortaya konması için her hata tipine yönelik müstakil çalışmaların yapılması gerekmektedir. Bu çalışmada Türkmen Türkçesinde *-Ip* ile kurulan zarf-fiilli parçaların Türkiye Türkçesine aktarımında karşılaşılan sorunlar ve bu ekin hangi durumlarda nasıl aktarılacağı, kanaatimizce hatalı olan aktarma örnekleri çerçevesinde inceleyeceğiz.

Türkmen Türkçesindeki *-Ip* Ekinin Türkiye Türkçesindeki İşlevce Eş Değerleri

Türkmen Türkçesi *-Ip* = Türkiye Türkçesi *-A*: Türkmen Türkçesindeki *-Ip* ekin Türkiye Türkçesine doğru biçimde aktarabilmek için zarf-fiilli parça ile temel parça arasındaki zaman ilişkisini dikkate almak gerekmektedir. Meseleye bu açıdan bakıldığında, Türkmen Türkçesindeki *-Ip* ekinin duruma göre farklı ek veya yapılarla Türkiye Türkçesine aktarılabilmesi görülmektedir. Meselâ, *diyip coğaap ber-*, *diyip gıgır-*, *diyip seslen-* gibi kalıp ifadelerde *-Ip* ekinin Türkiye Türkçesindeki işlevce eş değeri *-A* ekidir. Bu tür kalıp ifadeler *diye cevap ver-*, *diye bağır-*, *diye seslen-* biçiminde aktarılmalıdır. Örnek:

-Sizin bilen düz yerde eşekden-e böküşip bilerin, diyip, ol ısgınsız seslendi (TEA 11, 93).

-“Sizinle düz yerde eşekten atlayabilirim” deyip, o sessizce seslendi (TEA 11, 93).

Bu cümledeki zarf-fiilli parça ile temel parçada iki farklı hareket yoktur; zarf-fiilli parça ile temel parça tek bir hareketi karşılamaktadır. Fakat zarf-fiilli parçanın aktarımında *-Ip* ekinin kullanılması iki farklı hareket olduğu yönünde anlam vermektedir. Bunun engellenmesi için aktarmada *-A* ekinin tercih edil-

mesi gerekmektedir. Cümlelerin doğru aktarımı şu şekilde olmalıdır: *Sizinle düz yerde eşekten atlayabilirim, diye sessizce cevap verdi.*

Aynı durum şu cümle için de geçerlidir:

Kimdekim hanı şeyle govı görülen bolsa özi öteğitsin, diyip gığırdı (TEA 11, 98).

Her kim Hanı böyle iyi görüyorsa o defolsun, deyip bağırđı (TEA 11, 98).

Bu cümle de doğru olarak şu şekilde aktarılmalıdır: Her kim Hanı böyle iyi görüyorsa defolsun, diye bağırđı

Bu arada, *diyip* zarf-fiilinin her zaman –A ekiyle aktarılmaması gerekmektedir. Bazı durumlarda *diyip* zarf-fiili ve temel parça iki farklı hareketi gösterebilir. Bu gibi kullanımlarda duruma göre –*Ip* veya –*ArAk* eklerinden biri tercih edilmelidir. Meselâ, şu cümledeki *diyip* zarf-fiili buna uygun olarak doğru biçimde aktarılmıştır:

Pulunu getirerler, diyip, yaşulu bilen hoşlaşdım (TEA 11, 278).

Paranı getirsinler, deyip ihtiyarla vedalaştım (TEA 11, 278).

Türkmen Türkçesinde –*Ip* zarf-fiil ekiyle kurulan tekrar gruplarının Türkiye Türkçesine –*Ip* değil, –A zarf-fiil ekiyle aktarılması gerekir. Aşağıdaki cümleler hatalı aktarıma örnek olarak verilebilir:

Teç serdarınkılar bilen birleşen yiğdekçeler dönüp-dönüp söveşdiler (TEA 11, 332).

Teç Serdarınkilerle birleşen yiğitler dönüp-dönüp savaştılar (TEA 11, 332).

Bu cümlelerin doğru aktarımı şu şekilde olmalıdır: *Teç Serdar'ınkilerle birleşen yiğitler döne döne savaştılar.*

Gırmızı gül ısından,

Isgap-ısgap doyayım. (TEA 10, 40)

Kırmızı gül kokusundan,

Koklayıp koklayıp doyayım. (TEA 10, 40)

Yukarıdaki cümlelerin aktarımında da –*Ip* eki kullanılmıştır. Ancak burada da –*Ip* eki Türkiye Türkçesine –A zarf-fiil ekiyle aktarılmalıydı. Türkiye Türkçesine doğru biçimde şöyle aktarılabilir:

Kırmızı gül kokusuna,

Koklaya koklaya doyayım.

Fiillerin iktidar biçimleri Türkiye Türkçesinde, asıl fiilin –A zarf-fiil ekiyle *bil*-fiiline bağlanmasıyla yapılmaktadır. Türkmen Türkçesinde ise asıl fiil, *bil*-yardımcı fiiline –*Ip* ekiyle bağlanmaktadır. Dolayısıyla fiillerin iktidar biçimleri söz konusu olduğunda –*Ip* eki Türkiye Türkçesine –A ekiyle aktarılmalıdır.

Şu cümledeki iktidar biçiminde *-Ip* eki bu durum dikkate alınarak doğru biçimde aktarılmıştır; ancak kelime tercihi yönünden eksiktir:

*“Yok, beyle dürdene sözleri diñe Alili bağışu tapı**ı** biler” diyip, içinden pikir övüren gıcakçı: (TEA 11, 443).*

*“Yok, böyle inci tanesi sözleri ancak Alili bahşı bul**u**abilir” deyip içinden düşünen gıcakçı: (TEA 11, 443).*

Bu cümlelerin tam doğru aktarımı şöyle olmalıdır: *“Yok, böyle inci gibi sözleri sadece Alili bahşı bul**u**abilir” diye düşünen (= fikir yürüten) gıcakçı: Ayrıca, iki lehçe arasında eş değeri “bire hiç” olan “gıcak” gibi kelimeler, dipnotla açıklanmalıdır; bk. Uğurlu 2000b. Türkmen Türkçesinde “gıcak” “kemana benzeyen bir çalgı”nın adıdır (T. Tekin 1995: 257).*

Yukarıda bahsedilen üç farklı durumda *-Ip* eki Türkiye Türkçesine *-A* ekiyle aktarılmalıdır. Bu durumda, Türkmen Türkçesindeki *-Ip* ekinin Türkiye Türkçesindeki işlevce eş değerlerinden biri *-A* ekidir.

Türkmen Türkçesi *-Ip* = Türkiye Türkçesi *-I*: Türkiye Türkçesinde tezlilik bildiren *ver-* yardımcı fiiliyle kurulan birleşik fiil yapılarında asıl fiil yardımcı fiile *-I* zarf-fiil ekiyle bağlanmaktadır. Fakat Türkmen Türkçesinde bu yapı kurulurken, asıl fiil *-Ip* ekiyle *ber-* fiiline bağlanmaktadır. Bu sebeple Türkmen Türkçesindeki *-Ip ber-* yapısındaki *-Ip* eki, Türkiye Türkçesine *-I* ekiyle aktarılmalıdır. Yapılan kimi aktarmalarda bu duruma dikkat edilmediği için yanlışlıklara rastlanmaktadır. Örnek:

*“Sen maña üç gün möhletin içinde daşdan bir telpek tikip **ber!**” diyipdir (TEA 10, 63).*

*“Sen bana üç gün içinde taştan bir kalpak dikip **ver**” demiş (TEA 10, 63).*

Bu cümlelerin doğru aktarımı şöyle olmalıdır: *“Sen bana üç gün içinde taştan bir kalpak dik**iver**” demiş.*

Onda néme çalıp bereyin, halıpa? (TEA 11, 452).

Öyleyse ne çalivereyim, mürşit (TEA 11, 452).

Yukarıdaki cümlede *-Ip* ekinin aktarımı doğru yapılmıştır; fakat *halıpa* kelimesini Türkiye Türkçesine *üstat* kelimesiyle aktarmak daha doğru olur. Cümlelerin tam doğru şöyle olmalıdır: *Öyleyse ne çalivereyim, üstadım?*

Türkmen Türkçesi *-Ip* = Türkiye Türkçesi *-mAyA*: Türkmen Türkçesinde *-Ip başla-* biçiminde kullanılan kalıp ifadeler Türkiye Türkçesinde *-mAyA başla-* şeklindedir. Bu sebeple, *-Ip* eki Türkiye Türkçesine *-mA* “fülden isim yapma eki” ve *-A* “yaklaşma hâli eki”nden oluşan *-mAyA* yapısıyla aktarılma-

lıdır. Buna dikkat edilmezse asıl cümlenin anlamı, aktarmada doğru yansıtılmaz. Örnek olarak aşağıdaki Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesine aktarılmış cümleler karşılaştırılabilir:

Hıvalılar iki-üç taraptan berik süyşüp başladılar (TEA 11, 327).

Hiveliler iki-üç koldan öne doğru saldırdılar (TEA 11, 327).

Görüleceği üzere, bu cümlenin Türkiye Türkçesine aktarılmış şekli, aslındaki anlamı yeterince yansıtamamaktadır. Buna göre cümlenin doğru aktarımı şöyle olmalıdır: *Hiveliler iki üç koldan ileri doğru saldırmaya başladılar*.

Aşağıdaki cümlelerdeki *-Ip* eki doğru biçimde aktarılmıştır.

Şo mahal yağış yañı damcalap başladı (TEA 11, 287).

O zaman yağmur yeni yeni atıştırmaya başlamıştı (TEA 11, 287).

Toplar yanadandan arlap, cümle cahanı lertzana getirip başladı (TEA 11, 329).

Toplar yeniden patlayıp, cümle cihani titretmeye başladı (TEA 11, 329).

Bunun sonucunda, Türkmen Türkçesindeki *-Ip* ekinin Türkiye Türkçesindeki işlevce eş değerlerinden birinin de *-mAyA* (< *-mA-y-A*) ekleri olduğu söylenebilir.

Türkmen Türkçesi *-Ip* = Türkiye Türkçesi *Ø*: Türkmen Türkçesinde sıkça kullanılan *-Ip dur-*, *-Ip otur-* gibi birleşik fiil yapılarını Türkiye Türkçesine aktarırken genellikle yardımcı fiili hesaba katmamak; sadece asıl fiili aktarmak gerekmektedir. Bu durumda tabii olarak *-Ip* eki de hesaba katılmamalıdır. Fakat aktarmalarda zaman zaman bu durumun dikkate alınmamasından kaynaklanan hatalara rastlanmaktadır. Şu cümleler, bu duruma örnek teşkil edebilir:

Şeheriñ depesindeki epet Gün has aşaklap, bürünç cam yalı gızarıp durdu (TEA 11, 182).

Şehrin üstündeki âfet güneş, gayet alçalıp pirinç cam gibi kızarıp durdu (TEA 11, 182).

Çep elinin pencesi bilen yağcarıp duran dudaklarını süpürdü (TEA 11, 223).

Sol elinin arkasıyla yağlanıp duran dudaklarını sildi (TEA 11, 223).

Ol sonra üyşüp duran kızıl-kümiş şaylara yine bir seretdi-de, uludan demcağazını aldı. (TEA 11, 165)

Sonra toplanıp duran kızıl-gümiş takılara bir daha baktı ve derinden nefes aldı. (TEA 11, 165)

Bu cümlelerin doğru aktarımı şöyle olmalıdır:

Şehrin üstündeki büyük güneş iyice alçalarak pirinç kâse gibi kızardı.

Sol elinin içiyle yağlanan dudaklarını sildi.

Sonra toplanan altın, gümüş takılara bir daha baktı ve derin bir nefes aldı.

Zaman zaman Türkiye Türkçesinde de *-Ip dur-* yapısı kullanılmaktadır; fakat kullanım sıklığı çok düşüktür. Bu yapı, fiilde belirtilen hareketin sürekli ve sıkça yapıldığını vurgulamak için kullanılır. Oysa Türkmen Türkçesinde hem çok sık kullanılmakta; hem de fiildeki hareketin sürekli ve sıkça yapılmadığı durumlarda da kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu tür yapıları, Türkiye Türkçesine *-Ip dur-* biçiminde aktarmak uygun olmamaktadır.

Türkmen Türkçesi *-Ip* = Türkiye Türkçesi zaman/kip eki: Yapı bakımından birbirinden bağımsız iki cümle, Türkmen Türkçesinde *-Ip* ekiyle birbirine bağlanabilmektedir. Bu durumda, *-Ip* ile kurulan zarf-fiilli parçanın öznesi ile temel parçanın öznesi farklı olabilmektedir. Oysa, Türkiye Türkçesinde *-Ip*'lı zarf-fiilli parça ile temel parça arasında bu bakımdan bir uygunluk vardır; hem zarf-fiilli parçadaki hem de temel parçadaki hareketin öznesi aynıdır. Türkmen Türkçesinde *-Ip* ekiyle birbirine bağlanan bu tür cümleler, Türkiye Türkçesine iki ayrı cümle olarak aktarırsa bu farklı kullanım sorun olmaktan çıkar. Türkmen Türkçesindeki tek cümleyi Türkiye Türkçesine iki ayrı cümle olarak aktarırken *-Ip*'lı zarf-fiilli parçadaki fiil, zaman eki eklenerek temel parça durumuna getirilmelidir. Getirilecek zaman eki ise, temel parçaninkiyile aynı veya uyumlu olmalıdır. Bu iki ayrı cümle, yerine göre "ve" bağlama edatıyla bağlanabileceği gibi, yazıda "virgül" ile de ayrılabilir. Aşağıdaki cümlelerin aktarımında *-Ip* ekinin bu tür kullanımına dikkat edilmediği için yanlışlık yapılmıştır.

Buların üstüne-de yanan tamımızıñ garalıp görünyen divarlarını görenimde incigim sandıraç, yüregim dilinyerdi. (TEA 11, 190).

Üstüne üstlük yanan evimizin kararıp duran duvarlarını gördüğümde incigim titreyip yüregim parçalanyordu. (TEA 11, 190).

Bu cümlede anlam yönünden, zarf-fiilli parça ile temel parça birbirinden bağımsız iki hareketi karşılamaktadır. Zarf-fiilli parçanın öznesi "incigim"; temel parçanın öznesi "yüregim" kelimeleridir. Dolayısıyla, burada iki ayrı özne vardır ve bunları tek bir yükleme bağlamak Türkiye Türkçesinde mümkün olmamaktadır. Cümlenin doğru aktarımı şu şekilde olmalıdır: *Üstüne üstlük yanan evimizin kararın duvarlarını gördüğümde dizlerim titriyor, yüregim parçalanyordu.*

Aynı durum aşağıdaki cümleler için de geçerlidir. Bu cümlelerin aktarımında da yanlış yapılmıştır.

Emma ussa Çarının Gözelin yanına baranını görüp, eyyem gabanıp, gözi hanasından çıkaycak boldı (TEA 11, 111).

Fakat Usta, Çarı'nın Gözel'in yanına vardığını görünce çok kıskanıp gözü çanağından çıkacak gibi oldu (TEA 11, 111).

Bu cümlemin doğru aktarımı şöyle olmalıdır: Fakat Usta, Çarı'nın Gözel'in yanına vardığını görünce çok kıskandı, gözleri yuvasından çıkacak gibi oldu.

Sañıldap, kömege gelen yigitler bilen akıllı-başlı salamaşbam bilmedi (TEA 11, 287).

Titreyip yardıma gelen yiğitlerle doğru dürüst selamlaşamadı (TEA 11, 287).

Bu cümle de doğru olarak şu şekilde aktarılabilir: *Titredi, yardıma gelen yiğitlerle doğru dürüst selâmlaşamadı bile.*

Türkmen Türkçesi –Ip = Türkiye Türkçesi –Ip: Türkmen Türkçesindeki –Ip zarf-fiil eki kimi durumlarda da Türkiye Türkçesine aynı şekilde –Ip ekiyle aktarılmalıdır. Yukarıda bahsedilen durumların dışında kalan ve temel parçaya –Ip ekiyle bağlanan zarf-fiilli parçaların aktarımında, duruma uygun olmak şartıyla –Ip eki tercih edilmelidir. Türkiye Türkçesinde –Ip ve –ArAk ile kurulan zarf-fiilli parçalardaki hareket, temel parçadaki hareket ile aynı zamanda veya ondan daha önce olabilir. Bu sebeple Türkmen Türkçesindeki bu duruma uygun kullanımlar, Türkiye Türkçesine –ArAk'ın yanı sıra –Ip ile de aktarılabilir. Temel parça ile –Ip ve –ArAk ile kurulan zarf-fiilli parçalar arasındaki zaman ilişkisinin sistematiği hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Uğurlu 1999.

Hedef metinde –Ip ile –ArAk arasında seçim yapmak tamamen üslûp ile ilgilidir; biri diğerrinin yerine de kullanılabilir. Ancak bazen –Ip'ı tercih etmek üslûp bakımından daha uygun olmaktadır. Aşağıdaki örneklere bu dikkatle bakılabilir:

–İne size pul, halva alıp hezil ediniñ diyip, bir gısım pulı köle taşlaap gidibe-ripdir (NH, 90).

–İşte size akçe, helva alarak karnınızı doyurursunuz! diyerek bir avuç akçeyi göle atıp yoluna devam eder (NH, 91).

Buradaki hedef cümlede –ArAk ekinin kullanılması zarf-fiilli parçadaki hareketin, temel parçadaki hareket ile aynı anda gerçekleştiği yönünde anlam vermektedir. Oysa kaynak cümleye göre zarf-fiilli parçadaki hareket temel parçadakinin daha öncedir. Bu anlamı yansıtabilmek için –ArAk yerine –Ip tercih edilmelidir; çünkü –Ip ekinde geçmiş zaman anlamı daha belirgindir. Bu bahiste, bazı Türk lehçelerinde –Ip ekinin geçmiş zaman eki kuruluşlarında kullanılmakta olduğu hatırlanmalıdır. Bu cümlemin üslûp bakımından doğru aktarımı

şöyle olabilir: *–İşte size para, helva alıp karnınızı doyurun! deyip bir miktar parayı göle atıp gitmiş.*

Türkmen Türkçesi –Ip = Türkiye Türkçesi –ArAk: Temel parçaya –Ip ekiyle bağlanan zarf-fiilli parçaların Türkiye Türkçesine aktarımında, bazen –Ip eki yerine –ArAk ekini tercih etmek üslûp bakımından daha uygun olmaktadır. Bu sebeple Türkmen Türkçesindeki bu duruma uygun kullanımlar, Türkiye Türkçesine –ArAk ile aktarılmalıdır. Aşağıdaki cümlelere bu açıdan bakılabilir:

Ana, şonda iki sövüş ettiğimiz bolar, diyip, Muralı ylgırıp, cogap beripdir. (TEA 10, 63)

İşte o zaman iki sövüşümüz olur diye Mirali gülümseyip cevap vermiş. (TEA 10, 63)

Bu cümlenin aktarımında da zarf fiilli parça ile temel parça arasındaki zaman ilişkisi üslûp bakımından uygun olmayan biçimde yansıtılmıştır. Çünkü asıl cümlede “gülümseme” işi ile “cevap verme” işi aynı anda gerçekleşmektedir. Fakat, cümlenin aktarımında –Ip ekinin kullanılması “gülümseme” işinin önce, “cevap verme” işinin sonra gerçekleştiği yönünde anlam vermektedir. Cümlenin üslûpça düzgün aktarılabilmesi için burada da –ArAk ekinin kullanılması gerekmektedir. Cümlenin doğru aktarımı şöyle olabilir: *Muralı, işte o zaman iki tane hayvan kesmiş oluruz, diye gülümseyerek cevap vermiş.*

Türkiye Türkçesinde –Ip ve –ArAk eklerinin kullanım alanları yukarıdaki örneklerde olduğu gibi kesin sınırlarla ayrılmış değildir. Çoğunlukla birbirlerinin yerine kullanılabilirler. Ancak, verilen örneklerde olduğu gibi, bazen üslûp bakımından bu eklerden birini tercih etmek daha uygun olmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada, Türkmen Türkçesindeki –Ip ile kurulan zarf-fiilli parçaların Türkiye Türkçesine aktarılmasıyla ilgili dokuz değişik durum tespit edilmiş ve doğru aktarım şekilleri aşağıda özetlenmiştir.

1. Türkmen Türkçesindeki *diyip coğaaap ber-*, *diyip gığır-*, *diyip seslen-* gibi kalıp ifadelerdeki –Ip eki, Türkiye Türkçesine –A zarf-fiil ekiyle aktarılmalıdır.
2. Türkmen Türkçesinde –Ip zarf-fiil ekiyle kurulan tekrar grupları da, Türkiye Türkçesine –A zarf-fiil ekiyle aktarılmalıdır.
3. Türkmen Türkçesinde –Ip *bil-* biçiminde kurulan iktidarî fiiller, Türkiye Türkçesine –A *bil-* şeklinde aktarılmalıdır.
4. Türkmen Türkçesinde –Ip *ber-* biçiminde kurulan birleşik fiiller, Türkiye Türkçesine –I *ver-* şeklinde aktarılmalıdır.

5. Türkmen Türkçesinde *-Ip başla-* kalıbında kullanılan *-Ip* eki, Türkiye Türkçesine *-mAyA* (< *-mA-y-A*) ekiyle aktarılmalıdır.
6. *-Ip dur-*, *-Ip otur-*, gibi birleşik fiil yapıları Türkiye Türkçesine aktarılırken birleşik fiil yapısı kullanılmamalı, sadece asıl fiil dikkate alınmalıdır.
7. Türkmen Türkçesinde *-Ip* zarf-fiil ekiyle birbirine bağlanan kimi cümlelerin ise Türkiye Türkçesine iki ayrı cümle biçiminde aktarılması gerekmektedir.
8. Yukarıda bahsedilen durumların dışında kalan ve Türkmen Türkçesinde temel parçaya *-Ip* ekiyle bağlanan zarf-fiilli parçaların aktarımında, üslûba uygun olmak şartıyla *-Ip* eki kullanılabilir.
9. Temel parçaya *-Ip* ekiyle bağlanan zarf-fiilli parçaların Türkiye Türkçesine aktarımında, bazen *-ArAk* ekini tercih etmek üslûp bakımından daha uygun olmaktadır.

Kaynaklar

- AÇIKGÖZ, H. (1994), Türk Edebiyatları Arasında Aktarma ve Karşılıklı Yayın Meseleleri, *II. Türk Dünyası Yazarlar Kurultayı 8-9-10 Aralık 1994*, Ankara: Türkiye İlim ve Edebiyat Eseri Sahipleri Meslek Birliği: 49-51.
- ERCİLASUN, A. B. (1997a), Lehçeler Arası Aktarma, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Ankara: Akçağ Yayınları 93: 91-100.
- ERCİLASUN, A. B. (1997b), Türk Lehçelerinin Aktarılmasında Dikkat Edilecek Noktalar, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Ankara: Akçağ Yayınları 93: 179-207.
- GEDİKLİ, Y. (1994), Türk Lehçelerinden Metin Aktarma Yolları ve Metin Aktarmasının İlke ve Meseleleri, *II. Türk Dünyası Yazarlar Kurultayı 8-9-10 Aralık 1994*, Ankara: Türkiye İlim ve Edebiyat Eseri Sahipleri Meslek Birliği: 58-69.
- İLKER, A. (1999), Lehçeden Lehçeye Aktarma Üzerine Bazı Düşünceler, *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 678: 553-560.
- NH = ÖZKAN, İ., (1999), *Ependi Şorta Sözler, Yomaklar. Nasreddin Hoca Fıkraları*, Ankara: TİKA Yayınları.
- TEA 10 = CUMAEV, K. ve diğerleri (1998), *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 10 (Nesir-Nazım). Türkmenistan Türk Edebiyatı I* (Akt.: A. Duymaz, M. Ergün, N. Biray), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 2125.
- TEA 11 = CUMAYEV, K. ve diğerleri (1998), *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 11 (Nesir-Nazım). Türkmenistan Türk Edebiyatı II*, (Akt.: A. Duymaz, M. Ergün, N. Biray), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 2126.

- TEKİN, T. ve diğerleri (1995), *Türkmençe – Türkçe Sözlük. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 18*, Ankara: Simurg Yayınları.
- UĞURLU, M. (1999), *-ArAK ve -p ile Kurulan Zarf-fiilli Parçalarda Sınır Vurgulayışın Rolü*, 3. *Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 1996*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 678: 1181-1187.
- UĞURLU, M. (2000a), Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Meseleleri ve “Abay Yolu” Romanı, *Bilig. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 15: 59-80.
- UĞURLU, M. (2000b), Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği, 4. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 2000*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [Baskıda]
- UĞURLU, M. (2001), Türk Lehçelerinin Aktarımında Valenz Sözlüklerinin Önemi, *Doğu Akdeniz Üniversitesi, Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri* [Yayımlayan: Nurettin Demir-Emine Yılmaz], Gazimağusa: 197-206.
- UĞURLU, M. (2002), Kırgız ve Türkiye Türkçesi Arasında Bire Bir Kelime Eş Değerliği. “Camiyla” Romanındaki Meseleler Üzerine, *Scholarly Depth and Accuracy. A Festschrift to Lars Johanson* [Yayımlayan: Nurettin Demir-Fikret Turan], Ankara: Grafiker Yayınları: 389-401.

On the Translation of the Adverbial Complement Formed by *-Ip* from Turkmen to Turkish

Ahmet KARADOĞAN*

Abstract: So far few works of other Turkic people have been translated into Turkish. It is a fact that the cultural unity among the Turkic people is only possible if the existing culture and cultural works are known by each of them. Yet, in translated works we see various mistakes of translation. We face with them at various levels such as suffix, word, syntax, sayings and even paragraph structure. In order to overcome the problem, it is necessary to deeply investigate the translation mistakes.

This study discusses how and in what conditions the adverbial complement of *-Ip* of Turkmen can be translated into Turkish. It is shown that, on the bases of the conditions, there are eight different forms of translation of *-Ip* from Turkmen to Turkish.

Key Words: Turkic Languages, Turkmen, Translation, the Suffix *-Ip*

* Kırıkkale University, Faculty of Arts and Sciences / KIRIKKALE
ahkaradogan@yahoo.com

О Переводе Деепричастных Оборотов на -ип с Туркменского Языка на Турецкий

Ахмет КАРАДОГАН*

Резюме: На сегодняшний день немногочисленное количество произведений других тюркских народов переведены на турецкий язык. Хотя, как известно, культурное единство тюркского мира зависит от взаимного ознакомления с созданными произведениями культуры и искусства. В переведенных произведениях встречаются различные ошибки почти всех уровней языка: суффиксов, слов, синтаксиса, фразеологизмов и т.к. чтобы предотвратить эти ошибки, необходимы работы, детально рассматривающие проблемы перевода.

В этой работе рассмотрено то, в каких случаях и как нужно переводить деепричастия на —ип в туркменском языке на турецкий. В результате мы пришли к выводу, что суффикс —ип при переводе на турецкий язык имеет 9 разных форм в зависимости от положения.

Ключевые слова: тюркские языки, туркменский язык, перевод, деепричастный суффикс -ип

* Кырыккалинский Университет, факультет естественных наук и литературы- КЫРЫККАЛЕ
ahkaradogan@yahoo.com

Beyin Hasarı Geçiren Türk Hastaları n Dil Bozukluklarının Dilbilim Açısından İncelenmesi

Doç. Dr. Gülmira SADIYEVA*

Özet: Beyinde meydana gelen hasar, sol hemisferde bulunan konuşma merkezini etkilemişse, hastada “afazi” olarak adlandırılan dil bozuklukları oluşur. Afazide meydana gelen dil bozukluklarının araştırılması nörolingüistik bilim dalının esas araştırma alanıdır.

Bu bozuklukları Türk hastaların konuşmalarında gözlemek, onları kaydederek dilbilim açısından incelemek araştırmamızın ana amacıdır. Araştırmamız, Bakü Respublika Klinik Hastanesi'nin Nöroloji Bölümü'nde ve Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Odyoloji ve Konuşma Bozuklukları Ünitesi'nde tedavi gören ana dili Azerbaycan Türkçesi olan 16 ve ana dili Türkiye Türkçesi olan 8 hastanın konuşması üzerinde yapılmıştır.

Yapılan araştırmanın sonucunda beyin hasarı geçirmiş Türk hastaların konuşmalarında gözlemediğimiz bozukluklar sesbilgisi, kelime bilgisi, dilbilgisi seviyelerinde incelenerek sistemleştirilmiştir.

Sesbilgisi seviyesinde oluşan ses bozukluklarının (bir grup bilim adamının görüşlerinden farklı olarak) belirli kurallara tabi oldukları ve bunların sesbilgisi bakımından incelenmesinin ve sistemleştirilmesinin mümkün olduğu araştırmamızla kanıtlanmıştır. Araştırmada incelenen ses bozuklukları 8 belirtiye göre sınıflandırılmıştır.

Kelime bilgisi seviyesinde yapılan incelenme sonucu, bu düzeyde oluşan dil bozukluklarının afazinin sensör tiplerinin esas belirtisi olduğu görülmüştür. Araştırmada sözün anlam ve ifadesinin afazinin farklı tiplerinde nasıl ortaya çıktığı izlenmiştir.

Dilbilgisi seviyesinde oluşan bozuklukların, afazinin tipine bağlı olarak değiştiği görülmüştür. Hastaların konuşmalarında fiillerin sayısının azalması veya hiç kullanılmaması, yardımcı öğelerin (bağlaçların, ilgeçlerin) sayısının azalması veya olmaması, isimlerin sayısının çoğalması veya azalması (afazinin tipine bağlı olarak), otomatikleşmiş sözcüklerin, ek yapıların sık kullanılması vs. özellikler belirtilmiş ve sistemleştirilmiştir.

Araştırmanın sonunda hastalarla uyguladığımız bazı terapi yöntemleri önerilmiştir.

Yapılan bu dilbilim analizi, afazili hastaların konuşmalarını normal hale getirebilmek için geliştirilecek metotta kullanılabilir. Öyle ki, araştırma

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Dil Enstitüsü / AZERBAYCAN
gulmirasadi@rambler.ru

sürecinde gözlemlediğimiz ve konuşmalarına terapi yöntemlerini uyguladığımız hastalarda zaman içinde olumlu gelişmeler gözlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Dilbilim, dil-beyin, afazi, nörolingüistik

Giriş

Beyinde meydana gelen hasar, sol hemisferde bulunan konuşma merkezini etkilemişse, hastada konuşma bozuklukları oluşur. Bu bozukluklar konuşma, anlama, yazma ve okuma yeteneğinin kaybı olarak görülebilir. Bu hastalığa literatürde “afazi” denilir. Afazi, çok çeşitli bozukluklardan oluştuğu için, bu hastalığın araştırılması dilbilim, konuşma terapisi, psikoloji, nöroloji ve fizyoloji uzmanlarının ortak çalışmalarını gerektirmektedir. Afazide meydana gelen dil bozukluklarının araştırılması nörolingüistik bilim dalının esas araştırma alanıdır.

Afazi, beyin kanaması, beyin tümörü veya beyin travması sonucu ortaya çıkan konuşma bozukluğudur ve esas olarak yetişkin insanlarda görülür. Araştırma süresince kendi konuşmalarını (tam veya kısmen), bazen de çevredekilerin konuşmalarını anlama kabiliyetini kaybetmiş hastalar görülmüştür. Arzu ve fikirlerini, his ve duygularını ifade etmeyi beceremeyen, ilişki kuramayan, konuşabilme umudunu kaybeden ve sonuçta bu patolojiden son derece zarar görmüş kişilerin durumu gözlenmiştir. Çalışmalar incelendiğinde bu tür hastaların konuşmalarının dilbilim araştırmalar sonucunda elde edilmiş verilere dayanılarak düzeltilebileceği belirtilmiştir. Bu duruma uygun olarak Ergenç / Bulut şöyle demişler: “...sağlıklı beyin işleyişine sahip olamayan kişilerin dilsel davranışlarının incelenmesiyle de hem sapmaların nereden kaynaklandığı belirlenerek sağaltım yöntemleri oluşturulabilecek, hem de bu sapmalardan yola çıkılarak sağlıklı kişilerin dil kullanımına özgü standart değerler saptanabilecektir.” (Ergenç / Bulut, 1998: 45)

Bu pratik önemle birlikte, afazili hastaların dilinin araştırılması genel dilbilim için büyük teorik önem taşımaktadır. Bu problemin araştırılması bazı tartışmalı dilbilim sorunlarının araştırılmasına da yardımcı olmaktadır. “Normalde bölünmez ve bitişik olan ve bundan dolayı incelenmesi çok zor olan kavramlar, ancak patolojide bölünür ve araştırmaya uygun hale gelir.” (Luriya, 1959: 72). Öyle ki, beyin kanaması geçirmiş hastaların konuşmalarının incelenmesi, beyin-dil ilişkisini, konuşma mekanizmasını, ifadenin oluşturma aşamalarını izlemeğimize imkan sağlar.

Araştırmanın amaçları:

1. Afazili hastaların konuşmalarını değerlendirmek.
2. Afazili hastaların konuşmalarını dilbilim açısından incelemek ve afaziyi dilbilim açıdan sınıflandırmak.
3. Afazili hastaların konuşma bozukluklarını dil seviyelerinde incelemek:
 - a) Türk afazili hastaların konuşmalarını *sesbilgisi* açısından değerlendirmek, ortaya çıkan bozuklukları sesbilgisi bakımından incelemek ve sistemleştirmek.
 - b) Türk afazili hastaların konuşmalarını *kelime bilgisi* açısından değerlendirmek ve ortaya çıkan bozuklukları inceleyip, hastaların konuşmasında ifade - anlam ilişkisinin nasıl ortaya çıktığını gözlemlemek.
 - c) Türk afazili hastaların konuşmalarını *dilbilgisi* açısından değerlendirip, ortaya çıkan bozuklukları dilbilgisi bakımından incelemek ve sistemleştirmek.

Bu amaçlara varmak için, ana dili Azerbaycan Türkçesi olan 16 ve ana dili Türkiye Türkçesi olan 8 afazili hastanın konuşma durumları deneme ve denetim altında bulundurulmuştur.

Afazili hastaların konuşmalarının değerlendirilmesi:

Hastaların konuşmaları 5 açıdan incelenerek değerlendirilmektedir.

1. Doğal (spontan) konuşma
2. Tekrar etme
3. Konuşulanı anlama
4. Okuma
5. Yazma

Hastanın konuşmasının değerlendirilmesi sonucunda afazinin tipi belirleniyor.

Afazinin Sınıflandırılması:

1. Motor Afazi (üç tip)
2. Sensör Afazi (üç tip)
3. Amnestik Afazi
4. Total Afazi

Motor afazi – konuşma yeteneğinin bozulması. Konuşma kaybının türüne ve derecesine bağlı olarak alt tiplere ayrılır.

1. Tip motor afazi (fonetik): Hasta dudak ve dil hareketlerini kontrol edemez ve bunun sonucu olarak hasta konuşmasında ses ve sözleri birbirinin yerinde kullanır. Bu hastaların konuşması tümüyle ses değişmelerinden oluşur. Örne-

ğın, hasta H. *fırça* yerine *çırça*; *erik* yerine *erek*, *arık* demiştir. Anlam bozuklukları bu tip afazili hastalarda gözlenmez.

2.Tip motor afazi (ritmik): Hasta bir dizi artikülyasyon hareketinden diğerine geçişte zorlanır. Böylelikle bu hastalar ayrı sesleri ve kelimeleri tekrar etmekte hiç zorlanmazlar, ancak doğal (spontan) konuşma sürecinde bir dizi artikülyasyon hareketlerinden diğerine geçemediklerinden konuşmada tıkanır- lar. Örneğin, hasta M. “Benim 3 kızım, bir oğlum var” demek isterken şöyle diyor: “*gı...gı...me...dört., yo..yok..üç....oğlan*”. Bu hastaların konuşmaları bize kekemeyi hatırlatır, yani bu hastalarda konuşmanın ritminde, temposunda, akıcılığında bozukluklar görülmektedir. Bu nedenle, motor afazinin bu tipin- deki hastalarla yapılan terapiye ritim çalışmasının ilave edilmesi olumlu sonuç- lar getirir. Anlam bozukluğu bu hastalarda da gözlenmez.

3.Tip motor afazi (dinamik): Bu hastalarda dilin sesbilgisi ve dilbilgisi düze- yinde hiç bir bozukluk olmaz. Yani hastalar sesleri, kelimeleri, kısa cümleleri bile kolaylıkla tekrar edebilirler. Bu hastalar sorulara da soruların kelimelerini kullanarak cevap verebilirler, ancak soruya her hangi yeni bir kelime kendileri tarafından eklenmesi gerektiğinde bunu başaramazlar. Hastalar kendi başlarına, müstakil olarak, kelime ilave ederek oluşan basit sorulara bile cevap veremez- ler. Mesela, hasta F. “**Siz Bakı’da mı yaşıyorsunuz?**” sorusuna “**Men Bakı’da yaşıyırım**” diye cevap verebilir. “**Siz nerede çalışıyorsunuz**” sorusuna ise cevap veremez. Bu hastalarda da anlam bozuklukları gözlenmez.

Sensör afazi – söylenenleri anlama yeteneğinin bozulması. Anlama kaybının türüne ve derecesine bağlı olarak sensör afazi de alt tiplere ayrılır.

1.Tip sensör afazi. Bu tipin ağır şekline yakalanmış hastalar konuşulanları hiç anlamazlar, yani konuşulan dil hasta tarafından yabancı bir dilmiş gibi algıla- nır. Ağır olmayan durumlarda ise hasta yalnızca korelatif fonemlerin değişmesi ile farklılaşan kelimeleri anlamakta zorlanırlar. Örneğin: **külek - kürek; bal - bar** gibi kelimeleri anlayamazlar.

2.Tip sensör afazi. Bu tip afazili hastalar zaman ve mekanla ilgili kelime veya cümleleri, mukayese bildiren cümleleri anlamakta zorlanırlar. Örneğin, “**Ma- sanın altında, üstünde, sağında, solunda vs.**”, “**Orhan Çetinden büyük- tür.**” gibi cümleleri anlayamazlar.

3.Tip sensör afazi. Afazinin bu tipinde anlama yeteneği fazla bozulmaz. Bu hastalar yalnız mecazi ve dolaylı anlatım taşıyan cümleleri anlamazlar. Örne- ğin, ata sözlerini, bulmacaların açıklanmalarını vs. anlayamazlar.

Sensör afazinin tüm tiplerinde dilin dilbilgisi düzeyinde bozukluklar fazla gözlenmez. Anlama bozuklukları olduğundan, bu hastaların konuşmaları anlamsız ve manasız, ama dilbilgisi bakımından düzgün ve hatasız olur.

Total afazi. Hastada hem anlama, hem konuşma bozuklukları gözlemlenir. Total afazi çoğu zaman hastalığın ilk aşamalarında görülür ve terapi sırasında afazinin her hangi bir tipi olduğu belirlenir. Ancak bazı ağır vakalarda hastada total afazi hali devam edebilir.

Amnestik afazili hastalar nesnelere adlarını unuturlar. Onlar bir kelimeyi söylemek yerine onun uzun tarifini verirler, ama kelimenin kendisini hatırlamazlar. Örneğin, hasta Y. **limon** resmine baktığında “**Çok lezzetlidir, onu çaya salarlar. Lenkaranda çok olur**” diyor, ama **limon** kelimesini hatırlayıp söyleyemiyor.

Bazen bu hastalar gereken kelimeyi bulamaz ve bu kelimenin yerine aynı kavram alanından başka bir kelime söylerler. Örneğin, hasta Y. **tencere** resmini gördüğünde **kapak, tabak** gibi kelimeler söyleyerek gereken sözü bulmak için uğraşır.

Amnestik afazi tipinde de dilbilgisi düzeyinde bozukluklar görülmez, yani hasta dilbilgisi bakımından doğru cümle kurabilir.

Bazen hastalarda *karışık afazi* de gözlemlenebilir. Ancak bu durumlarda afazinin motor veya sensör tipinin üstünlüğü ile diğer tipin yalnız belirtileri olduğundan, daha belirgin olan tipin adı verilir.

Hastaların Konuşmalarının Sesbilgisi Açısından İncelenmesi

Yapılan araştırma süresinde sesbilgisi bozukluğunun esas motor afazinin 1. (fonetik) tipinde ortaya çıktığı belirlenmiştir. Bu grup hastaların konuşmalarının sesbilgisi açısından incelenmesi sonucu, esas bozuklukların ünsüz seslerde olduğu görülmüştür. İlk önce gürültülü, daha az düzeyde akıcı ünsüzlerin çıkartılması zorlaşır. Hastaların konuşmasında ünsüzlerin çıkartılma tarzına göre, ses değişmelerine çok sık rastlanır. Hastalar en çok patlayıcı c, ç, sızcıı ş, j ünsüzlerinin çıkartılmasında zorluk çekerler. Aynı zamanda kelimelerde r→l, l→r ünsüzlerinin karıştırılması (örneğin, sarı→salı, arı→alı, gül→gür), genizden çıkarılan sese göre ünsüzlerin karıştırılması m→b, n→d (mama→baba, nergis→derdis) ve diğer kusurlar belirlenmiştir.

Ünsüzlerin söylenişinde, çıkartılma noktasına göre, kusurlar daha az olur. Hastalar için çok kolay çıkartılan sesler, dudak ünsüzlerinin söylenişidir. Hastalık sonrası hasta için çıkartılması kolay olan sesler b, p, m çift dudak ünsüzle-

ridir. 1.tip motor afazili hastaların, hastalığın ilk haftalarında m sesi dışında hiç bir sesi (aynı zamanda ünlüleri de) söyleyemedikleri görülmüştür. Ön damak - arka damak ünsüzlerinden, arka damak ünsüzlerinin çıkartılması, hastalar için daha zor olur. Genelde seslerin çıkartılmasında arka damak seslerinin ön damak sesleri yerine geçtiği gözlenir. Genellikle, arka damak k, g ünsüzlerinin, ön damak t, d ünsüzü ile değişmesi tüm hastalarda görülmektedir. Bu ses değişmelerinde, sessiz k sessiz t'ye, sesli g sesli d'ye geçer. Örneğin: kent→tent, geldi→deldi vs. Böyle değişmelere çocuk konuşmasında da rastlanılabilir.

Genellikle, ünsüzlerin çıkartılmasında görülen tüm zorluklar, hastaların konuşmasında, telaffuzun kolaylaşmasına yönelik ses değişmesi şeklinde görülmektedir. Afazili hastaların konuşmasında, ses değişmelerinin incelenmesine ilişkin bir grup bilim adamı (M.Kritçli ve başkaları), bu ses değişmelerinin hiç bir kurala tabi olmadığını söylerler. Fakat, bu hastaların konuşmalarında ortaya çıkan ses bozukluklarının, belirli kurallara tabi olduğu, bunları sistemleştirmenin ve incelemenin mümkün olduğu araştırmamızda kanıtlanmaktadır.

Afazili hastaların konuşmaları sesbilgisi açısından incelenerek, bozuklukların şu belirtilere göre oluştuğu görülmüştür:

1. Çıkartılma noktası farklı olan ünsüzlerin karıştırılması (**şekil→şetil, tökür/döker/ → tötür, kartof /patates/ → taltop, güller→ dürrer**)
2. Çıkartılma tarzı farklı olan ünsüzlerin karıştırılması.Örneğin: **l→r** değişmesi (**gül→gür, sarı→sahı, armut→almut**), **l→n, m→b, n→d** değişmeleri.
3. Benzeşme sonucu ünsüzlerin değişmesi (**zoğal /kızılçık/ →zozal, kişi→şişi, reyhan→reyran, turşu→şurşu**)
4. Ses türemesi sonucu kelimenin ses yapısının değişmesi (**isti ot→istiro, divan→dinant**)
5. Ses düşmesi sonucu kelimenin ses yapısının değişmesi (**hekim→ekim, kuş→uş, kız→ız, hamam→amam**)
6. Kelime içinde seslerin yerdeğişmesi (**şirin→işir, idman→idram *n>r, sarımsak→sarmırat *2s>r, k>t**)
7. Benzeşmeme sonucu ünsüzlerin değişmesi (**hamamda→hamanda**)
8. Kelimelerin ses yapısının önemli şekilde değişmesi (**vermişel /makarna/→mereveşir, verevişin; moloko/süt/→baladol; şüyüd /ot çeşiti/→çüçütür; stekan /bardak/→tsintsan, çinçan, tısrın**).

Dilin sesbilgisi seviyesindeki bozukluklar sensör afazinin 1.tipinde de olduğu gözlemlenmiştir. Afazinin bu tipinin ağır olamayan vakalarında hasta korelatif fonemlerin değişmesi ile, mesela, sesli-sessiz (**b-p, d-t, z-s** vs.), genizli- genizsiz (**m-b, n-d**) ünsüzlerin oluşması ile farklılaşan (**pas<bas, peyin<beyin, mal<bal, nem<dem** vs. gibi) kelimeleri anlamakta zorlanır. Bu afazi tipinin daha ağır hallerinde hasta birden fazla fonolojik belirti ile farklılaşan fonemleri anlayamaz. Örneğin: sefer< seher, fil<hil, idare<icare.

Hastaların Konuşmalarının Kelime Bilgisi Açısından İncelenmesi

Bu incelemeyi yapmak için söze iki açıdan yaklaşalım: ifade, anlam. Anlam ve ifadenin bağımsız olup olmadıkları dilbilimde çok tartışılmaktadır. Bu tartışmaya girmek araştırmamızın amacı dışındadır. Biz sadece ifade-anlam sınıflandırmalarından birine (Vereşagin, 1967) dayanarak ifade-anlam ilişkisinin afazinin farklı tiplerinde kendini nasıl gösterdiğini gözlemledik.

İlk olarak, anlam varken ifadenin olmaması durumu afazinin değişik tiplerinde inceleyelim.

Afazi, söz karışıklığının, sözvarlığının azalmasının, sözün anlamının ve iletişimin bozulmasının en önemli sebeplerinden biridir.

Afazili hastaların konuşmasında ilk önce, çok kullanılan sözlerin kaybolması ortaya çıkar. Aranılan söz kayb olduğu durumlarda, onun yerine geçebilecek başka kelimeler ortaya çıkar. Söz unutulduğunda afazili hastalar, onlar için otomatikleşmiş sözleri kullanırlar. Bu, kısa cümle veya anlamsız ses yığını da olabilir. Bunlara *emboli* denir. Afazinin muhtelif tipine yakalanmış hastaların konuşmalarında aşağıdaki embolilere rastlanmıştır. Örneğin, Azerbaycanlı afazili Z. gereken sözü bulamadığında "**gitme**", hasta O. "**ode...ode**", hasta F. - "**Allah, Allah**", "**ay sağ ol**" derken, Türkiyeli hastalardan S. böyle bir durumda "**para**", hasta Ö. - "**ama**", "**hey**", hasta İ. "**işte**", hasta A. "**Kusura bakma**" demiştir. Hasta bunları kullanarak farklı fikirlerini ifade etmek için onları aynen tekrar eder. Bazen bunlar küfür sözleri de olabilir. Embolilere genelde afazinin tüm tiplerinde rastlanır ve hastalığın ilk döneminde sık sık değiştirilerek kullanılır.

Uygun kelime bulunamadığında, hasta eşyayı tanımlamaya çalışır. Bu tür tanımlamalar amnestik afazinin esas özelliğidir: anlam tümüyle korunduğu halde, ifade unutulmaktadır. Bu sensör afazide de görülür. Mesela, hasta F. "**yılan**" resmine baktığında: "**O, çok korkunç, ben onu tirpanla çok öldürdüm**" demiştir. Amnestik afazili hasta A. ise "**enginar**" resmine baktığında, bu resmi adlandıramamış ve: "**Güzel bir yemektir. Bu tamamen iyice açılır.**

Sonra iyice temizlenir burası. Bu çok zor bir iş. Çok az satılır, çok pahalı bir yemek” demiştir.

Aranılan sözle aynı kavram alanından olan sözlerin de sıralandığı görülür ki, bu da tümüyle amnestik afaziye özgü bir durumdur. Mesela, hasta **“limon”** yerine **“portakal”**, **“mandalina”** diyebilir. Örneğin, hasta F. “çatal” demek isterken: **“kaşık...yok, yok, bıçak...yok, yok, makas, yok...”** demiştir.

Sesleri birbirine yakın olan sözlerden yararlandığı da görülmektedir. (**idare-irade, gara-gala, külek- kürek**). Bu durum afazinin farklı tiplerinde görülür.

Jakobson’a göre söz unutulduğunda onun yeri negatif olarak belirtilen sistemde saklanır. (Jakobson,1990) Yani unutilan söz bütün diğerlerinden ayırt edilebilir. Bu nedenle amnestik afazili hastalarda inkar etme metodu ile çalışmak amaca uygun olur. Mesela, hastaya her hangi bir eşya gösterilerek “Bu elma mıdır?” - “Hayır.” “Armut mudur?” - “Hayır.” “Ayva mıdır?” şeklinde sorulabilir.

İfade ve anlam arasındaki ilişkinin bozulması yalnız afazideki iletişimde değil, işaretlerle anlaşmada da kendini gösterir. Hasta “evet” demek anlamında başını aşağı sallamayı, “yok” sözü yerine başını yukarı sallamayı beceremeyebilir. Böylelikle afazide yalnız sözler değil, kavramların sembolleri olan jestler de kaybedilebilir. Afazili hastalarda sıradan jest hareketlerinin bozulması durumuna da sık rastlanır. Mesela, hastalığın ilk günlerinde konuşmalarını tümüyle kaybetmiş olan M., H., Ş. gibi hastalarda, değerlendirme sonucu onların anlama yeteneklerinde bir sorun olmadığını göstermiştir. Ancak, bu hastalar onlara sorulan sorulara cevap olarak işaretleri yerli yerinde kullanamamışlardır. Mesela, hasta H. **“Siz Bakü’de mi yaşıyorsunuz?”** sorusuna başını aşağı sallayarak, sonra **“Siz İmişli’de mi yaşıyorsunuz?”** sorusuna yine başını aşağı sallayarak olumlu cevap vermiştir.

İkinci önemli olan, bir anlamın birkaç ifade ile belirtilmesidir. Afazide bir anlamın değişik ifadesi nörolingüistikte *verbal ve literal parafaziler* (bkz. Defektoloğışekiy Slovar) olarak tanımlanır.

Verbal parafazi anlamsal veya seslerin benzerliğine göre söz değişimidir. Söz değişimleri, ilk önce anlam yakınlığı sırasında meydana gelir, yani aynı kavram alanından olan sözler karıştırılır. Aynı kavram alanından genel belirtiyeye sahip olan sözler, kolaylıkla birbirinin yerine geçmeye başlar.

Bu tür bozukluklara afazinin tüm tiplerinde olan hastaların konuşmalarında rastlanır. Ancak bu bozukluklar daha çok amnestik afaziye özgüdür. Mesela, hasta **kaşık** yerine **kepçe**, **hekim** yerine **öğretmen**, **tren** yerine **metro** der.

Anlamsal yer değişmeler, aynı zamanda anlamca zıt olan kelimelerde de görü-
lür. Dinamik afazili hasta M.'nin konuşmasında bu yer değiştirmeler gözlem-
lenmiştir, **kız-oğlan, erkek-kadın, genç-yaşlı, aşığı-yukarı**. Aynı hasta sözün
olumsuz ve olumlu anlamlarını da karıştırmıştır: **“Yorulduunuz mu?” - “Yo-
ruludum.” “O zaman bu günlük yeter.” - “Hayır, hayır, ... yoruludum...”**
“Yorulmadınız mı?” - “Yorulmadım, yorulmadım.”

Söz değişmeleri sözlerin ses yakınlığı durumunda da olur. Hasta V. **kazlar**
yerine **kızlar, turac** yerine **ağac** demiş, hasta S. **limon** yerine **liman, üzüm**
yerine **uzman**, hasta Ö. ise **Eda** yerine **elma** demiştir.

İkinci tür yanlışlar *literal paraşaziler*'dir. Sözün dilde mevcut olan başka sözle
değiştirdiği söz değişmelerinden farklı olarak, burada aranılan sözün ses düzeni
değişir ve konuşmada yeni söz yaratılır. Bu tür yanlışlıklar afazinin motor ve özel-
likle de 1.tipine özgüdür. Gözlemediğimiz hasta V. ve Z.'nin konuşmalarında ses
değişmelerine rastlanmıştır. Mesela: hasta V.'nin konuşmasında **yemiş→çemiç,**
**güller→dürrer, diş→biş, üzüm→ücüm, divan→dirant, armut→albul, li-
mon→dinin;** hasta S.'nin konuşmasında ise **kiraz→kirenk, erik→erek, arük,**
ayva→afle, ayla, siyah→sile ses değişmeleri gözlemlenmiştir. Bu durumlarda
leksem unutulmamakta, ancak biçim olarak değişmektedir.

Üçüncü olarak, anlamın olmadığı halde ifadenin olması durumudur. Bu afazi-
nin sensör tiplerinde gözlenir. Bu sırada hasta sözü tekrar edebilir, fakat onun
içeriğini düşünmez.

1.tip sensör afazili hastalarda anlam bozukluğu kelime seviyesinde ortaya çı-
kar. Böyle hastalar, ayrı kelimelerin anlamını kavrayamaz, ancak tüm konuş-
manın vurgulu-melodik tarafını ve onun genel manasını anlayabilirler. Bu
söylemin dilbilgisi yapısının ve konuşmanın prosodisinin korunması sayesinde
mümkün olur. Cümlenin sözdizimsel yapısının (söz sırası, ekler), konuşmanın
vurgulamasının korunduğu halde, farklı sözlerin manasını anlamama yalnız
sensör afazili hastalarda gözlenmiştir.

İfadenin mevcut olduğu halde anlamın olmaması sensör afazinin 3.tipinde de
gözlenir. Burada hasta, sözü anlamadan tekrar edebilir, fakat aranılan kelime
aynı kavram alanından olan sözleri çağırıştırabilir. Sözün anlamının uzaklaşması
bu hastalarda metin altı anlamın, alegorinin anlaşılmasında kendini gösterir.

2.tip sensör afazide sözün anlaşılmasının bozulması mantık-dilbilgisi yapısı
seviyesinde meydana gelir. Sözleri ve sade cümleleri tamamıyla anladıkları
halde, hastalar mekan veya zaman ilişkisi ifade eden cümleleri (**Dairenin al-
tından hat çek. Kıştan sonra hangi mevsim gelir?**), iki kat olumsuz olan

cümleleri (**Men derse gitmeye bilmerem** ‘Derse gitmek zorundayım’), karşılaştırma bildiren cümleleri (**Büyük elmayı göster, küçük sandalyeyi göster**) anlamakta zorluk çekerler. Bütün bu durumlarda bu hastalar cümlelerin ayrı elementlerini kavrasalar da, bütün bu elementler onlar için birbirinden soyutlanmış halde kalır ve lazım olan mantık-dilbilgisi sisteminde birleşmezler.

Dördüncü olarak, afazili hastaların konuşmasında bir sözün bir kaç anlamla ilişkili olması, yani sesteşlik gözlenmiştir. Normal gelişmede kişi sözü benimsediğinde, bir anlam kavranılır, daha sonra ise aynı sözle başka anlamlar da anlaşılabilir. Afazide, çocuk konuşmasındaki gelişimin tersine bir durum söz konusudur.

Gözlemler afazinin tüm tiplerinde sözün sesteşliğinin daralması, sözün belirli bir anlama dayanması sonucunu çıkarmaya imkan verir.

Motor afazili hastalarda her şeyden önce eşyaya ve harekete yönelen anlam korunur. Oysa, metinle ilişkili anlamlar kaybolmaya eğilimli olur. Bu sonuç hastaların bağımsız şekilde cümle kurabildikleri faal konuşmaya aittir. Hastalar onlara yöneltilmiş sorulardaki sözlerden ya da kalıplaşmış ifadeden yararlandıkları pasif konuşmada sözü ikinci anlamında da kullanılabilirler.

Yapılan araştırma bu eğilimin afazinin tüm motor tiplerinde görülebileceğini göstermiştir.

Ancak sensör afazili hastalarda tersine bir durum gözlenmiştir. Fonetik işitmenin bozulması sonucunda, hastalar sözlerin manasını anlamazlar, ya da bir kısmını anlarlar. Bu tür hastalarda (motor afazili hastalarda görülen durumun aksine olarak), sözün asıl anlamı kaybolur, metne bağlı anlam ise korunur.

Böylelikle afazinin motor tiplerinde, metinle ilişkili anlam bozukluğu olduğu halde, asıl eşyaya yönelmiş anlam korunur; sensör afazili hastalarda ise asıl anlam bozulduğu halde, metinle ilişkili anlam korunur.

Hastaların Konuşmalarının Dilbilgisi Açısından İncelenmesi

Araştırmamız, hastaların konuşmalarında, dilbilgisi seviyesinde olan bozuklukların, afazinin türüne bağlı olarak değiştiğini göstermiştir. Gözlemlediğimiz hastaların konuşmasında sözcük türlerinin kullanımları arasında sayısal fark görülmektedir. Motor afazili hastaların konuşmalarının incelenmesi bu hastaların hiç fiil kullanmadığını ya da çok az kullandığını göstermiştir. Örneğin, hasta V.’nin konuşmasının tamamen isimlerden oluştuğu ve fiilleri kullanmadığı görülmüştür. Hasta V. kendi hakkında şöyle demiştir: **‘Bir-bir, Suğra Zeynal... kız oğlan ..., Asif ...maşın, maşın(araba)...., taksi, Sara ... çay, çörek**

(ekmek)... **paltar** (giysi)'. Ancak uzun bir konuşma sonucu hastanın şunları söylemek istediği görülmüştür: 'Benim iki çocuğum var: kızım – Suğra, oğlum – Zeynal. Asif benim eşimdir. O, taksi şofördür. Sara benim annemdir. Ben hasta olduğumdan evin temizlik işlerini o görüyor; yemek pişiriyor, çamaşırları yıkıyor'. Görüldüğü gibi hastanın konuşmasında yalnızca fiilleri değil, genel olarak yüklemeleri, hatta **yoldaşımdır** (eşimdir), **sürücüdür** (şofördür), **anamdır** (annemdir) vs. gibi ad soylu yüklemeleri de kullanmadığı ortaya çıkmıştır. Valide isimli aynı hasta 'Süriye kimdir?' sorusuna: '**Süriye, Valide, Mensure**' diye yanıt vermiştir – '**Bacınız mı?**' diye sorulunca – '**He, he** (evet)' diye cevaplamıştır.

Aynı durum, yani yüklem kullanılmaması, tüm motor afazili hastalarda gözlemlenmiştir. Örneğin, hasta V. T. resme bakarak: '**Stolun üstünde çafka, nelbeki, gend**' (Masanın üstünde fincan, fincan altlığı, şeker) demiştir. Biz bu cümlelerin sonunda '**var**' sözünün kullanılmasının gerekli olduğunu belirttikten sonra bizi onaylayan hasta cümleyi yine yüklemsiz tekrar etmiştir. Motor afazili başka bir hastanın da konuşmasında aynı durumu, yani yüklemsiz konuşmayı gözlemledik. Örneğin, hasta Z. 'Kız güllere su döküyor' demek isterken: '**Qız, gül...su**' demiştir.

Afazili hastaların konuşmalarında yüklem kullanılmaması durumunu gözlemleyen Rus dilbilimci V.Bogoroditski daha 1911 yılında bu durumu şöyle açıklamıştır: 'Bizim fikrimizce, bu, yüklem psikofizyolojik doğasının özel karakterini gösterir ki, yüklem hususi eşyayı tasavvur değil, yalnız faaliyet gösteren alametin tasavvuru olduğundan, uygun olarak az resmedilmeye ve kesinliğe maliktir; bunun sonucunda onun özneye veya başka sözlere (şahıssız cümlede) göre seçilmesi daha zordur; eşyaların adlandırılması ile karşılaştırma daha çetin olan bir insiyaki çıkarsamadır.' (Bogoroditski, 1911: 217).

Halbuki, afazinin sensör, amnestik tiplerinde yüklem çok kullanıldığı görülmektedir. Hasta Y.'nin konuşmasında görüldüğü gibi: '**Otu keserler, yok, doğrayalar, yağarlar, biçerler, biçerler.**' Bu durum aynı kavram alanına ait sözler içinden gereken sözün seçilmesinin bozukluğu ile ilgilidir ve bu alandan olan sözleri birer-birer hatırlamak şeklinde kendini gösterir. Böylelikle, bu hastalarda dilbilgisi yapılarının bozulması, söz seçiminin bozulması sonucunda meydana gelen ek bir hatadır. Böyle ek bir hata sonucunda motor afazili hastalarda öznenin, yüklem, veya nesnenin fazlalığına rastlanır. Esas hata, artikülasyon hareketlerin bir dizisinden diğer dizisine zamanında geçememeleri nedeniyle bu hastaların aynı sözü veya ses yığını tekrar etmelerinden oluşur. Örneğin, 2.tip motor afazili hasta H. bir konuşmasında şöyle demiştir: '**Üşaq...uşaq...ge...gel...geldi...indi...geldi.**' Konuşması aynı hatadan etkilenen

Türk afazili hasta A.Ş. konuşurken benzer yanlışlıkları yapmıştır: ‘Hangi yıldayız?’ sorusuna hasta: **‘İki ... iki... aydayız, Mayıs,...gün, sı ... sı, sısı, salı’** cevabını vermiştir.

Konuşmada fiillerin çoğalması durumu daha belirgin bir şekilde amnestik afazide görülmektedir. Bu hastaların konuşmalarının esas özelliği, adların unutulmasından dolayı, kullanılmaması veya az kullanılmasıdır. Adların kullanılmamasının sonucu olarak, bu hastaların konuşmasında fiillerin sayısının arttığı gözlemlenmektedir. Örneğin, amnestik afazili Türk hasta A.T. ‘Bir çocuk tarafından kırılan bardağın’ resmine baktığında şöyle söylemiştir: **‘Düşüyor, kırıyor, ağlıyor’**. Aynı hasta nesnenin adını hatırlayamamış, ancak onun işlevini geniş şekilde söylemeye çalışmıştır. Örneğin, Hasta A.T. ‘Ayna’ resmine baktığında: **‘Görüldüğümüz şekilde görünmekle kullanılır. İnsan kendini görüntülüyor’**, ‘Kitaplık’ resmine baktığında: **‘Genelde herkesin evinde bulunmakta, ama bu aylarda herkes kendi kitabını bırakıyor, tatile gidiyor’**, ‘Ambulans’ resmine baktığında: **‘Özellikle yaz günlerinde arabalar trafik kazaya uğrar, örneğin dün gibi...’**, ‘Tarak’ resmine baktığında: **‘Saçları temizlemeye, yıkamaya kullanılır. Men de her sabah tıraştan sonra...’** dediği görülmüştür.

Dinamik afazili hastaların konuşmalarında da aynı durumla karşılaşılır. Hasta M. fiilleri zorlanmadan kullanırken, ancak gereken ismin bulunmasında zorlanmıştır. Bundan dolayı konuşmasında fiiller adlardan daha fazla kullanılmaktaydı.

Tüm afazili hastalar için en zor olan fiillerin zaman çekimlerinin doğru kullanılmamasıdır. Hasta V.’nin konuşmasında az miktarda bulunan fiillerin zaman şekillerinin yanlış kullanıldığı belirlenmiştir. Mesela, resmi tasvir ederken hasta V. **‘Kız oturup’** demesi gerekirken (görülmeyen geçmiş zaman) **‘Kız oturdu’** (görülen geçmiş zaman) demiştir. Bu duruma, yani hastanın konuşmasında görülmeyen geçmiş zamanın görülen geçmiş zamanla yer değiştirmesine sıkça rastlanır. Aynı durum Türkiyeli hastanın konuşmasında da kaydedilmiştir. Hasta Ö.’nün ‘Kızın ne yapıyor?’ sorusuna **‘Çalışıyor’** yerine **‘Çalıştı’** dediği görülmüştür.

Hastaların gelecek zamanı şimdiki zamanla değiştirerek kullanmalarına da rastlanmıştır. Aynı durumu Rus hastaların konuşmalarında Svetkova ve Glozman (1978: 113) da gözlemişlerdir: ‘Genel durum şimdiki zaman fiillerin çok fazla kullanılması ve gelecek zaman fiillerin miktarının azalması eğilimidir’ demişlerdir.

Hastaların konuşmasında izlenen başka bir durum, zamirleri (şahıs zamirleri hariç) kullanmamalarıdır. Şahıs zamirleri kullanırken hasta Z. **ben** yerine **sen**

demektedir. Hasta yanlış söylediğini hisseder ve çoğu zaman kendi hakkında konuşurken **ben** zamiri yerine kendi adını kullanır. Örneğin, hasta Zernişan kendi işi hakkında şöyle söylemiştir: ‘**Zernişan, roddom** (doğum evi) ...**uşak, uşak** (çocuk) **balaca, balaca... balaca** (küçük)’ (Hasta doğum evinde ebe olarak çalışıyordu). Aynı durum çocuk konuşmasında da izlenebilir. Çocuk, şahıs zamirlerinin kullanılmasında zorluk çektiğinden kendi adını kullanır. Bu ve benzeri birkaç durum çocuk konuşması ile afazili hastaların konuşmasında oluşan paralellik hakkındaki hipotezi destekler (Sadiyeva,1999: 186-187).

Son çekim ilgeçlerinin kullanılmasının ve anlaşılmasının azalması 2.tip sensör afazili hastalarda görülmektedir. Yaptığımız araştırma gösterdi ki bu tür hastalar:

- Yer-yön gösteren kimi, qeder (kadar), -dek, -can, sarı, taraf, doğru, üstünde, üzerinde, altında vs gibi öğeler bulunan cümlelerin,
 - Zaman gösteren, yağmurdan sonra, bahardan evvel, iki hafta önce, o herkes-ten önce geldi vs. gibi öğeler bulunan cümlelerin,
 - Aitlik bildiren, çocuğun babası, bağın meyvesi, evin adamı vs. gibi öğeler bulunan cümlelerin,
 - Karşılaştırma bildiren, Kız oğlandan uzundur. Dışarısı evden sıcaktır. Zeynep Tuğrul’dan iyi okur, vs. gibi öğeler bulunan cümlelerin,
- kullanılmasında ve anlaşılmasında zorluk çekerler.

Bu hastalarda söz dilbilgisi düzeyinde bozulur, ancak ifadenin nesne ilişkisi kalır. Bu tür hastalar söze ve cümleye karşı soru sormayı beceremezler; sözün dilbilgisi kategorilerini (zaman, şahıs, kemiyet, hal vs.) anlayamazlar. Bundan dolayı 2.tip sensör afazili hastalar eklerin, ilgeçlerin arttırılması ile ilgili anlam değişiklikleri olan cümleleri anlamazlar. Örneğin, **Kitabı ve defteri bana verin** ifadesini hastalar doğru anlar ve yaparlar. Ancak **Defterin üstündeki kitabı bana verin** ifadesini doğru anlamazlar.

Motor afazi tipli hastalardan farklı olarak, bu hastaların konuşmasında bağlayıcılar, zamirler ve fiiller çok kullanılır. Motor afazili hastalar sözü kök şeklinde kullanmaya daha çok eğilim gösterir. Bu eğilim hasta V.’nin konuşmasından alınan örneklerde de görülmektedir. Afazinin bütün türlerinde hastaların, ismin hal eklerini yanlış kullandığı görülmüştür. Mesela, motor afazili hasta A. “Dağlara qar yağır” demesi gerekirken “**Dağlar kar yağır**”, “Uşaklar (çocuklar) heyette (dışarıda) oynayıır” demesi gerekirken “**Uşaklar heyet oynayıır**” demmiştir.

Dinamik afazili hastaların konuşmasında , örnekte de görüleceği gibi, ilgi eki kullanılmamakta, ancak iyelik eki kullanılmaktadır. Örneğin, hasta M.

‘Kişinin papağı (şapkası) suya düştü’ demesi gerekirken **Kişi papağı suya düştü** demiştir

Genelde sensör afazili hastalar zamirlerin hal eklerini yanlış kullanırlar. Örneğin, hasta Y. “Menim başım ağrıyor” demesi gerekirken “**Mende başım ağrıyor**” demiştir.

Eklerin hatalı veya eksik kullanılması sonucunda, motor afazili hastaların, olumsuzluk bildiren fiilleri kullanmalarında da bozukluklar görülür. Örneğin, hasta F., **yorulmadım** demesi gerekirken **yoruldum** demiş ve yanlış söylediğini anladığı zaman **yoruldum yok** demiştir. Aynı durum tarafımızdan çocuk konuşmasında da gözlemlenmiştir. İki yaşında Neriman isimli Azerbaycanlı çocuğun “**ye yok**”, “**yat yok**” ve 3 yaşında Remzi isimli Türkiyeli çocuğun “**soba yanıyor yok**”, “**ben seni üzüyüm yok**”, “**o, burada yatacak yok**” şeklinde konuşmaları gözlemlenmiştir.

Sıra sayılarının asıl sayılarla yer değişmesi de ek sisteminin bozulması sonucudur. Örneğin, ‘**Neçenci mertebede yaşayacaksınız?**’ sorusuna hasta Z. ‘**Bir mer-tebe**’ (**birinci** yerine) şeklinde cevap vermiştir.

Görüldüğü gibi, ekler sisteminin dağılması Türk afazili hastaların konuşmasında, morfoloji seviyesinde görülen başlıca bozukluktur. Bu bozukluk esasen eklemeli ve bükümlü dillerin taşıyıcıları olan afazili hastaların konuşmalarını zorlaştırır. Analitik tipli İngilizcede bu bozukluğa sık rastlanılmaz. İngiliz araştırmacısı Kriçli, İngilizce konuşan afazili hastanın konuşmasının morfolojisinin bozulmasının önemli bir hata olmadığını belirtmiştir. Kriçli İngilizceyi ve Almancayı kullanan afazili hastaların konuşmalarını karşılaştırmış ve İngilizcenin Almancadan farklı olarak bükümlü olmaması nedeniyle (Kriçli herhalde burada İngiliz dilinin analitik olduğunu göstermek istiyor– G.S.) agrammatizmin İngiliz afazili hastalarda, Alman hastalardan daha az gözlenmesini belirtmiştir. İngilizce konuşan hastalarda cümleyi yarım bırakmak gibi bozukluklara sık rastlanıldığını da göstermiştir. (Kriçli, 1978: 78-79)

Afazide konuşmanın sözdiziminin bozulması tüm dil tipleri için geçerlidir. Cümlenin dilbilgisi yapısının bozulmasının analizi sonucunda hem afazinin tüm tiplerine has olan hatalara (bazı cümle öğelerinin azalması veya çoğalması, söz sırasının bozulması), hem de afazinin herhangi bir tipi için daha çok geçerli olan hatalara rastlanmıştır. Genelde motor tipli afazili hastaların konuşmaları, zaruri cümle öğelerinin bırakılması sonucunda bitmemiş sözdizimsel yapıların kullanılması ile karakterize edilmiştir.

2.tip sensör afazili hastalar için her bir sözcük türüne belirli bir sözdizimsel işlevin yüklendiği görülmektedir (burada konuşmanın impresiv tarafı, yani

hastaların dilbilgisi yapıları anlama becerisi söz konusudur). Afazinin bu tipinde kelimeler yalnız ilk sözdizimsel işlevinde kullanılır.

Kurulan cümlelerde özneyle nesnenin yerinin değişmesi bozukluğuna da hastaların konuşmalarında rastlanmıştır. Örneğin, dinamik afazili hasta F. “Külek papağı apardı (Rüzgar şapkayı uçurdu)” yerine “**Papak küleği apardı** (Şapka rüzgarı uçurdu)”, “Uşak kuşun resmini çekir” yerine “**Kuş uşağın** (çocuğun) **resmini çekir**” demiştir. Afazinin başka tiplerinde bu tür bozukluk gözlenmemiştir.

Afazili hastaların konuşmalarının bir özelliği de söz sırasının değişmesi sonucu cümlelerin yapısının bozulmasıdır. Bu hata daha çok analitik (mesela, söz sırasının sabit tespit edildiği Çin, İngiliz) dillerde meydana gelir. Morfolojik ipuçlarının yokluğundan, cümle öğeleri bu dillerde söz sırası ile belirginleşir. Bundan dolayı söz sırasının bozulması sonucu analitik dillerdeki afazili hastaların konuşması anlaşılmaz olur.

Türk dillerinde, sözdiziminin (özne, tümleç, yüklem) bozulması eklerin varlığı sayesinde cümlelerin değişmesine neden olmamaktadır. Ancak cümlede sözdiziminin değişmesi Türk dillerinde belli bir öğeyi vurgulamak içindir. Buna nazaran tüm afazili hastaların konuşmalarında cümlede herhangi bir kelimeyi vurgulamak amacı düşünülmeden, sözdiziminde değişiklik yapıldığı gözlemlenmiştir. Bu, esas olarak afazinin motor tiplerinde olan hastalara has bir hatadır. Mesela, dinamik afazili hasta M.’nin konuşmasından bir örnek verecek olursak: ‘**Saldı papağı** (şapkayı) **suya**’, ‘**Televizorda baxır qız multfilme** (çizgi filme)’, ‘**Rengi sarı paltar geyinib**’ demiştir.

L.Svetkova / J.Glozman (1978: 53), Rus afazili hastaların fiili genelde cümlelerin sonunda kullandıklarını belirtmişlerdir, ancak bu durum Rusçanın cümle yapısına uymamaktadır.

Afazinin bütün tiplerinde hastaların konuşmalarına bazı ilaveler yaptıkları, otomatikleşmiş sözcükleri sık kullandıkları gözlenmiştir. Örneğin, hasta A.’nin konuşmasında görüldüğü gibi: ‘**Men...men ...sabah, bağışlayın, men , yox...siz, sabah, deye bilimirem, sabah siz...**’, hasta A. ‘Cumhurbaşkanının adı ne?’ sorusunu ‘**Bilmiyorum, yeni..., kusura bakma... Evecit, iste**’ şeklinde cevaplandırmıştır. Bu tür ilaveler dilbilgisi boşluğunun telafisi olarak değerlendirilebilir.

Afazili hastaların konuşmalarındaki diğer bir özellik ise, kalıplaşmış cümlelerin daha çok kullanılmasıdır. Örneğin, bir kelime bile söyleyemeyen hasta M.’nin aniden ‘**Çok sağ ol**’ demesi, ya da başka bir hastanın aynı durumda ‘**Allah çocuklarına bağışlasın**’ demesi gibi.

Sonuç:

Bu yazıda, beyin hasarı geçiren Azerbaycanlı ve Türkiyeli hastaların konuşma bozuklukları **sesbilgisi seviyesinde** incelenmiştir. Yapılan araştırma sonucunda, sesbilgisi seviyesinde meydana gelen bozuklukların esasen 1. tip motor afaziye ve 1. tip sensör afaziye özgü olduğu görülmüştür. Araştırma, bir grup bilim adamının (M.Kritçli ve başkaları) görüşlerinden farklı olarak, afazili hastaların konuşmalarında oluşan ses bozukluklarının belirli kurallara tabi olduklarını ve bunların sesbilgisi bakımından incelenmesinin ve sistemleştirilmesinin mümkün olduğunu kanıtlamıştır. Sesbilgisi incelemesi, bu bozuklukların esasen ünsüz seslerin değişmesinde olduğunu göstermiştir. Kelime içinde ünsüz seslerin değişikliklere uğradıkları halde ünlü seslerin genelde değişmediği görülmüştür. Hastaların konuşmalarında esas bozuklukların ünsüz seslerin çıkartılma noktasının, çıkartılma tarzının değişmesi ile oluşan bozukluklar olduğu görülmüştür.

Genelde, hastaların konuşmasında bir tek özellikle farklılaşan sesler değişmeye uğrar. Örneğin, l<r, b<p gibi. Ayrıca, çıkartılması iki ve daha fazla özellikle farklılaşan seslerin değişime uğrama ihtimali azalır. Örneğin, f<h, ş<k gibi.

Sesbilgisi bakımından hastaların konuşmasında ses türemesi, ses düşmesi, benzeşme ve benzeşmeme sonucu ünsüzlerin değişmesi gibi özellikler görülmektedir. Bu araştırma sonucu, incelenen ses bozuklukları 8 belirtiyeye göre sınıflandırılmıştır.

Kelime bilgisi seviyesinde yapılan incelenme sonucu, bu düzeyde oluşan dil bozukluklarının farklı derecede, afazinin tüm tiplerinde ortaya çıktığı gösterilmiştir. Ancak kelime bilgisindeki bozukluklar afazinin sensör tiplerinin esas belirtisidir. Buna ilave olarak, afazinin tüm tiplerinde kullanılan sözlerin miktarının değiştiği söylenebilir. Afazinin tüm tiplerinde, özellikle motor afazilerde, hastaların kelime haznesi oldukça azdır. Hastaların kelime hazinesinin azalması kelime hazinesi kalitesinin düşmesinde kendini göstermektedir.

Araştırmada afazili hastaların konuşmasında ifade ve anlam ilişkisinin nasıl ortaya çıktığı incelenerek, bu ilişkinin afazinin tipine göre değiştiği görülmüştür. Afazinin bazı tiplerinde hasta anlamı bilmekte, ancak ilgili ifadeyi hemen bulamamaktadır. Başka durumlarda ise, konuşan kişi ifadeyi bilmekte, ancak ifade ve anlam arasında ilişki kuramamaktadır.

Sözün anlamının ve ifadesinin afazi tiplerinde nasıl şekillendiğini tablo şeklinde gösterecek olursak,

AFAZI TİPLERİ	SÖZ	
	İFADE	ANLAM
1.tip motor afazi (fonetik)	birkaç / -	+
2.tip motor afazi (ritmik)	-	+
3.tip motor afazi (dinamik)	-	+
1.tip sensör afazi	+	-
2.tip sensör afazi	+	-
3.tip sensör afazi	+	-
Amnestik afazi	- / birkaç	+

Azerbaycanlı ve Türkiyeli afazili hastaların konuşmaları **dilbilgisi** açısından incelenmesi sonucunda Türk afazili hastaların konuşmalarına özgü olarak aşağıda belirtilen dilbilgisi özellikleri gözlemlenmiştir:

- Hastaların dilinde çeşitli öğelerin sayıca değişmesi:
 - a) Yardımcı öğelerin (bağlaçların, ilgeçlerin) sayısının azalması veya olmaması.
 - b) Zamirlerin sayısının azalması veya hiç kullanılmaması.
 - c) Fiillerin sayısının azalması veya çoğalması (afazinin türüne bağlı olarak).
 - d) İsimlerin sayısının çoğalması veya azalması (afazinin türüne bağlı olarak).
 - e) Otomatikleşmiş sözcüklerin, ek yapıların sık kullanılması.
- Eklerin eksik kullanılması sonucunda ismin çekiminde, fiilin olumsuzluk ekleriyle oluşan biçimlerinde bozukluklar olması.
- Sözlerin kök halinde kullanılması.
- Yüklemin kullanılmaması. Özneye nesnenin yer değiştirmesi.
- Cümle öğelerinin eksik kullanılması sonucunda, bitmemiş cümlelerin oluşması.
- Cümlede söz diziminin bozulması.
- Kalıplaşmış cümlelerin sık kullanılması.

Afazi Tipleri							
Dil Seviyeleri	1.tip motor afazi (litera)	2.tip motor afazi (klonik)	3.tip motor afazi (dinamik)	1.tip sensör afazi	2.tip sensör afazi	3.tip sensör afazi	Amnestik afazi
Sesbilgisi							
Kelime Bilgisi							
Dilbilgisi							

Böylece, ana dili Azerbaycan Türkçesi olan 16 ve ana dili Türkiye Türkçesi olan 8 afazili hastanın dil bozukluklarının araştırılması sonucunda hastaların dilinde sesbilgisi, kelime bilgisi ve dilbilgisi seviyesinde görülen bozukluklar sistemleştirilmiş ve onların dilbilim analizleri yapılmıştır. Bu analiz, afazili hastaların konuşmalarını normal hale getirebilmek için geliştirilecek metotta kullanılabilir. Öyle ki, araştırma sürecinde gözlemlediğimiz ve konuşmalarına terapi yöntemlerini uyguladığımız hastalarda zaman içinde olumlu gelişmeler gözlenmiştir.

Terapi ve Rehabilitasyon

Afazili hastaların konuşmalarının düzeltilmesi için, konuşma terapistlerinin, dilbilimcilerin, psikologların, nörologların beraber çalışmaları gerekmektedir. Bu tür çalışmalar afazili hastaların konuşma bozukluklarının düzeltilmesi için yeni, daha efektif metotların bulunmasına yol açabilir. Terapide dikkat edilecek noktalar vardır:

- Afazili hastalarla yapılan terapi serbest ve güvenilir ortamda yapılmalıdır. Konuşma terapistine ve kendi konuşmasının düzelebileceğine **inanması** – terapinin esas şartlarından.

- Afazinin her tipine uygun terapi metodu geliştirilmeli ve uygulanmalıdır. Mesela, motor afazinin 1.tipine yakalanmış hasta hiçbir kelimeyi ve sesi bile tekrar edememektedir. Bu hastalarla yapılacak terapi planı öyle kurulmalıdır ki hasta **nasıl** telâffuz edeceğini değil, **neyi** telâffuz edeceğini düşünmelidir. Yani hasta kelimenin **çıkartılması hakkında değil, manası hakkında düşünmelidir**, çünkü bu hastalarda dilin ses bilgisi düzeyi bozulduğu halde kelime bilgisi düzeyi bozulmamıştır ve, terapi dilin bozulmayan seviyesine indirgenerek yapılmalıdır.

sında, hastaların konuşması ile çocuk konuşmasında mevcut olan paralellikler göz önüne alınmalı. Mesela, bu sesbilgisi bakımından izlenebilir. Hiç konuşamayan motor afazili hastayla terapiye seslerden başlarken ünlülerden değil, dudak ünsüzlerinden (**b, p, m**) başlamak daha iyi sonuçlar verir. Bu sesler çocuk tarafından da ilk öğrenilen seslerdir. Çocuklar için en zor olan ve en son öğrenilen **ç, c, s, z, ş, j,** ve **r** sesleri hastalar tarafından kaybedilen ilk seslerdir. Terapi de bunun tersi yönünde kurulmalıdır.

- Afazili hasta ile terapiye hastalığın ilk ayından itibaren, yani yatak başında başlatılmalıdır. Afazili hastanın konuşmasının düzeltilmesi için en önemli şartlarından biri de terapiye başlamakta geç kalınmamasıdır.

- Afazili hastalarla kurulacak olan terapi ilk 6 ay içinde başlamalıdır. İlk aydan terapiye alınan ve bir yıl boyunca **doğru şekilde** devam ettirilen terapi sonucunda hastaların konuşmaları %60-70 düzeltilebilir.

- Afazili hastaları tedavi eden nörologlar, hastaların yakınlarına zaman kaybetmeden hastanın terapiye alınması tavsiyesinde mutlaka bulunmalıdırlar. Bu bilgiyi almayan hasta, çoğu zaman konuşma terapistine hastalığın başlamasından 1-2 yıl geçtikten sonra başvurur. Bu süreden sonra başlanan terapi iyi sonuçlar vermemektedir.

- Nöroloji Bölümlerinde, Fizik Tedavisi ve Rehabilitasyon Merkezlerinde afazioloğun çalışması zorunludur.

- Afaziolog, afazi konusunda çalışan uzmandır ve aldığı temel eğitim bakımından bu dilbilimci, psikolog, nörolog olabilir.

Kaynakça

- Ergenç, İ. / Bulut, B. (1998) “Nöroloji kliniklerinde tedavi gören hastaların dilsel davranışlarındaki sesbilimsel görünümüler.” XII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri. Mersin Üniversitesi. s. 39-45
- Bogoroditski, V. (1911), *Leksii po obşemu yazıkovedeniyu*. Kazan.
- Defektologičeskiy Slovar. (1970), *Pod red. Dyaçkova*, A. Moskva: İzd-vo Pedagogika, 504 s.
- Jakobson, R. (1990), *On language*. London. Harvard University Press. p.115-133
- Kritçli, M. (1974), *Afaziologiya*. Moskva: İzd-vo Meditsina.
- Luriya, A. (1959), *Afaziya i analiz rečevih prosessov*. Voprosı yazıkoznaniya. N2, s.72
- Sadiyeva, G. (1999), “On the correspondence between child language and speech disorders in aphasia (on the material of Azerbaijani)” – *Proceedings of the VIII International Congress for the study of child language*. p. 186-187. San Sebastian, Basque Country.
- Svetkova, L. / Glozman, J.(1978), *Agrammatizm pri afazii*. Moskva: İzd-vo MGU.
- Vereşagin, E (1967), “*Slovo: sootnoşeniye planov soderjaniya i virajeniya*” – Voprosı porojdeniya reči i obuçeniya yazıku. Pod red. Leontyeva, A. / Ryabovoy. Moskva: MGU, s. 39-75.

Açıklamalar

¹ Türk hastalar olarak Azerbaycan Türkçesiyle ve Türkiye Türkçesiyle konuşan hastalar kastedilmiştir.

Linguistic Analysis of Language Disorders of Turk' Patients Suffering from Brain Damages.

Assoc. Prof. Dr. Gulmira Sadiyeva*

Abstract: When brain damages affects the speech center located in the left hemisphere, a patient is diagnosed with aphasia. The research of language disorders during aphasia are the main objects of neurolinguistics. The aim of the research is to observe language disorders of Turk patients with aphasia, to write them down and to make linguistic analysis of them.

This research was conducted at the Neurological Branch of Republic Clinical Hospital (Baku) on 16 Azerbaijani aphasia patients, as well as at the Branch of Audiology and Speech Disorders of Faculty of Medicine at Hacettepe University (Ankara) on 8 Turk patients.

As a result of this research, the language disorders of Azerbaijanians and Turks patients with aphasia are analyzed and systematized at phonetic, lexical and grammatical levels.

Analysis at **phonetic** level allows us to make a conclusion (which differs from the opinion of a group of scientists) that sound disorders in the speech of patients with aphasia subdue definite rules and are phonetically analyzed and systematized. Analyzed sound disorders were classified in the research to the groups according to the 8 features.

Lexical analysis of patients' speech reveals that disorders of this level are main features of sensor aphasia. The relation between the meaning of the word and its utterances' forms during the patients' speech were analyzed in the research.

Disorders at **grammatical** level depends on the type of aphasia as the research reveals. Analysis Turk patient's speech on grammatical level registers decrease or disappearance verbs, conjunctions, postpositions; increase or decrease quantity of nouns (depending on the form of aphasia), frequently use automatic words, supplemental constructions in their speech.

This linguistic analysis can be used in the methodology of the **speech rehabilitation** of Turk patients suffering from aphasia. Improving of patients' speech to whom we used the methods of speech rehabilitation confirms this fact. At the conclusion of the research are given some recommendations on the speech rehabilitation.

Key words: language & the brain, aphasia, neurolinguistics

¹ The term Turks includes both Azerbaijanians and Turks.

* National Academy of Sciences, Institute of Language / AZERBAIJAN.
gulmirasadi@rambler.ru

Лингвистический анализ нарушений речи тюркских* больных, перенесших поражение мозга

Гюльмира САДИЕВА*, д.н., доцент

Резюме: Поражение речевых центров, находящихся в левом полушарии мозга приводит к нарушениям речи, именуемым афазией. Исследования языковых нарушений при афазии являются областью изучения нейролингвистики.

Целью данного исследования является наблюдение за нарушениями речи тюркских больных с афазией, фиксация и лингвистический анализ этих нарушений.

Материалом исследования послужила речь 16-ти азербайджанских больных, находящихся на лечении в отделении неврологии Республиканской клинической больницы (Баку) и 8-ми турецких больных, находящихся на лечении в отделении аудиологии и нарушений речи медицинского факультета Университета Хаджеттепе (Анкара).

В результате проведенного исследования нарушения речи азербайджанских и турецких больных с афазией были проанализированы на фонетическом, лексическом и грамматическом уровнях языка и систематизированы.

Анализ **на фонетическом уровне** дает возможность утверждать (в отличие от мнения группы ученых), что звуковые нарушения в речи больных с афазией подчиняются определенным правилам, и они поддаются фонетическому анализу и систематизации. Проанализированные в исследовании звуковые нарушения были систематизированы в группы по восьми признакам.

Лексический анализ речи больных показал, что нарушения данного уровня являются основным признаком сенсорного типа афазии. В исследовании проанализировано изменение соотношения значения и выражения слова в зависимости от формы афазии.

Исследование показало, что нарушения **на грамматическом уровне** зависят от типа афазии. В работе выявлены и систематизированы

* Под термином *тюрки* имеются в виду азербайджанцы и турки.

** Бакинский славянский университет, научно-исследовательская лаборатория «Психоллингвистики и билингвизма»

такие особенности как уменьшение или полное исчезновение из речи больных глаголов, союзов, послелогов, увеличение или уменьшение количества существительных (в зависимости от формы афазии), частое употребление автоматизированных выражений, вставочных конструкций и др.

Проведенный лингвистический анализ может быть использован при разработке методики восстановления речи тюркских больных с афазией. Это подтверждается улучшением речи наблюдаемых нами больных, к которым мы применяли методы по восстановлению речи. В заключении исследования приводятся некоторые **рекомендации по восстановлению речи** больных с афазией.

Ключевые слова: язык и мозг, афазия, нейролингвистика

Ecevit, Yıldız, *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar*, İstanbul 2001, İletişim Yay.

Yard. Doç. Dr. S. Dilek YALÇIN-ÇELİK*

Türk eleştiri tarihinde, çağdaş Türk edebiyatı konusunda yapılmış akademik incelemelerin sayısı sınırlıdır. Bu yazıda, Prof. Dr. Yıldız Ecevit'in, günümüz Türk romanı üzerine hazırladığı, *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar* isimli kitabı tanıtılacaktır. Yazar, asıl uzmanlık alanı olan Alman Dili ve Edebiyatı olmakla birlikte; Türk ve Alman Edebiyatları konusundaki çalışmaları batılı edebiyat kuramları ışığında Türk Edebiyatına ait çözümlemeleriyle de tanınmaktadır.

Kitap, sunuş yazısının ardından, "Giriş", "Metin Çözümlemeleri" ve "Dizin" bölümlerinden oluşmaktadır.

Araştırmacı, kitabının yazılmasına neden olan unsuru şöyle belirtmektedir: 1998 ve 1999 yıllarında kaleme aldığı ve önceden yayınlanan kapsamlı dört inceleme-araştırma yazısının (Oğuz Atay'ın *Tehlikeli Oyunlar* -Mayıs 1998-, Metin Kaçan'ın *Fındık Sekiz* -Ekim 1998-, Orhan Pamuk'un *Benim Adım Kırmızı* -Mart 1999- ve Hasan Ali Toptaş'ın *Bin Hüzünlü Haz* -Kasım 1999-) hepsinin, postmodern edebiyatla bir açıdan bağlantılı olması ve bu yazıların bütünleştirici bir bakış açısı ile tamamlanması ve bir bütün haline getirilmesi gerekliliği zamanla ortaya çıkmıştır. Gerçekte de kitabın temel bölümünü, bu metin çözümlemeleri oluşturmaktadır.

Giriş bölümü, kuramsal bilgilerin verildiği ve örnek çözümlemelere geçmeden önce okurun postmodern estetik üzerine bilgi eksikliğini tamamlama fırsatının elde edebileceği bir plânda yazılmıştır. Yazar bu bölümdeki temel problemleri, "*gerçeklik nedir, geleneksel sanat nedir, modernizm ve ardından gelen postmodernizm roman estetiğinde neleri değiştirdi* türünden sorulara yanıt oluşturmak amacıyla" kaleme aldığını belirtmektedir (Ecevit 2001: 11).

* Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / ANKARA
sdilek@hacettepe.edu.tr

Yıldız Ecevit, bu soruların cevabını verirken, giriş bölümünü üç temel noktada düzenlemiştir: “*Kozmoloji, Gerçeklik ve Sanat*” alt başlığı altında, sanat ve gerçeklik konuları, XIX. ve XX. yüzyıllardaki gerçek kavramının nasıl bir değişim içerisine girdiği anlatılmış, sanat eserleri ile bağlantı kurularak yorum yapılmıştır.

Giriş bölümünün, “*XX. Yüzyıl Avantgardist Roman Estetiğine Genel Bakış*” adlı ikinci alt bölümünde, öncelikle roman estetiğinde değişen değerler tartışılmıştır. Poetikanın gelişim süreci, Umberto Eco ile ilgi kurularak idealden somut gerçekliğe, oradan soyut ve daha sonra da olanaklıya giden bir yolda anlatılırken, sanatta, XX. yüzyıl başlarındaki biçimsel-yapısal değişiklikler ve bu değişikliklere neden olan unsurlar üzerinde uzun uzun durulmuştur. Değişim süreci, bu kırılma noktasından günümüze kadar getirilmiştir. Estetik modernizmin ne olduğu roman türü esas alınarak tartışılmıştır. Modernist imge, modernist seçkincilik ve estetisizm kavramları ile modernizm düşüncesine açıklık getirildikten sonra postmodernizm konusu anlatılmıştır. Postmodern düşüncenin gelişmesiyle ortaya çıkan postmodern anlatı tanımlanmıştır. Bu anlatı tarzının da özellikleri verilirken, postmodern bir metni okumanın ancak özel bir yöntem geliştirilerek gerçekleştirilebileceği vurgulanmıştır.

Giriş kısmının son alt bölümü, “*Yetmiş Sonrası Türk Romanında Estetik Devrim*” başlığını taşımaktadır. Bu noktaya kadar anlatılan kuramsal bilgiler, genellikle Batı’daki gelişim süreci göz önünde bulundurularak verilmiştir. Sözü ettiğimiz alt bölüm ise, gelişimleri açısından Türk romanındaki değişimi anlatmaya yöneliktir. Burada bir senteze varılmaya çalışılmaktadır. Batı estetik düşüncesinin tarihî gelişimi, Türk estetik düşüncesi ile bir paralellik göstermemekle birlikte, gelinen noktada, Türk romanındaki örnekler, Batı poetikasıdan izler taşımaktadır.

“Metin Çözümlemeleri” kitabın temel bölümüdür. Bu bölümde dört roman tahlil edilmiştir. Seçilen romanların hepsinde postmodern düşüncenin çeşitli açılardan ele alındığını görürüz. Araştırmacı, her bir yazar ve roman için, değişik bir okuma ve eleştiri biçimi geliştirmiştir.

Metin çözümlemeleri için ilk roman örneği, Oğuz Atay’dan seçilmiştir. “Oğuz Atay’ın *Tehlikeli Oyunlar* Romanında Üstkurmaca” başlığını taşıyan bölümde, öncelikle kuramsal bir bilgi verilmiştir. Geleneksel-gerçekçi edebiyatın, dış dünyayı bire-bir yansıtan estetik anlayışının XX. yüzyılda modernist edebiyat estetiği ile nasıl sarsıldığı ve tarihinde ilk

olarak kendisinden öncekilere benzemeyen bir tarzda biçim değiştirdiği anlatılmıştır. Ardından da, çok kısa bir süre sonra XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, yeni bir anlayış doğmuştur. Postmodern edebiyat metinlerinde artık “ne”yin anlatıldığı değil, metinlerin nasıl anlatıldığı/kurgulandığı önem kazanmaktadır. Dolayısıyla bu yeni anlayış gereği, yazar-anlatıcı, bir metni sadece kurgulamakla kalmamakta, aynı zamanda metni nasıl kurguladığı konusunu ele alıp, onu ikinci bir düzlemde, yeneden anlatmaktadır. Üstkurmaca (metafiction/surfiction), bu tarz metinlerde bir anlatım biçimi halini almıştır. Araştırmacı, verdiği teorik bilgilerden sonra, Dünya ve Türk edebiyatında üstkurmaca tarzını kullanan yazarların kimler olduğunu vermiştir. Yazarın verdiği uzun liste buraya alınmamakla birlikte, edebiyatımızdaki temsilcileri öncelikle sıralamakta yarar vardır. Buna göre, Oğuz Atay, Güney Dal, Orhan Pamuk, Peride Celal, Pınar Kür, Hilmi Yavuz, Erhan Bener ve Hasan Ali Toptaş edebiyatımızın üstkurmaca yazarları olarak anılmalıdır.

Yıldız Ecevit, Türk edebiyatında üstkurmaca kavramını teorik olarak anlattıktan sonra örnek çözümlemesini, Oğuz Atay’ın *Tehlikeli Oyunlar* adlı romanında yapmıştır. Roman üç anlatı düzlemine ayrılmış ve her bir düzlem tanımlanmıştır. Birinci düzlem, gerçek - somut yaşam düzlemi olarak belirlenmiş, burada roman kahramanı Hikmet’in biyografik yaşamı anlatılmıştır. İkinci düzlem, kurmaca düzlemidir ve bu bölümde metin içi öyküler, oyunlar, düşlere yer verilmiştir. Üçüncü düzlem, Hikmet’in iç dünyasının anlatıldığı bölümdür, anılar ve iç konuşmalar yer almaktadır. Metnin dokusu bu genel çerçevede içerisinde verildikten sonra, *Tehlikeli Oyunlar* adlı romanda, üstkurmaca kavramı açıklanmıştır. Bunun için, kitapta, üstkurmaca kavramı ile bağlantı kurulmak koşuluyla “yaşam-kurmaca-oyun”, “metinlerarası evren”, “nasıl ve neden yazıyorum”, “metinden okura” alt bölümleri oluşturulmuştur. Bu yolla hem üstkurmaca kavramı, çeşitli açılardan tanımlanmış, hem de Oğuz Atay’ın romanı üzerinde uygulamalı çalışma yapılmıştır.

Metin çözümlemelerinin ikinci bölümü, Orhan Pamuk’un *Benim Adım Kırmızı* romanına ayrılmıştır. Roman çoğulcu estetik açısından tahlil edilmiştir. Orhan Pamuk’u, XX. yüzyıl Batı romancılarının bir çoğu gibi araştırmacı-yazar olarak tanımlayan Ecevit, romanı da çokkatmanlı bir metin olarak değerlendirmektedir. Metin, aşk ve cinsellik, somut ve soyut, resim ve yazı, sanat ve yaşam, Doğu ve Batı, kör ile gören, yaşam ve ölüm, katil ve maktul, sanat ve cinayet, Tanrı ve Şeytan, ruh ve madde, hayvan ve insan, Kara ile Şeküre, Hüsrev ile Şirin, dün-bugün, özyaşam-

kurmaca, pornografik argo ve Kur'an ayetleri, kırmızı ve mor, hümanizm ve teokratizm gibi birbirinden bağımsız pek çok konuya yer vermektedir. Araştırmacı, yaşam içinde yer alan bu gibi karmaşanın postmodern edebiyatta kurgulanışını, uyumun anlatımından çok karşıtlıkların kargaşasını Orhan Pamuk'un romanında nasıl anlattığını sorgulamaktadır. Romanda çoğulculuk ilkesi sadece, konu düzleminde değil, aynı zamanda metni ele alış biçiminde de görülmektedir. Popüler edebiyat ile sanatsal edebiyatın anlatımlarının karşılaştırılması, resim, minyatür, Kur'an gibi farklı düzlemlerdeki metinlerin bir arada yer alması ve bir kompozisyon oluşturması romanda söz konusudur. Ecevit, yazısının sonuç bölümünde, bu tarz çoğulcu metinlerin okunmasının zor olduğunu ve böylesi anlatıların özel ve özverili bir okur istediğinin altını çizmektedir.

Üçüncü alt bölüm "Hasan Ali Toptaş'ın *Bin Hüzünlü Haz*'ı: Öncü Türk Romanında Romantik Bir Uç Durak" başlığını taşımaktadır. Postmodernist metinleri belirli, sınırlı ölçütler içerisinde değerlendirmenin mümkün olamayacağı gerçeğinden yola çıktığımızda, diyebiliriz ki, kimi metinler, postmodern biçim özellikleri göstermelerine rağmen, modernist sanatın /romanın unsurlarını içlerinde barındırabilirler. Hasan Ali Toptaş'ın romanını bu tarza örnek olarak gösterebiliriz. Prof. Dr. Yıldız Ecevit, Hasan Ali Toptaş için "postmodern bir modernist" tanımlamasını yapmaktadır (Ecevit 2001: 169). Romantik bir duyarlılıkla yazılan romana şiir dili egemendir. Kurgu içerisindeki postmodern unsurlar ise şöyle sıralanabilir: Çoğulculuk ilkesi, karşıtlıkların birbirine harmanlanması, karmaşık ve heterojen bir yapı, grotesk, parodi, masalsı anlatım, polisiye öğeler, gerilim, üstkurmaca, metinlerarası düzlem, imgesel anlatım, dilin bütün olanaklarından yararlanma, varoluş problemi. Ecevit tüm bu unsurların Hasan Ali Toptaş tarafından, romantik bir duyarlılıkla, dil ve kurgu ustalığıyla kaleme alındığını belirtmektedir.

Dördüncü alt bölümde Metin Kaçan'ın, *Fındık Sekiz* isimli romanı değerlendirilmektedir. Araştırmacı, romanı, bir "New Age Anlatısı" olarak çözümlenmektedir. New Age türü, bestseller listelerinde yer alan ve edebiyatımızda Paulo Coelho'nun *Simyacı*, Susanna Tamaro'nun *Yüreğinin Götürdüğü Yere Git* gibi popüler olmuş romanlar ile örneklenen bir eğilim olarak dikkatleri çekmektedir. Bu tarzda kaleme alınmış kitaplarda, yeni çağ insanının görüşlerini ve duygularını, "bireysel kişiliklerin üstünde var olan daha büyük bir anlam ve amacın ardında"ki gerçekleri temel olarak anlatılmaktadır (Ecevit 2001: 212). Metin Kaçan'ın *Fındık Sekiz* adlı kitabı, İslâm

mistisizmi temel olmak üzere simgesel ve alegorik bir doku ile biçimlendirilmiştir. Destansı-masalsı anlatım, imge ve alegori kullanımı, çoğulculuk ilkesi, metaforik anlatım, üstkurmaca, mistik söylem postmodern anlatıda dikkatleri çekmektedir.

Kitabın sonunda, isim (yazarlar ve kuramcılar), eser adı ve terimlerden oluşan bir dizin bölümü bulunmaktadır.

Postmodernizm, özellikle 1980 sonrası Türk kültür hayatında sözü çok geçen, tartışmalar yaratan bir terimdir. Türk edebiyatında postmodernist eğilimlerin örnekleri de yine aynı dönemde, 1980'li yıllardan itibaren görülmeye başlanmıştır. Ülkemizde henüz kendi doğal seyri (kültürel, sanatsal, felsefi, ekonomik, siyasal gibi) içerisinde postmodernizm oluşumunu tamamlayamadan, Türk toplumu, bu gerçeklikle tanışmıştır. Dolayısıyla postmodernist öğelerin bulunduğu sanat eserlerini tanımak, değerlendirmek, bu gerçekliğin anlamını kavrayabilmek zor olmuştur. Tüm bunlara ilave olarak bir de, postmodern sanat eserlerinin özel bir okuma/seynetme/dinleme/görme ... biçimleri gerektirmesi, yeni bir okuma biçimi oluşturamamış kimseler için bu tarzın anlaşılması/kavranmasını güçleştirmektedir.

Prof. Dr. Yıldız Ecevit, *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar* isimli kitabıyla postmodern roman okurları için, bir kılavuz görevini üstlenmiştir. Kitapta, postmodernizmin teorik açıdan anlatımı, örnek roman çözümleri yoluyla uygulamalı çalışmalar yapılması bir bilinmezi ortadan kaldırmaktadır. Kitabı okuyanlar, bir yandan çağdaş Türk romanlarını ve Türk edebiyat tarihine ait bilgileri öğrenmekte, diğer yandan da, postmodern bir anlatının özelliklerini görmektedir.

**Doç. Dr. Özkul Çobanoğlu, *Türk Halk Kültüründe
Memoratlar ve Halk İnançları, Ankara 2003,
Akçağ Yay. 288 s.***

Araş.Gör. M. Mete TAŞLIOVA*

Temel amacının, "...bu tür çalışmalara bir başlangıç ve bir anlamda da ihmal edilmiş bu alanın bir yol haritasını ortaya koymak..." (s. 9-10) olarak belirlendiği çalışma; yazarın kısa biyografisi, Önsöz, Giriş, dört Bölüm, Kaynakça ve Dizin'den oluşmaktadır.

"Türk aydınlarının en azından bir kısmının 'uydurma', 'gelişigüzel hiçbir mantığı ve anlamı olmayan hurafeler, batıl inançlar' olarak baktığı, ancak halkbilimi çalışmalarının gelmiş geçmiş en büyük teorisyenlerinden birisi olan Sydow'un 'yaşanmış olağanüstü tecrübelerin hikâyesi' şeklinde tanımladığı memorat (memorate) türünün, artık, efsane türünden ayrı bir bütünlük içinde incelenmekte..." (s. 9) olduğunu önemle vurgulayan Doç. Dr. Özkul Çobanoğlu, varlığı her yönüyle günlük hayatta hissedilenduyulan ama nitelendirmekte-adlandırmakta güçlük çekilen bir alana ışık tutmaktadır.

Giriş (s. 11-19) başlığında, 'halk inançları ve 'halk dini' kavramları etrafında, efsane ve memorat türlerinin, yabancı araştırmacıların çok daha önce yaptıkları tespitler de göz önüne alınarak genel çerçevesi çizilmiş olup, efsane başlığı altında yapılan çalışmalara dair genel bir tespit yapılmıştır.

Memorat kavramının, sözlü anlatım <sözlü nesir> bütünlüğü içinde açıklanarak; mit, efsane, destan, masal ve hikâyelerle olan benzer ve farklı yönleri *Memoratlar ve Sözlü Nesir başlığı altında* I. Bölüm'de (s. 21-40) ele alınmıştır. "Halk inançlarının sosyal bağlamlarını ve dolayısıyla da işlevlerini öğrendiğimiz..." (s. 26) bu bölümde konular; *Memorat Nedir? Sözlü Nesir Türleri Arasındaki Yeri ve Özellikleri Nelerdir?* (s. 21-32), *Memoratların Oluşum Süreci ve Çeşitleri* (s. 33-40) alt başlıkları halinde irdelenmektedir.

* Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Anabilim Dalı / ANKARA

Sözlü anlatımda, icranın bütünlüğünü ortaya koymada kıstas olarak kabul edilen unsurlardan, anlatanın yaşı, cinsiyeti, eğitim seviyesi, dinleyici grubun (ya da memorat türünde olduğu gibi kimi zaman tek bir dinleyicinin) özellikleri, icrayı şekillendiren elemanlardandır. Niteliği itibariyle biraz daha farklılık gösteren memorat için anlatıcının sözel anlatım yeteneğinin önemi ön plana çıkmaktadır. Yazar bu hususu, *Memoratların Yapısı ve İcrası* adı altında II. Bölüm’de (s. 41-62) şu şekilde açıklamaktadır: “Tıpkı efsaneler gibi memoratlar da yer alıp malzemelerini oluşturdukları konuşma biçimine göre şekillenirler. Bir başka ifadeyle, memoratlar anlatılarak icra edildikleri bağlamda yer alan temel unsurlar olan anlatan ve dinleyenin konuşma yoluyla kurduğu ilişki, konuşma biçiminin yanı sıra kişisel ve geleneksel özelliklerinden kaynaklanan pek çok unsurdan etkilenerek şekillenirler.” (s. 42)

Bu noktada, hikâye türü içinde çok önemli bir konu olan, dinleyici kitlelerinin, memorat anlatılan metne-olaya-konuya dair bilgisinin niteliği diğer bir deyişle seviyesidir. Dinleyenler, anlatılanı <anlatılması istenen ve/veya karar verileni> hiç duymamış iseler tavırları farklı, az ya da çok, bir aşinalıkları var ise başka türlü olmaktadır. Memoratlarda dinleyici, çoğunlukla sayısı belirli kişilerden oluştuğundan, belki benzer bir olayın ya da aynı olayın biraz değişmiş şeklinin ikinci üçüncü kez duyuluyor olması, inandırıcılığını arttırmakta; ilk kez dinleniyor ise, hayrete düşme, korkma, endişeye kapılma gibi sonuçlarıyla farklı bir durum ortaya çıkarmaktadır. Tabi bunun yanında, bu türün yüklediği fonksiyonlar da gözden uzak tutulamayacak derecede önemlidir.

Hikâye merkezli icra ortamında ise, metin hakkında bu noktada oluşan sonuçlar daha farklı oluşumlar halinde karşımıza çıkmaktadır. Verilen örneklerle de desteklenen esas tema, bu başlık altında, “...Memoratların, diğer kültürlerde olduğu gibi Türk sosyo-kültürel bağlamında da sabit şekilden bahsetmemin mümkün olmadığı...”dır (s. 48).

Tanınan-bilinen insanlardan dinlenince, inanılabilirlik niteliği daha belirleyici olan memoratların, başlı başına “...masallar ve epik destanlar gibi özel bir anlatıcısı yoktur.../...ve memorat özel bir sözlü sanat olmaktan çok tamamen kendine has bir sözlü iletişim biçimidir.” (s. 49) Bu yönü itibariyle diğer sözlü iletişim biçimlerinin farklılaşmış, çeşitlenerek form özelliğini kazanmış türlerde olduğu gibi memorat icra ortamları da her ne kadar ‘sözlü sanat’ harici olsa da, bireyler arası diyalogun daha kuvvetli olduğu dönemlerde daha yaygındır.

Anlatım türlerinin tamamına hasredilebilecek bir durum olan değişim/dönüşüm süreci, memoraatların icra zeminleri için de söz konusudur.

Çoğunlukla ilgi duyan, tesadüfen ilk kez dinleyen, korkmasına rağmen merakını yenemeyen ve buna benzer başka nedenlerden dolayı bir araya gelen insanların oluşturduğu dinleyici yapısında bir gruplandırma yapmak; yaş-cinsiyet dışında, ki bu da kesin bir ölçü olmamaktadır, herkes memoraat dinleyicisi olabilmektedir. Kitapta, alıcı durumunda olan "...dinleyici beş yolla memoraatların mesajını kabul eder." ifadesi şu şekilde bir sıralama ile açıklanmaktadır.

1. Bu dünyada daha bilmediğim pek çok şeyin olabileceğini düşünerek.
2. Hikâyeleri kapsayan genel bir olağanüstü açıklamayı göz önünde bulundurarak.
3. Dinleyici işittiğini daha önce yaşamış olduğuna inanılan kültürel arka plandaki olaylarla bağlayarak.
4. Dinleyici işittiğine dair belgesel unsurlar arayarak.
5. Dinleyicinin anlatıcıdan anlattıklarının doğruluğuna dair yemin etmesini isteyerek." (s. 61-62)

Memoraatların İşlevleri başlığını taşıyan III.Bölüm'de (s. 63-71); A.Memoraatların Durumsal ve Sosyal İşlevleri (s. 63-67), B.Memoraatların Kurumsal ve Kültürel İşlevleri (s. 68-71) ele alınmaktadır. "...memoraatlarda Türk sosyo-kültürel yapısını oluşturan sosyal değerlerin tersini örnekleyip özendiren örneklerin olmaması dikkat çekicidir. Memoraatların güncelleştirerek güçlendirdiği sosyal değerler sadece kökenleri itibariyle 'dini' olanları içine almaz, bunlar son derece geniş bir sosyal ve kültürel uygulamaları içerirler." (s. 64-65)

"...konu edindikleri inanışların, içinde yer aldıkları kültürdeki kültürler ve onların kurumsallaşan yapılarının işlemekte olduğunu güncel örneklerle göstermek, böylece bir yandan bir kültürün dayandığı gelenek inancını yaşayıp ve gelenek çevresini genişletirken diğer yandan da geleneğin uygulayıcısı konumundaki cemaat alanındaki mensuplarını aktif halde tutmak, kurumsal ve kültürel işlevlerinin başta gelenlerindedir." (s. 68)

Halk inançları konulu çalışmalara temel teşkil edecek olmasına rağmen, ülkemizde memoraat üzerine çalışmaların, tür başlığı altında henüz yeterli bir bilinç ve yaygınlığa kavuşmamış olması gerçeğinden hareketle, *Memoraatların Tematik Özellikleri* başlığı altında, IV.Bölüm'de (s. 73-

243), sadece memoratların muhteva özellikleri olarak iletişim kurulan olağanüstü güçlerin genel ortak mahiyetleri ve Türk sosyo-kültürel yapısı içinde sosyal olarak kabul edilmiş iletişim biçimleri ‘karaktere’ veya ‘aktörlere dayalı tematik sınırlandırma’ şeklinde ele alınarak; Memoratlarda İletişim Kurulan Tabiatüstü Güçlerin Tasnifi (s. 73-76) ve Türk Sosyo-Kültürel Yapısı İçinde Sosyal Olarak Kabul Edilmiş Tabiatüstü Tecrübelerin İletişim Biçimlerini Tasnif Denemesi (s. 77-243) yapılmaktadır.

“Mevcut, malzemeden hareketle söz konusu iletişim biçimlerinin etrafında örüldükleri veya iletişimin gerçekleştiği olağanüstü varlıktan, aktörden hareketle Türk halk kültüründeki biçimlerine dair memoratlar...” (s. 77) için aşağıdaki şekilde bir sıralama yapılmıştır:

I.Cinler ile Kurulan İletişim Biçimleri ve Yaşandığına İnanılan Olaylar (s. 77-78)

II.Alkarısı ile Kurulan İletişim Biçimleri ve Yaşandığına İnanılan Olaylar (s. 78-79)

III.Ağırlık Basması-Karabasan, Congoloz, Kul, Erkebit, Hırtık, Hınkur Munkur, Çarşamba Karısı, Yol Azdıran, Kara Ura, Demirkıynak ve Gelincik adlı varlıklarla kurulan iletişim ve yaşandığına inanılan olaylar (s. 79).

IV.Hızır ile Kurulan İletişim Biçimleri ve Yaşandığına İnanılan Olaylar (s. 79-80).

V.Yatırlar, Evliyalar ve Şehitlerle Kurulan İletişim Biçimleri ve Yaşandığına İnanılan Olaylar (s. 80-81).

VI.Rüya Görme Yoluyla Kurulan İletişim Biçimleri ve Yaşandığına İnanılan Olaylar (s. 81).

VII.Nazar Değmesi İncancıyla İlgili İletişim Biçimleri ve Yaşandığına İnanılan Olaylar (s. 81).

VIII.Ölülerle Kurulan İletişim Biçimleri ve Yaşandığına İnanılan Olaylar (s. 81).

IX.Büyü ve Çeşitli Geleneksel Pratikler Yoluyla Kurulan İletişim ve Yaşandığına İnanılan Olaylar (s. 81).

X.Fal ve Falcılık Yoluyla Kurulan İletişim Biçimleri ve Yaşandığına İnanılan Olaylar (s. 82).

XI.Tam Tanımlanamayan Olağanüstü Bir Güçle Kurulan İletişim ve Yaşandığına İnanılan Olaylar (s. 82).

XII.Modern Kent Yaşamı Memoratları: Ruh Çağırma, Astral Yolculuk ve UFO'larla Kurulan İletişim Biçimleri ve Yaşandığına İnanılan Olaylar (s. 82).

Ana başlıklar altında sıralanan madde başlarına ait memorat metinlerine ilerleyen sayfalarda yer verilmektedir. Burada dikkatimizi çeken diğer bir nokta, geleneksel anlatı türleri içinde, kültürün yeni iletişim araçlarıyla aldığı biçime örnek teşkil edecek tarzda; *XII.Modern Kent Yaşamı Memoratları: Ruh, Cin ve UFO'larla Kurulan İletişim Biçimleri ve Yaşandığına İnanılan Olaylar* başlığı altında sıralanan, günlük hayatla içiçe olan unsurların inceleniyor olmasıdır. Ruh Çağırma ile İlgili Memoratlar, Radyo-Televizyon ve Benzeri Cihazlarla İlgili Memoratlar, Astral Yolculuk Temalı Memoratlar, Televizyondan Toplu Hipnoz Olmayla İlgili Memoratlar, Yaşam Sırrını Görmek Temalı Memoratlar, Reenkarnasyon veya Önceki Yaşamın Hazırlanmasıyla İlgili Memoratlar, UFO'lar veya Uzaylılarla İletişimle İlgili Memoratlar bu konuda örneklendirilmiştir.

“Sonsöz” (s. 245-249), derleme yapılan kişilerle, yararlanılan makale-kitap-tebliğ gibi materyalin birlikte verildiği “Kaynakça” (s. 251-279) ve “Kavramlar, Terimler, Kişiler ve Yer Adları Dizini” (s. 281-288) ile kitap nihayetlenmektedir.

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

©Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Yayın İlkeleri

bilig, Kış/Ocak, Bahar/Nisan, Yaz/ Temmuz ve Güz/Ekim olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Kış sayısında yayımlanır. Dergi, yayın kurulu tarafından belirlenecek kütüphanelere, uluslararası endeks kurumlarına ve abonelere yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

bilig, Türk dünyasının kültürel zenginliklerini, tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymak; Türk dünyasıyla ilgili olarak, uluslar arası düzeyde yapılan bilimsel çalışmaları kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlanmaktadır.

bilig'de, sosyal bilimlerle ilgili konular başta olmak üzere, Türk dünyasının tarihî ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

bilig'e gönderilecek yazılarda, alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Türk dünyasıyla ilgili eser ve şahsiyetleri tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin **bilig**'de yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

bilig'e gönderilen yazılar, önce yayım kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir. Yazarlar, hakem ve yayım kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayım kabul edilmeyen yazıların, istek hâlinde bir nüshası yazarlarına iade edilir.

bilig'de yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığına devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yayıma kabul edilen yazılar için, yazarı ve hakemlerine yayın tarihinden itibaren bir ay içinde telif / inceleme ücreti ödenir. Ücret miktarı, her yıl başında yayın kurulunun önerisi üzerine yönetim kurulunca belirlenir.

Yazım Dili

bilig'in yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir. Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde yayın kurulunun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve koyu karakterli harflerle yazılmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adresi: Yazarın adı, soyadı büyük olmak üzere koyu, adresler ise normal ve eğik karakterde harflerle yazılmalı; yazarın görev yaptığı kurum, haberleşme ve elmek (e-mail) adresi belirtilmelidir.

3. Özet: Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en fazla 150 kelimedenden oluşan Türkçe özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 3, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Makalenin sonunda, yazı başlığı, özet ve anahtar kelimelerin İngilizce ve Rusçaları bulunmalıdır. Rusça özetler, gönderilemediği takdirde dergi tarafından ilave edilir.

4. Ana Metin: A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, Times New Roman veya benzeri bir yazı karakteri ile, 10 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 10.000 kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik harflerle yazılmalıdır. Alıntılar eğik harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla yazılmalıdır.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, koyu karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir.

6. Şekiller ve Çizelgeler: Şekiller, küçültmede ve basımda sorun yaratmamak için siyah mürekkep ile düzgün ve yeterli çizgi kalınlığında aydinger veya beyaz kağıda çizilmelidir. Her şekil ayrı bir sayfada olmalıdır. Şekiller numaralandırılmalı ve her şeklin altına başlığıyla birlikte önce Türkçe, sonra İngilizce olarak yazılmalıdır.

Çizelgeler de şekiller gibi, numaralandırılmalı ve her çizelgenin üstüne başlığıyla birlikte önce Türkçe, sonra İngilizce olarak yazılmalıdır. Şekil ve çizelgelerin başlıkları, kısa ve öz olarak seçilmeli ve her kelimenin ilk harfi büyük, diğerleri küçük harflerle yazılmalıdır. Gerekli durumlarda açıklayıcı dipnot veya kısaltmalara şekil ve çizelgelerin hemen altında yer verilmelidir.

7. Resimler: Parlak, sert (yüksek kontrastlı) fotoğraf kâğıdına basılmalıdır. Ayrıca şekiller için verilen kurallara uyulmalıdır. Özel koşullarda renkli resim baskısı yapılabilir.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazabilirler.

8. Kaynak Verme: Dipnotlar, sadece açıklama için kullanılmalı ve açıklamalar da metnin sonunda verilmelidir. Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır:

(Köksoy 2000); (Köksoy 2000: 15)

Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın adı vd. yazılmalıdır: (İsen vd. 2002)

Kaynaklar kısmında ise diğer yazarlar da belirtilmelidir. Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır:

“Tanpınar (1976:131), bu konuda”

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

“Köprülü (1926)” (Çelik 1998’den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda belirtilmelidir. İnternet adreslerinde ise mutlaka tarih belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

<http://www.tdk.gov.tr/bilterim> (15.12.2002)

9. Kaynaklar: Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekilde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olduğu takdirde yayımlanış tarihine göre sıralanacak; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilecektir:

KÖKSOY, Mümin (2000), *Türk Yükseköğretiminde Yabancı Dille Eğitim, Bilimlik Dergiler ve Türkçemiz*, Ankara: Bilig Yay.

TİMURTAŞ, F.Kadri (1951), “Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri”, *İÜ, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV (3) : 189-213.

SHAW, S. (1982), *Osmanlı İmparatorluğu*, (çev. M.Harmancı), İstanbul: Sermet Matb.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, biri orijinal, diğer ikisi fotokopi olmak üzere üç nüsha olarak, disketiyle birlikte bilig adresine gönderilir. Yazarlarına raporlar doğrultusunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapılarak disketi ve orijinal çıktısıyla en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Yayın kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapılabilir.

Yazışma Adresi

bilig Dergisi Editörlüğü

Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30

06430 Bahçelievler/ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (0312) 215 22 06

Fax: (0312) 215 22 09

www.yesevi.edu.tr/bilig

bilig@yesevi.edu.tr

bilig

Journal of Social Sciences of the Turkish World

©Ahmet Yesevi University Board of Trustees

Editorial Principles

bilig is published quarterly: Winter/January, Spring/April, Summer/July and Autumn/October. At the end of each year, an annual index is prepared and published in Winter issue. Each issue is forwarded to the subscribers, libraries and international indexing institutions within one month after its publication.

bilig is published to bring forth the cultural riches, historical and actual realities of the Turkish World in a scholarly manner; to inform the public opinion about the scientific studies on the international level concerning Turkish World.

The articles firstly related to social sciences subjects and dealing with the historical and current issues and problems and suggesting solutions for the Turkish World are published in *bilig*.

An article sent to *bilig* should be an original article which contribute knowledge and scientific information to its field or a study that bring forth new views and perspectives on previously written scholarly works. Articles introducing works and personalities, announcing new activities related to the Turkish world can also be published in *bilig*.

In order for any article to be published in *bilig*, it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if stated so beforehand.

Evaluation of Articles

The articles forwarded to *bilig* are first studied by the Editorial Board in terms of the journal's principles those found acceptable are sent to two referees who are well-known for their works in that field. Names of the referees are confidential and referee reports are safe-kept for five years. In case one referee report is negative and the other is favorable, the article may be sent to a third referee for re-evaluation. The authors of the articles are to consider the criticisms, suggestions and corrections of the referees and editorial board. If they disagree, they are entitled to counterpresent their views and justifications. Only the original copy of the unaccepted articles may be returned upon request.

The royalty rights of the accepted articles are considered transferred to Ahmet Yesevi University Board of Trustees. However the overall responsibility for the

published articles belongs to the author of the article. Quotations from articles including pictures are permitted during full reference to the articles.

Payments to the authors and referees for their contributions are made within one month after publication. The amounts of payments are determined by the Editorial Board subject to the approval by the Board of Trustees.

The Language of the Journal

Turkiye Turkish is the Language of the journal. Articles presented in English or other Turkish dialects may be published not exceeding one third of an issue. Articles submitted in Turkish dialects may be published after they are translated into Turkiye Turkish upon the decision of the Editorial Board if necessary.

Writing Rules

In general the following are to be observed in writing the articles for bilig:

- 1. Title of the Article:** Title should be in suitable for the content and the one that expresses it best, and should be bold letters.
- 2. Name(s) and address(es) of the author(s):** Names and surnames are in capital letters and bold, addresses in normal italic letters; institution the author works at, contact and e-mail addresses should be specified.
- 3. Abstract:** In the beginning of the article there should be an abstract in Turkish, briefly and laconically expressing the subject in maximum 150 words. There should be no reference to used sources, figure and chart numbers. Leaving one line empty after the abstract body there should be key words, minimum 3 and maximum 8 words. At the end of the article there should titles, abstracts and key words in English and Russian. In case Russian abstract is not submitted it will be attached by the journal.
- 4. Main Text:** Should be typed in MS Word program in Times New Roman or similar font type, 10 type size and 1,5 line on A4 format (29/7x21cm) paper. There should 3 cm free space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 10.000 words. Passages that need emphasizing should not be bold but in italic. Quotations should be in italic and with quotation marks; in quotations less than 5 lines between lines and those longer than 5 lines should be typed with indent of 1,5 cm in block and with 1 line space.
- 5. Section Headings:** Main, interval and sub-headings can be used in order to obtain the well-arranged narration of information in the article and these headings can be numbered if necessary. Main headings (main sections, references and appendixes) should be in capital letters; interval and sub-

headings should be bold and their first letters in capital letters; at the end of the sub-headings writing should continue on the same line after a colon (:).

6. Figures and Tables: Figures should be drawn on tracing or white paper in ink so as not to cause problems in printing or reducing in size. Each figure should be on a separate page. Figures should be numbered with a caption of the title in Turkish first and English below it.

Tables should also be numbered and have the title in Turkish first and English below it. The titles of the figures and tables should be clear and concise, and the first letters of each word should be capitalized. When necessary footnotes and acronyms should be below the captions.

7. Pictures: Should be on highly contrasted photo papers. Rules for figures and tables are applied for pictures as well. In special cases color pictures may be printed.

The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed 10 pages. Authors having the necessary technical facilities may themselves insert the related figures, drawings and pictures into text. Those without any technical facilities will leave the proportional sizes of empty space for pictures within the text numbering them.

8. Stating the Source: Endnotes should be only for explanation and explanations should be at the end of the text.

References within the text should be given in parentheses as follows:

(Köksoy 2000); (Köksoy 2000: 15)

When sources with several authors are mentioned, the name of first author is written and for others (et. al) is added.

(İsen et al. 2002)

Full reference including all the names of authors should be given in the list of references. If there is name of the referred authors within the text then only the publication date should be written:

“Tanpınar (1976:131) on this issue”

In the sources and manuscripts with no publication date only the name of author; in encyclopedias and other sources without authors only the name of the source should be written

In the secondary sources quoted original source should also be pointed:

“Köprülü (1926)” (in Çelik 1998).

Personal interviews can be indicated by giving the last name(s), the date(s) and moreover should be stated in the references.

<http://www.tdk.gov.tr/bilterim> (15.12.2002)

9. References: Should be at the end of the text in the alphabetic order as shown in the example below. If there are more than one source of an author then they will be listed according to their publication date; sources of the same author published in the same year will shown as (1980a, 1980b):

KÖKSOY, Mümin (2000), *Türk Yükseköğretiminde Yabancı Dille Eğitim, Bilimlik Dergiler ve Türkçemiz*, Ankara: Bilig Yay.

TİMURTAŞ, F.Kadri (1951), “Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri”, İÜ, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, IV (3) : 189-213.

SHAW, S. (1982), *Osmanlı İmparatorluğu*, (çev. M.Harmancı), İstanbul: Sermet Matb.

How to Forward the Articles

The articles duly prepared in accordance with the principles set forth are to be sent in three copies, one original and two photocopied forms with a floppy disk to bilig to the address given below. The last corrected fair copies in diskettes and original figures are to reach bilig within not later than one month. Minor editing may be done by the editorial board.

Correspondence Address

bilig Dergisi

Taşkent Caddesi, 10. Sok. Nu: 30

06430 Bahçelievler - ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (0312) 215 22 06

Fax: (0312) 215 22 09

www.yesevi.edu.tr/bilig

bilig@yesevi.edu.tr